העבר הישראלי

תולדות עם ישראל
משיבת ציון ובנין ירושלם
והיסטוריה הכללית
עד היום הזה

כרך ג׳

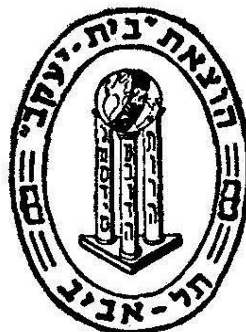
מתקופת הגאונים וייסוד האיסלם
(ד׳ אלפים ת׳ לבה״ע, 640 לספירתם)

עד מסעי הצלב וכיבוש א״י ע״י הצלבנים
(ד׳ תתנ״ט, 1099 לספירתם)

מאת

הרב מאיר שצ׳רנסקי

מנהל
הסמינר לגננות ולמורות
„בית יעקב״ בתל־אביב



א. היהודים בערב לפני עליית מוחמד והאיסלם

מצבם הגיאוגרפי של איזורי ארץ ערב — הממלכות הקטנות העצמאיות — השפעת היהודים על שבטי ערב — החיים לפי השבטים — השבטים היהודיים — היחסים בין הערבים לבין היהודים — תולדות מכה לפני מוחמד — קהילת יתריב — ההתגיירות — ההתחרות הנוצרית — המלך הגר, יוסף — מלחמתו בנוצרים — נקמת אסטינינוס ה־1 — ירידת הממלכה.

הגזירות והרדיפות הרבות, שהיו נחלת יהודי א״י תחת שלטון הרומיים, ובמיוחד הנוצרים הביזאנטיניים, גרמו לירידתם מהארץ. בין המקומות החדשים בהם התיישבו היהודים היתה גם ארץ ערב.

לארץ ערב צורת מלבן והיא חוצה בין בבל לבין סוריה וא״י. החלק הדרומי־מערבי שלה, זה המשתרע מזרחית לים־סוף, היה מאז ומתמיד איזור נוח להתישבות. כאן ישבו שבטים ישיבת קבע, שלא כשבטי המדבר הקרוב, אשר היו כולם בדוים־נודדים. כאן הארץ הנקראת חיג׳ז, אשר היתה מיושבת מאז ומתמיד. באיזור זה היתה ממלכת הנבטים הערבית עם הבירה פטרה (הסלע האדום); כאן קמה הממלכה של תדמור (ראה הספר הקודם) כמלכות חיץ בין פרס לבין רומי; וכאן התיישבו גם יהודים עוד מימי הורדוס, המשיכו בימי החורבן והוסיפו לבוא בימי הגזירות של אדריינוס.

ארץ חיג׳ז, אשר גבולותיה הם: מצפון־סוריה, ממזרח־נג׳ד, מדרום־תימן וממערב־הים — היתה בעלת אוכלוסיה ערבית רבה, אולם ליד אוכלוסיה זו ישבו גם בני עמים אחרים, כולל יהודים. היהודים ישבו כאן בעיקר בערים: תימא, מקני (על חוף אילת), חיבר ופדק (בצפון היג׳אז) ובמיוחד העיר יתריב, אשר נודעה לאחר מכן (ממוחמד ואילך) כעיר קדושה לאסלאם בשם מדינה.

האיזור הזה מעולם לא היה איזור שקט ושלו, כי הוא תמיד היה בגבול שבין הממלכה הפרסית והאימפריה הרומית. אולם גם הפרסים וגם הרומאים היו מעוניינים שלערבים אלה תהיינה ממלכות קטנות עצמאיות, משום שממלכות אילו היו כתריס בפני עלייתם של בדוי המדבר. היו ממלכות שהיו כפופות למעשה לפרס, והיו כאילו שהיו כפופות לרומי. הערבים שחסו בצל הרומיים,

ולאחר מכן בצל הביזאנטיים היו במשך הזמן לנוצרים, ואילו הערבים, שחסו בצל הפרסים, היו עובדי אלילים ולאחר עליית מוחמד היו למוסלמים.

גם היהודים השפיעו הרבה על הערבים. רבים היו הערבים שנתקרבו משום כך ליהדות והתגיירו. מאידך, השפיעו גם הערבים על היהודים במנהגיהם, בלבושם ובשפתם. החיים מחוסר כל עול ממשי — פוליטי, כלכלי, חברתי או ארגוני — גרמו לכך שהתושבים היו שבעי רצון. כל אחד היה שייך למשפחתו ולשבטו. בראש השבטים והמשפחות עמדו ה„שיכים" (הזקנים). גם היהודים חנו כאן לשבטיהם ולמשפחותיהם. ידועים לנו במיוחד שלשה שבטים יהודיים: קינוקע, נצ׳יר וקוריטה. בני השבטים נציר וקוריטה היו ידועים כעובדי אדמה חרוצים ובמיוחד הצטיינו בגידול תמרים, רובם גרו בסביבות יתריב ומדינה. ואילו בני השבט קינוקע היו בעיקר צורפים וחרשי כלי־נשק, הם גרו ברובם בעיר יתריב עצמה, ולפי המקורות היו בעיר זו היהודים האוכלוסיה העיקרית. יהודי יתריב אמנם דברו ערבית, אולם היו ידועים ביניהם רבים כגדולי תורה והם שמרו על התורה ועל המצוות בקפדנות. אפילו הקוראן, הספר הקדוש למוסלימים (ראה להלן), מציין במקומות מספר את גדולי ישראל שישבו ביתריב.

היחסים בין הערבים לבין היהודים, בטרם קם מוחמד, היו טובים ביותר, גם בערים האחרות שהזכרנו: בחיבר (צפונה מיתריב) וכן בכל היישובים צפונה עד תימה, שהיתה בקצהו הצפוני של חצי האי הערבי היה מצב דומה בכל המובנים.

גם יישובים יהודיים הרריים היו באיזור זה. יישובים אלה התבצרו בדרך כלל מפני התקפות הבדוים. הבדוים־המתנפלים היו בכלל אז מכת המדינה וגם בערים היו צריכים להזהר מהם. כך, למשל, גרו אפילו יהודי יתריב בשכונות מבוצרות.

גם בערב הדרומית — ארץ תימן — והמרכזית ישבו יהודים רבים, אולם מצבם היה כאן שונה. כאן הם ישבו בתוך שבטי חמיר הערבים, אשר היו ידועים כאנשי תרבות מובהקים, תושבים בני התישבות קבועים ולא נודדים, עובדי אדמה חרוצים ואנשי מסחר מוצלחים, שניהלו משא־ומתן מסחרי מסועף עם ארצות המזרח הודו, כוש, חבש ועוד השפעתם של היהודים על הערבים באיזור זה היתה עוד יותר גדולה, והיא הגיעה לשיא גדולתה בימי המלך החמיירי אבו כריב, שהתגייר יחד עם רוב בני שבטו. (ראה להלן).

בין החלק הצפוני והחלק הדרומי של ארץ ערב שוכנת העיר מכה, מקום מולדתו של מוחמד. עיר זו מהווה פרשת דרכים חשובה בין תימן (דרום),

חיג׳אז (צפון) וארם נהרים (מזרח). כתוצאה מזה היתה מכה לעיר המסחרית החשובה ביותר בארץ ערב כולה. כאן היו מתאספים כל הבדוים מערב ומציעים את סחורותיהם; כאן נתקבצו סוחרי כל הארץ לירידים ואף מחוץ לערב הגיעו. את המצב הזה ניצלו כל הדתות לטובתם, עובדי האלילים, שבין הערבים, בנו כאן מקדשים לאליליהם, וכמריהם היו מנצלים את המוניהם הבאים ומציעים להם שרותים דתיים תמורת כסף וזהב. גם הנוצרים שלחו מטיפים (מיסיונרים) לכאן, כדי להשפיע על הבאים להצטרף אליהם.

היהודים חיו בשני חלקי הארץ באופן יחסי במצב טוב. הם היו מעורים בכל ענפי החיים של הערבים ורק אמונתם, היא אשר ייחדה אותם מהתושבים הערבים. ידועים לנו המוסדות המפוארים של קהילת יתריב; שמירת השבת של אנשי קהילה זו, ואפילו במלחמות שבטים היו היהודים נמנעים מלהילחם בשבת. את תפילותיהם היו מקיימים בציבור, כשפניהם ולבותיהם מכוונים לירושלים. הם היו בקיאים בתורת הנגלה והנסתר, במיוחד בתנ״ך. הם הדגישו יום־יום את אמונתם בביאת הגואל, במשיח בן־דוד, אשר יבוא ויגאלם וינהיגם חזרה לא״י, לירושלים, שם יקים מחדש את מלכות בית־דוד. אגדות התלמודים — הירושלמי והבבלי — הגיעו גם אליהם, הם היו מפתחים אותן ומוסרים אותם מדור לדור. במקומות רבים בקיראן אפשר לראות את עקבות ההשפעה התלמודית.

אבל עוד הרבה זמן לפני עליית האסלאם היתה השפעתם של היהודים על הערבים ניכרת, עובדי האלילים הערבים ראו את האור שביהדות ונתגיירו ולא רק הפשוטים שבהם, אלא גם אנשים רבים וחשובים. המקורות מספרים על אבו כריב, נסיך של שבט חמייר, אשר נלחם על יתריב וכבשה, הוא הכיר בעיר מספר חכמים יהודיים ובהשפעתם נתגייר. אתו יחד נתגיירו גם בני שבטו וגם חלק מבני שבט כנדה (בערך בשנת ד׳ אלפים ר״ס לבה״ע, 500 לספ׳). לאחר מות אבו כריב נתעוררו מהומות רבות בארצו, אשר בסופן הצליח יוסף דו נואס בנו לתפוס את השלטון. גם הוא נתגייר ובזה עורר את כעסם של שכניו הנוצרים. מרכז הנוצרים באותה תקופה היה ביזנץ. שלוחי הנצרות באו משם ופעלו בערב באמצעות חבש, אשר גם היא היתה מדינה נוצרית. שתי מדינות נוצריות אילו רצו להשליט את הנצרות בערב מתוך טעמים שונים: חבש — משום שארץ ערב היתה עשירה באוצרות טבעיים והיא רצתה להשתלט על אוצרות אילו. ואילו ביזנץ ראתה בערב נוצרית תריס מגן מפני פרס, המעצמה הגדולה והאויבת הקבועה שלה. כך שהסכסוכים הפוליטיים בתימן היו קשורים גם בסכסוכים דתיים. באותן הערים שהנוצרים הצליחו להשתלט

בא מיד אחריהם השלטון הפוליטי החבשי, שליחי המלך, ותפסו ערים אילו לעצמם.

כנגד התפשטות נוצרית זו עמד בתוקף המלך הגר יוסף, חכמי ישראל שבדורו גייסו לעזרתו גם את יהודי בבל, לפחות מבחינה חומרית, ואילו לעזרת החבשים הנוצרים באה מלכות ביזנץ והכנסיה. הם התחילו לרדוף קשות את יהודי ביזאנץ. כדי להתנקם ברדיפות אילו, ציווה יוסף לעצור את כל סוחרי ביזאנץ הנוצריים העוברים דרך ארצו ולאחר מכן גם להרגם. התוצאה היתה, שסוחרי ביזאנץ הפסיקו לסחור עם ערב, הדבר הזה פגע קשות בסוחרים הערבים, עובדי האלילים, שמלכם, אידוג, דרש מיוסף להפסיק רדיפה זו של סוחרים נוצריים וכשזה לא נענה לבקשתו — פרצה מלחמה בין שני מלכי ערב אלה: יוסף היהודי ואידוג עובד האלילים. בהתחלה ניצח אידוג, אולם לאחר מכן התגבר יוסף ואף הצליח לכבוש בחזרה מהחבשים את העיר נג׳ראן. בעיר זו היתה כבר רוב האוכלוסיה נוצרית ויוסף העמיד אותם בפני הברירה: להתגייר או למות. הנוצרים לא קיבלו את הגזירה והתקוממו נגדו ואז החליט להרוג מאות מהם. על יתר האוכלוסיה הנוצרית הטיל מסים כבדים והתיחס אליהם בדיוק כמו שהביזאנטים התיחסו אל האוכלוסיה היהודית שבמדינתם (על יחסם הגרוע של הביזאנטים אל היהודים ברחבי מלכותם, כולל א״י, למדנו בכרך הקודם).

העולם הנוצרי „הזדעזע״ נוכח יחס זה של יוסף. כל זמן שהם התאכזרו נגד כל מי שהעז לכפור ב„אמונותם״, היה הכל בסדר. להם מותר היה לרצוח, לרדוף, להטיל מסים, לעצור ולעשות ככל העולה על רוחם. אולם ברגע שהשתמשו נגדם בנשקם הם, הזדעזעו. הכמרים שלהם הכריזו על מלחמת „קודש״ נגד רודפי הנוצרים. הצעות מהצעות שונות הושמעו, ביניהן גם זאת, שגדולי החכמים שבא״י ייתפסו ויוחזקו בכלא כבני ערובה, עד שיוסף יפסיק לרדוף את הנוצרים.

באותה תקופה שלט בביזאנץ הקיסר יוסטיניגוס הראשון, שהיה ידוע בגזירותיו הקשות נגד היהודים (ראה הכרך הקודם) והוא אשר רצה להתנקם קשות ביוסף. בעיניו נפגעה כאן בעיקר היוקרה הנוצרית. אולם הוא היה עסוק באותו זמן במלחמתו נגד הפרסים, לכן ביקש את עזרת אל־אצבאח, המושל הנוצרי של חבש, לדכא את יוסף. הלז שלח צי מלחמתי גדול בים־סוף, חייליו הצליחו לעלות על החוף ולהתקדם בתוך שטח ערב. כאן נצטרפו אליהם כל הערבים הנוצרים וגם שונאי־יהודים אחרים, ובכוחות משותפים עלו על מלך יוסף, כבשו את עיר בירתו צפר, והחריבו את מלכות חמייר, יוסף דו־נואס

בעצמו, כשראה שסופו קרב, עלה על שן סלע, קפץ ממנו לים ומת (ד׳ רפ״ה, 525). המנצחים, החבשים הנוצרים, שפכו את כל חמתם על יהודי תימן. רבים מהם נהרגו, רבים נפלו בשבי הנוצרים וחלק מהם, אלה שהצליחו, נמלטו לערב הצפונית.

כך נחרבה מלכות יהודית אמיצה זו. החבשים הצליחו להחזיק מעמד כאן כחמישים שנה, כי בשנת ד׳ של״ה (575) כבשו הפרסים את דרום ערב וגרשו מכאן את החבשים, מאז ועד נצחון מוחמד שלטו כאן הפרסים.

היהודים שנמלטו לארצות אחרות התיישבו והשתקעו בתוך אוכלוסיה יהודית בכל ארץ וארץ. אלה שברחו לערב הצפונית התיישבו בעיקר ביתריב ובסביבותיה. אולם גם כאן לא ישבו הרבה זמן בשלווה. שבטי הערבים שבסביבות יתריב קנאו בשלטון השבטים היהודים ביתריב (קוריטה־נציר). במלחמה, שפרצה ביניהם, ניצחו הערבים והם גרשו את היהודים מכל העמדות המרכזיות שבעיר. אולם, לצערנו, היהודים נלחמו שם גם זה בזה, כי השבטים הערבים הסתכסכו ביניהם, והיהודים עמדו חלק לצד זה וחלק לצד זה, וכך יצא, שהיהודים נלחמו איש באחיו.

המצב המתוח הזה נמשך עד שמוחמד, מייסד האיסלאם, ברח ממכה לעיר זו, ליתריב, הכריז עליה כעיר הקדושה שלו ושינה את שם העיר ל„אל־מדינה״, שפירושו „הקריה״ (שנת ד׳ שפ״ד, 622).

ב. מוחמד ויחסיו עם היהודים

תולדות מוחמד בנעוריו — התעניינותו בדתות השונות — הטפותיו הראשונות לעמו הערבי — השפעת רעיונות היהדות על דברי הטפתו — התנגדות אנשי מכה למוחמד — ההג׳רה (ההגירה ליתריב ה״א אל־מדינה) — חשיבות 622 בתולדות האיסלם — תולדות העיר יתריב — ה„עוזרים״ וה„מהגרים״ — טעותו של מוחמד בנוגע ליהודים — דאגתו לקיום מצוות ואכזבתו — שבטי היהודים מבינים את הסכנה שבמוחמד — שלבי ההשתלטות על אל־מדינה — חכמי היהודים מרגיזים את מוחמד — הזיוף שב„נבואת״ מוחמד ושינוי דעתו — הסתייגות עובדי האלילים ממנו — ההתקפה על סוחרי מכה — קרב בדר — נקמת מוחמד בשבטי היהודים: רצח בני קינוקע — מכה מתכוננת לנקמה במוחמד — התאכזרותו ליהודים בני נצ׳יר — המלחמה המאוחדת במוחמד — נצחון מוחמד — הענשת היהודים בני קוריטה.

בעו״ב, זו הארץ האנארכית והבלתי מסודרת, נולד בשנת 570 מוחמד בן עבדאללה „הנביא״ של הדת המוסלימית. בעיר מולדתו, מכה, היתה לפנים משפחתו מהמכובדות בעיר, משפחת ההאשמים, משבט קוריש, המשפחה היתה מהעשירות שבעיר והשתייכה לאריסטוקרטיה העירונית, אולם במשך הזמן נתרוששה, עובדה זו נוצלה לאחר מכן ע״י מתנגדיו, אשר טענו, שלא יתכן לאדם אשר מוצאו ממעמד חברתי נמוך כזה שתהיה לו שליחות „נבואית״.

בילדותו נתייתם מהוריו: אביו מת מחוץ למולדתו, ולכן אף לא הספיק להכירו, ואילו אמו מתה בעוד הוא ילד, ומשום כך גם אותה למעשה, לא הכיר. יתכן שהתייתמות מהירה זו השפיעה על רגישות נפשו וגרמה לכך שבמשך כל ימי חייו יעסוק בדברים שאחרים מבני עמו לא יעסקו בהם. מנעוריו נתן דעתו לבעיות דתיות, שלא עניינו כלל וכלל את בני עירו ,עמו ושבטו עובדי האלילים, אולם התעניינות זו בשאה אופי של חוסר ידיעה מובהק במה שנוגע לדתות האחרות באותה תקופה, הנצרות, ולהבדיל, היהדות. הוא הכיר את הדתות האחרות הכרה שטחית בלבד. היכרות זו השיג ע״י כך שעיר מולדתו, מכה, ישבה על צומת דרכים ובה היו נפגשים סוחרים, איכרים וכל מיני אנשים

אחרים, מכל הדתות הקיימות במזרח. הוא, בתור אדם בעל נפש רגישה, אהב להקשיב לסיפוריהם של יהודים ונוצרים כאחד, בלע את הסיפורים הללו ועליהם ביסס לאחר מכן ידיעותיו וטען, שהוא „מכיר את כל הדתות מנעוריו״.

תוך כדי התעניינות זו נתעוררה בו הקנאה לעמו הערבי, אשר משום מה, כך הוא טען, טרם זכה להתגלות אלוקית, ומכאן „החליט״ שהוא יהיה זה אשר „יזכה״ לכך.

משום כך החליט להטיף לעמו לאמונה באל אחד. הוא ביסס הטפתו על העובדה, שגם בני ישמעאל הערבים הם מצאצאי אברהם אבינו.

בתחילה הטיף לבני־עירו, מכה, אולם עד מהרה נוכח באדישותם של אלה, ולאחר מכן גם בהתנגדותם המוחלטת להטפותיו, הם לא רצו לקבל ממנו לא את הטפותיו לאמונה בא־ל אחד, לא את תביעותיו החברתיות לזכות העניים ולא את קריאותיו לתפילות, לצומות ולמעשים טובים. להיפך, בני מכה התיחסו אליו כמו אל מהפכן, אשר בא לערער את יסודות החברה הקיימת. הם לעגו לו, כי לא האמינו כלל בטענותיו.

מוחמד הטיף ל„יום דין״ הממשמש ובא ואשר יהיה יום חמור מאד. את הרעיון הזה, אשר לקח אותו לגמרי מהיהדות, העמיד מוחמד בראש „נבואותיו״ ושיחותיו והוא אשר שימש לו לנושא הטפה מרכזי. הוא לקח גם את רוב דבריו האחרים מהיהדות, כפי שנראה להלן, את רעיון תחיית המתים המצורפת לרעיון של יום הדין ועוד. שני דברים אלה — תיאור יום הדין ותחיית המתים — הם היו בעיקר הדברים המרגיזים את בני עירו, בגללם לעגו לו ורדפוהו. הקוראן — ספרם המקודש של המוסלמים — מתאר בהרחבה רדיפות אילו נגדו ומעמיד את מוחמד באור של אדם הסובל עינויים גופניים ורוחניים קשים בתוך עירו ממש. יש הסבורים, שהתנגדות אנשי מכה לתורות מוחמד באה מתוך שיקולים כלכליים. סוחרי מכה, שהיתה עיר מלאת מסחר וצומת דרכים חשובה, חששו, שבעקבות התורה החדשה תיפסקנה העליות האליליות למכה עם כל הכרוך בהן, דבר שיגרום לירידת המסחר וממילא גם לירידת מצבם הכלכלי.

בכל זאת היתה קבוצה קטנה של אנשים מבני משפחתו וכן בודדים אחרים, אשר נטו אחריו, ובראשם אבו־בכר ועומר, שהיו לאחר מכן עוזריו הנאמנים. בינתיים גברה ההתנגדות של בני מכה אליהם, שהביאה לבסוף להגירת חלק מתומכי מוחמד לחבש והוא בעצמו נאלץ לסגת במקצת ובאופן פורמאלי להודות באלילי מכה.

כל זה לא הועיל. השנאה נגדו גברה, הוטל עליו ועל כל משפחתו חרם כלכלי ומוחמד בא לידי מסקנה סופית, שאין לו מה לחפש בעיר־מולדתו. באופן מקרי לגמרי נפגש עם ערבים מהעיר יתריב, אשר נודעה לאחר מכן בשם אל־מדינה, ונוכח לדעת, כי אלה מוכנים לקבל תורתו ביתר רצון ואהדה מאשר בני עירו. יתכן שהסיבה לכך היתה ריכוז גדול של יהודים ביתריב שהיו ידועים ומפורסמים גם אצל הערבים כמאמינם בא־ל בורא יחיד ומיוחד, ולכן הדעות הגנובות מהיהדות לא היו זרות להם. אנשים אלה הזמינוהו לעבור ליתריב.

מוחמד החליט לעשות צעד זה ובשנת 622 עזב מוחמד יחד עם כמאה מחבריו את מכה ועבר למדינה.

שנה זו נחשבת בדת המוסלימית לשנת ההג'רה, שפירושה הגירה. מהשנה הזאת מונים המוסלמים את מנין השנים שלהם, אולם לשנה זו יש חשיבות הרבה יותר גדולה בהתפתחות המדינית של האסלאם. כי לפי החוק הערבי הישן ההג'רה היא הכרזת מלחמה על המולדת הישנה. המטרה היתה עכשיו להילחם בנשק עד שיד האיסלאם תהיה על העליונה. כעת עלו וצצו המושגים: „ג'יהאד" שפירושה: מלחמת קודש; „כופרים" שהוא שם כולל לכל מי שאינו מוסלימי ועוד.

העיר יתריב היתה גם היא בערב אבל צפונה יותר ממכה. מבחינות מסויימות דמתה למכה. גם היא היתה מרכז מסחרי, מזרחה לים־סוף ומקום מפגש לשבטים השונים שבאיזור. אולם היא גם היתה שונה ממנה בהרבה דברים. יתריב היתה שוכנת ליד מקורות מים רבים, אשר איפשרו לתושביה ולסביבתה לפתח חקלאות פורה. דבר זה השפיע גם על צורת הארגון של תושביה ותושבי הכפרים שבסביבה. הם לא נזדקקו לנדידות, וסידרו חייהם בצורת עדה קבועה. היא היתה דוגמה מובהקת של עיר מזרחית טיפוסית, שכל חייה הצבוריים מתרכזים בכיכר־השוק, שם מתנהלים כל העסקים; שם מנהלים מו"מ מדיני ובין־שבטי; שם היו מתכננים את ההתנגשויות הבין־משפחתיות והבין־שבטיות, אבל שם גם היו תמיד הצעדים הראשונים להתפייסות, ולבסוף שם היו באים המוני העם לשמוע מפי ה„חכמים" שבעם סיפורים ואגדות עם.

עם כל זאת נמשכו ביתריב הסכסוכים הבין־שבטיים הקבועים, שהיהודים, תושבי יתריב, היו חלק בלתי נפרד מהם.

כשמוחמד בא ליתריב, שונה שם העיר ל„אל־מדינה", שפירושה „הקריה", קרית „הנביא". בקיצור קראו לה „מדינה". מוחמד לא טעה בחשבונו. מאות מתושבי מדינה קבלו „תורתו" וקבלו את התואר „אנצאר" שפירושו „עוזרים". אותם המוסלימים מ„עוזרי" מוחמד, שעברו ממכה למדינה עוד לפני בוא מוחמד

וכן אלה אשר באו אתו יחד, נקראו בשם „מהאג׳רין״ שפירושו „מהגרים״. ה„מהגרים״ וה„עוזרים״ היו לאחר מכן מהמכובדים שבאיסלאם.

מוחמד התמסר עכשיו לארגונם של אלה, אשר כבר הצטרפו אליו במטרה למשוך אל עצמו גם את יתר תושבי העיר מדינה וסביבותיה.

אולם כאן עמדו בדרכו היהודים. כאן טעה מוחמד את הטעות הגדולה ביותר בחייו, אשר שינתה את כל מהלך מחשבתו ואת כל תולדות חייו הוא ותולדות האיסלאם גם יחד.

הטעות שלו היתה שחשב את היהודים לערבים עובדי אלילים. הוא, אשר כל רעיונותיו היו לקוחים מתורת היהודים, חשב להעביר לשיטה הפסולה אותם האנשים שנשאו את המקור לרעיונותיו, את דברי אלקים חיים.

כבר אמרנו, שעוד במכה בא מוחמד במגע עם יהודים סוחרים, מהם שמע בפעם הראשונה על אמונה בבורא עולם, על מתן תורה, על נביאי ישראל ונבואותיהם, אצלם ראה בפעם הראשונה מה זאת תפלה אמיתית, מצוות ומנהגים נצחיים, ותוך כדי כך התחילה להתרקם בלבו המחשבה לגנוב את כל זה מהיהודים ולהציג את עצמו כ„נביא״, אשר עליו הוטל התפקיד בדורו הוא להפיץ ולפרסם את תורת היהדות אלא תחת שם מזוייף, תחת שלט חדש. הוא שכח שהקב״ה, אורייתא וישראל חד הוא ואי אפשר להעביר מצוות ומנהגי יהודים לנכרים.

מוחמד קיווה שהיהודים, בני השבטים שבסביבת מדינה, יבואו לעזרתו בהפצת דתו. משום כך הדגיש פעמים רבות בדבריו, שבעצם הוא ממשיך דרכה של היהודות בכל הדברים. הוא צווה לצום ביום הכיפורים, לפנות לכוון ירושלים בשעת התפילה, לנטול ידים, לטבול, לאסור אכילת חזיר ונבלה ודברים דומים רבים, שהצד השווה בהם הוא, שכולם לקוחים מהיהדות במטרה להחניף ליהודים ולקרבם לאמונתו. אולם שום דבר לא הועיל. בני ישראל שבאותו דור ואשר היו מאורגנים בשבטים שהזכרנום למעלה — נאצ׳יר, קוראיטה וקינוקע — היו יראים ושלמים עם ה׳ וידעו היטב את הסכנה הנשקפת לקיום היהדות מהאיש הכופר הזה, אשר לבש איצטלה של „נביא״ ומנסה להפילם בפח השמד החדש חו״ת. זו היתה שנאתו היסודית של מוחמד אל היהודים. כשראה שאין היהודים נתפסים לידיעותיו, אף אם הן באות בעטיפה מזוייפת, ניסה, לפחות, לרכוש אותם כאוהדים לו, אולם גם בזה נתאכזב. רוב היהודים אף לא היו מוכנים לאהוד אותו ואת דתו ומיעוט שבמיעוט מבני ביקוקע אשר התקרב למוחמד עשה זאת מתוך מטרה לגייר ע״י כך חלק מעובדי האלילים הערביים. זאת ועוד, היהודים היו לועגים למוחמד בגלוי על „תורתו״ ובעיקר על בורותו

בשטח התורה והיהדות. דברי לעג אלה לא נעלמו מאזני מוחמד ועוד הגבירו את שנאתו ליהודים.

משום כך פנה לדרך אחרת. הוא רצה קודם להגיע לשלטון מאורגן על תושבי מדינה. הוא לא ביטל את הארגונים השבטיים, שהיו קיימים במדינה וסביבותיה אלא הוסיף ארגון עדתי משלו בשם „אומה". ארגון זה לא היה דתי ביסודו אלא היה צריך לכלול בתוכו מוסלימים ולא מוסלימים. ע״י הארגון הזה ניסה מוחמד להשתלט לגמרי על תושבי מדינה, להיות הפוסק האחרון בין מוסלימים, יהודים ועובדי אלילים. הוא ציווה להביא את כל הסכסוכים והמריבות לפני בית דינו וע״י כך למשוך את כולם אליו.

אולם היהודים הבינו גם כוונתיו אלו וניסו להימנע מלבוא אליו בכלל. חכמי הדור היהודים הדגישו השכם והערב, שמלאכי היה הנביא האחרון, חותם הנבואה, ועד ביאת גואל צדק לא יהיה שום נביא אחר, ולחנם מתקשט מוחמד בנוצות לא לו. חכמי היהודים הציקו למוחמד באופן היתולי ובהגשת שאלות שלא היה יכול לענות עליהן, וכמובן שהכעס, הרוגז והשנאה גברו עוד יותר. הוא האשים את חכמינו בעלילות שוא, כאילו הסתירו ממנו בכוונה תחילה את כתבי הקודש, כדי לקחת ממנו כסף תמורת מסירתם. סבלנותו של מוחמד פקעה והלכה, עד כי הגיע לבסוף לרציחות ופורעניות אחרות נגדם. אבל מקודם התחיל במלחמות אחרות.

בפרק זמן זה הולך ומתגלה לעינינו מתחת למסוה „הנביא" האיש פרא האדם, שואף המלחמה ובעל תאוות השוד. כיוון שרצה להלחם בעיקר נגד היהודים, היה צריך בשביל זה להשיג לפחות את תמיכת רוב הערבים, משום כך היה צריך להוכיח לערבים, שהוא בעצם שלהם וכן היה צריך לכבוש את השטחים שהערבים ישבו בהם.

את הדבר הראשון הוכיח ע״י ביטול חלק מהמנהגים ש„גנב" מהיהדות ששינו וקיבלו אופן „מקורי" של האיסלאם. בין הדברים האלה יש לציין את ביטול הפניה לכוון ירושלים והמצווה לפנות, להבדיל, למכה. במקום צום יום הקדוש הנהיג את צום חודש הרמדאן. להבדיל. ע״י מעשים אלה וכדומים להם בא קרע גלוי וסופי בין הרצון של מוחמד להדמות ליהודים לבין יחס היהודים אליו. ע״י כך גם התקרב מוחמד יותר ויותר לשבטי הערבים, שהיו שקועים בטומאת עבודת האלילים וה„דת" החדשה האיסלאם התחילה לקבל אופי של אמונה ערבית אלילית ממזגת ברעיונות יסוד, שנלקחו מהיהדות. כדי להחניף לערבים עובדי האלילים, קבע את מכה לעיר הקדושה של המוסלימים; את היכל האלילים שבמכה קבע למקדש מוסלימי אליו נקבעה העליה מדי שנה בשנה.

אולם גם עובדי האלילים לא קיבלו הכל בהסכמה כללית וגם נגדם נאלץ להלחם מלחמות קשות. כבר לאחר מספר חדשים שישב במדינה שלח מוחמד כנופיות שתתנפלנה על השיירות העוברות מצפון לכוון מכה ובחזרה. ע״י התנפלויות אלו חשב מוחמד להנקם בתושבי מכה שהציקו לו בזמנו והמשיכו להציק לנאמניו שנשארו בעיר. בשביל מכה היתה זו מַכה קשה, כי ע״י התנפלויות אילו פגעו במיוחד במסחרה של העיר. אנשי מכה ידעו שיש לעשות משהו נגד זה. באותה תקופה התכוננה שיירה גדולה לצאת ממכה בכוון סוריה ולהזור לאחר מכן עם סחורות בשווי מליונים, מוחמד החליט ללכוד שיירה זו בדרכה חזרה מסוריה למכה. התכנית נודעה לסוחרי מכה. ראש השיירה אבו־סופיאן הצליח לשכנע את ראשי העיר מכה לתת לו ליווי צבאי כעזרה לדרך. אולם הצבא הזה בכלל לא היה צבא. התארגנו בו סוחרים, רוכלים וסתם עירוניים, שלא ידעו כלל את סודות המלחמה ,וכך הוקם גדוד של מאות לא־יוצלחים. ערב־רב זה בטח בעצמו. אנשים אלה חשבו שמוחמד אף לא יעֵז לצאת נגדם. בינתיים הצליח אבו־סופיאן בכלל להתחמק מאנשי מוחמד ולחזור בשלום למכה ואף הודיע על כך לאנשי מכה, אולם אלה כיוון שהחליטו ללכת, התקדמו לכוון העיר בדר, שם נתקיים באותו זמן יריד גדול, ממילא לקחו אתם ממרכולתם ולכן חשבו לנצל את הליכתם לעסקי מסחר. בשוק בדר נתקלו באקראי במוחמד ובאנשיו והתנגשו. מוחמד ואנשיו נחלו נצחון עצום. עשרות מאנשי מכה נהרגו, רבים נשבו ונפדו בכסף רב ורבים שוכנעו שיש כוח בידי מוחמד. היה זה קרב בדר המפורסם (שנת 624) שנכנס להיסטוריה של האיסלאם בשם „נס־בדר״.

נצחון זה עורר את מוחמד ואנשיו להנקם גם ביהודים, במיוחד לאחר שחשב שהפעם גם ייכנעו היהודים לו במקצת, אולם עם קשה עורף אנחנו ודברים כאלה לא הרתיעו את היהודים כלל וכלל. להיפך, המשיכו ללעוג לו, גם יהודי מדינה וגם יהודי מכה ובמקומות אחרים.

משורר יהודי מאותה תקופה, כעב אבן אשרף, שהיה חי במכה, כתב קינה על מות המכאים בקרב בדר.

השבט היהודי הראשון בו רצה מוחמד להינקם היה שבט בני קינוקע, שגרו, כאמור, בשכונה מבוצרת במדינה. הוא בא אליהם פעם בשבת ודרש מהם להכיר באמונה החדשה כמופת אלוקי, במיוחד לאחר הנצחון. אולם בני קינוקע סרבו ואף לעגו לו. חמתו בערה בו והחליט להטיל מצור על שכונת הקינוקעים. שבועיים נמשך המצור בתוך העיר מדינה. בני קינוקע קיוו, שאחיהם היהודים משבטי נאציר וקוריטה יבואו לעזרתם וכן יבואו לעזרתם בעלי־בריתם מעובדי

האלילים, ובראשם נשיא העיר והאיזור עבדאלה אבן עובי, אולם אלה לא הספיקו להתארגן בעוד זמן, ולאחר מצור של שבועיים נכנעו בגלל הרעב שפקד אותם. מוחמד רצה כאן להוכיח את כל תאוותו הרצחנית ולרצוח את כל הגברים ואילו את כל הנשים והטף למכור לעבדים, אבל בהתערבות אבן עובי שחרר את כולם בתנאי שימסרו נשקם ויעזבו את העיר. בני קינוקע עזבו את המדינה לפי התנאים (שנת ד' אלפים שפ"ד, 624). הם התיישבו לאחר מכן באדרעי שבעבר הירדן המזרחי.

תוצאות קרב בדר זעזעו את תושבי מכה ועוד יותר גרמו לבהלה ולהתרוצצות. כולם התכוננו ליום הנקמה, סכום עצום של כסף, כמחצית מיליון, כל הרווח של שיירת אבו סופיאן הוקדש למלחמה זו. הקרב התרחש באחד, שם הר הסמוך למדינה, והמכאים נצחו נצחון גדול (625). אפילו מוחמד בעצמו נפצע. אולם שגיאה גדולה שגו המכאים, במקום לנצל נצחון זה ולעלות על מדינה לכבשה ולגרש משם את מוחמד, היססו — וע"י זה החמיצו את ההזדמנות ההיסטורית הגדולה ביותר לחיסול הכת החדשה. מוחמד, מעודד מהיסוסי המכאים, המשיך בהתקפותיו על השיירות המסחריות.

גם תכניותיו נגד היהודים לא בוטלו. הפעם פנה לעבר שבט בני נצ'יר שישבו בדרומה של העיר אל־מדינה. סיבה רשמית להתקפתו שימשה העובדה שבני נצ'יר לא באו לעזרתו בזמן התקפת המכאים אלא עוד שמחו למפלתם. הפעם קרא להם לעזוב את העיר, בטרם יטיל מצור. בני השבט, אשר פרנסתם באיזור זה היתה מובטחת על גני הדקלים שלהם, סירבו. מוחמד החליט להטיל עליהם מצור, אבל מקודם ציווה לכרות את כל עצי הדקלים שלהם, המקור העיקרי של פרנסתם. ע"י פקודה זו עבר גם על מסורת ערבית לאומית, שאסור לכרות עץ דקל הנותן פרי. לבני ישראל, הסובלים מרשעות מוחמד, משבט בני נצ'יר, לא נשארה ברירה אלא לעזוב את העיר ואת מקום מגוריהם מזה דורי דורות ולנדוד (ד' שפ"ה, 625). חלק מהם נדד צפונה לחיבר, כעשרים מילין מצפון למדינה, ואילו היתר המשיכו צפונה בעקבות בני קינוקע לעבר הירדן. גירוש זה סיפק מאד את מוחמד, כי ע"י זה ירש את אחד האיזורים הפוריים ביותר במדינתו. מאידך גיסא, המשיכו בני נצ'יר במאבקם לחזור למקומם הקודם. אלה מבני השבט שלא הרחיקו לנדוד אלא התיישבו בחיבר, קראו לליכוד כל הגורמים האנטי מוסלימיים במכה ובמקומות אחרים וכן קראו ליהודים בני השבט קוראיטה, שבינתיים ישב בשלוה במקומו קרוב למדינה, לצאת בכוחות מאוחדים נגד מוחמד ואנשיו. רובם הסכימו. אף בני קוראיטה, שחששו לצאת בריב גלוי נגד מוחמד, הסכימו לבסוף. הסכנה למוחמד ולאנשיו

היתה גדולה. הם הוקפו ע״י הכוח המאוחד ורעב איים עליהם. מלחמה זו נקראת בהיסטוריה בשם „מלחמת החפירה״ (627), משום שמוחמד בראותו, כי כוחותיו מעטים להגן על העיר מדינה מכל הצדדים, חפר חפירות פשוטות כדי להגן על העיר. להפתעתם הרבה כשהתוקפים הגיעו לחפירות אלו נרתעו ונסוגו. יש לציין, שנוסף על כך היו מחלוקות רבות בצבא „המאוחד״ בלי כל הסכם. ואימון הדדי, אשר גם הן הגבירו את סיכויו של מוחמד לצאת מן המיצר.

עם הסרת המצור היתה למוחמד רווחה, וכמובן, מעשהו הראשון היה להעניש את היהודים, בני השבט קוראיטה על שהצטרפו לאויביו. גם הפעם הטיל מצור על מבצרם, ואם כי בני קוראיטה היו ידועים כבני־חיל, אבל הואיל ולא הכינו לעצמם מלאי מספיק של מצרכים נאלצו גם הם להיכנע לאחר שבועיים. גורלם של בני שבט זה היה קשה משני השבטים הראשונים. 600 הגברים של השבט נרצחו והושלכו לחפירות שמסביב לעיר, הנשים והילדים נמכרו לעבדים ולשפחות ואילו על אדמותיהם של היהודים הושבו ה„מהגרים״. גם הפעם הוכחה אכזריותו הרבה של מוחמד הרוצח, כששחיטת 600 הגברים בוצעה ממש לנגד עיניו ואיש אמונו, עלי, שעתיד להיות גם חליף לאחר מכן, היה השוחט בידיו ממש.

כך מתו מות קדושים כל בני קוראיטה. קידוש השם שלהם היה ברור וגלוי. רק אחד מהם התאסלם ש״ע, הם לא פחדו מאיש. ממש על סף שחיטתם קראו למוחמד בעיניו „נביא שקר״! ובקריאת „שמע ישראל״ עלו על המוקד.

ג. כיבושי המוסלימים עד מות מוחמד, הרדיפות נגד היהודים

הכיבוש „הדיפלומטי" של מכה — דיכוי בני מדינה המורדים — המלחמה בין יהודי חיבר לבין מוחמד הרוצח — נקמתו והתאכזרותו לאחר המלחמה — נסיונות נוספים להנקם במוחמד — פעולות שוד של המוסלימים — אבו סופיאן נותן יד למוחמד לכיבוש הסופי של מכּה — מוחמד כובש את מכּה בלי קרב ולפי „תנאים" — מכּה כעיר קדושה — מרידת הבדוים — מות מוחמד.

לאחר „מלחמת החפירה", שהיתה, למעשה, נצחון למוחמד, לא המשיך בינתיים מוחמד במלחמות כיבוש נוספות, אלא הפנה מאמציו לפעולות דיפלו־מטיות, הוא עשה את עצמו כאילו לא קרה מאומה בינו לבין אנשי מכּה, לקח אתו אלף וארבע מאות מוסלימים וייצא למכה לקיים „מצוות עליה לרגל". כשהתקרב לעיר, עשה את עצמו כאילו נכנע, נתן לשומרים לעכב אותו ואת אנשיו, אולם את מטרתו השיג, כי אנשי מכּה באו והתחילו אתו במו"מ, וזאת היתה שאיפתו, לנהל מו"מ כשווה בשווה, כמנהיג מדינה עם מנהיגי מכּה. הם חתמו אז על הסכם, אשר נקרא חדיביה (628), שלפיו מותר להם לבוא למכּה, ואילו מוחמד התחייב לא לפגוע בשיירות. כתוצאה מזה עלתה השפעתו בעיני תושבי מכּה ורבים הצטרפו אליו.

אולם בינתיים נפתחה לו חזית חדשה בבית. קבוצה גדולה של מכובדי העיר מדינה הוותיקים, אשר אמנם קיבלו על עצמם את האיסלאם, אבל לא היו מוכנים בשום פנים ואופן לקבל על עצמם גם את השלטון הפוליטי של מוחמד וה„מהגרים". הם הפסיקו ל„המגרים" אספקת מזונות וכו׳, מוחמד עלה עליהם ודיכאם.

גם עם היהודים טרם השלים. לאחר שבסביבות מדינה כמעט לא נשארו יהודים, פנה מוחמד להשמדת יהודי חיבר, בה ישבו יהודים רבים מקומיים וכן פליטים יהודים מבני שבט נצ׳יר. במיוחד רגז על אלה, כי ידע שהם היו המארגנים את הברית נגדו. גם כאן הפעיל את כל הטכסיסים. מקודם שלח מרגלים לעיר ואלה הצליחו להרוג את היהודי אבו־רפי, שהיה ראש המדברים של בעלי הברית. לאחר מכן הזמין אליו למו"מ משלחת גדולה בראשות המנהיג

השני אוצאור, העמיד להם שומרי ראש ואלה הרגו את המשלחת בדרך. גם בפעולה זו הוכיח מוחמד, שאין הוא מנהיג, אדם שאפשר לשאת ולתת אתו, אלא רוצח צמא דם, אשר שום מו״מ אנושי ויחס הוגן אינו מגיע לו.

לאחר רצח המשלחת התחילה מלחמה גלוייה בין מוחמד לבין חיבר, שרוב אוכלוסיתה היו יהודים עשירים, היהודים קראו לעזרתם את הבדוים שבסביבה, אולם מוחמד הצליח להטיל מצור על העיר עוד בטרם הספיק חיל העזר להגיע. הפעם השתתפו במלחמה מצד המוסלימים כל המנהיגים הגדולים; אבו־בכר, עומר ועלי שהיו לאחר מות מוחמד חליפים. הקרב היה קשה מאד. יהודי העיר היו אמיצים והיו יוצאים לפגוע במוסלימים מהעיר הנצורה. בכל זאת גורל העיר נחתך, המוסלימים הצליחו לפרוץ לתוך אחת מצודות ההגנה ומשם לכיבוש יתר המצודות הדרך לא היתה רחוקה (ד׳ שפ״ח, 628).

לאחר כיבוש העיר עטו השודדים המוסלימים על השלל. מוחמד הוכיח שוב, שגם מנצח נורמלי אינו יכול להיות, במקום להתייחס אל המנוצחים כמנצח איש צבא, דרש מהם בכל תוקף להוציא את רכושם. מנהיגי היהודים נתפסו ועונו במטרה שיגלו את המקומות הנסתרים של הרכוש. המנהיג כננה מת בעינויו. רצח זה נעשה לרצון מוחמד שנשא עיניו התאותניות לאשת המנהיג הנרצח, מיד לאחר שבעלה נהרג, נלקחה ע״י מוחמד לארמונו.

לבסוף הושארו יהודי חיבר על מקומותיהם, בתנאי שיהפכו לאריסים על שדותיהם ואת מחצית תוצרתם ימסרו לערבים. כך היה גם גורלם של יהודי פאדאק, ודי אלקורי ותימא, אשר גם הם נכנעו וקיבלו את תנאי מוחמד על אריסות בנחלותיהם הם (ד׳ שפ״ח — 628).

אמנם היו עוד יהודים בודדים, אשר ניסו באיזה אופן למרוד או לקחת נקם במוחמד, אבל לא הצליחו. בין אלה יש לציין את האשה היהודיה הצעירה סינב, אשת אחד הגיבורים של העיר חיבר, אשר עשתה משתה למוחמד כאשר אהב והכניסה רעל בבשר הכבש שהגישה. אחד מאוכלי השולחן טעם מן הבשר ומת, מוחמד הספיק להקיא את האוכל שהיה בפיו וניצל ממות. כששאלה מוחמד על־שום מה עשתה מה שעשתה זאת, ענתה היא: „גרמת לעמי ייסורים נוראים, לכן אמרתי בלבי, אם סתם כובש אתה, אמציא מנוחה לעמי אם אמיתך, ואם „נביא״ אתה, יזהירך אלקים ויצילך ממות״. מוחמד ציווה מיד להרגה, אולם פעולת הרעלה זו ערערה את כל בריאותו ואת כל שלוות נפשו. אפילו כשנטה למות היה משוכנע שזו תוצאת ההרעלה.

אולם עם הנצחון על היהודים טרם נסתיימו מעשי הרצח והכיבוש של מוחמד. מצד אחד לטש עיניו לכיבוש עיר מולדתו, מכה, ומאידך התחייב בהסכם חדביה שלא לפגוע בשיירות. אנשי מוחמד שהיו רגילים לשוד, לא יכלו לשבת בחיבוק ידיים. משום כך יצא לכיוון סוריה ועבר הירדן. התאספו כשלשת אלפים ויצאו לפשיטות, מוחמד בעצמו חשש מהרפתקה זו ולא נתן ידו לכך. אולם בנו המאומץ, זיד, יצא עם הפושטים שהגיעו עד למקום שנקרא מאתה. מקום זה הוא בקרבת העיר כרך מזרחית לים המלח. כאן נתקלו בערבים נוצרים, שהתנפלו על המוסלימים ונצחום נצחון מוחלט, רק שרידים בודדים מקרב הפושטים המוסלימים הגיעו חזרה אל מוחמד.

מוחמד הגיע סוף־סוף לידי הכרה, שאין למנוע עוד את כיבוש מכה, אולם תכנן כל מיני תכניות, כדי שלא יצטרך לנהל פעולות קרביות ממשיות בתוך העיר עצמה. לבסוף החליט לפעול לפי דרך זו. הוא התקשר עם אבו ספיאן (למעלה מראשי השיירה הגדולה) שהיה עכשיו האדם המפורסם ביותר במכה ונשא לאשה את בתו. שניהם תכננו את כיבוש מכה בדרך של שלום. אבו ספיאן הלך למדינה, בנימוק שהולך הוא לחדש את הסכם החדיביה, אולם למעשה רצה בזה להבטיח שאנשי עירו, מכה, לא יתכוננו לשום קרב, ובזה יקל על חתנו מוחמד להיכנס העירה ולכבשה.

לפי ההסכם החשאי המוקדם שקבעו ביניהם הבטיח מוחמד לחותנו שלא יפגע בשום איש במכה אף אם היה מהמתנגדים המושבעים; שלא יפגע בזכויות המיוחדות של עיר זו ולא בצורת ארגונה הקודמת; מאידך, יוטל איסור על עבודת האלילים; שמוחמד לא יקבע את מקום מושבו בעיר, שיתמנה ציר שייצג את מוחמד בעיר, אבל יתן לאנשיו לנהוג לפי מנהגיהם הישנים; ה„מהגרים" שיחזרו עכשיו למכה לא ידרשו בחזרה את קנייניהם הקודמים.

וכך היה, מוחמד נכנס למכה ללא שפיכת דמים (629), הכל התנהל לפי ההסכם הנ"ל, אולם מוחמד בכ"ז היה צריך להוכיח גם כאן שהנו רוצח, לא קיים נקודה אחת של ההסכם ורצח מספר מתנגדים קודמים. האוכלוסיה המכאית ברובה נשבעה שבועת אמונים למוחמד, אולם רק למראית־עין, עובדה היא, שלאחר מות מוחמד רבים היו במכה שעזבו את הדת המוסלימית.

בכל אופן, היתה עכשיו מכה לעיר הקדושה ביותר של המוסלימים, אליה היו פונים בתפילותיהם.

ושוב התארגנו שבטים בדויים נגדו. אולם לאט־לאט הצליח לנצחם, אם כי קשה היה לו לכבוש את מקומותיהם, בעיקר פעל כאן אצל הבדויים הפחד מפני „המצליח". לאחר כיבוש מכה חששו הבדויים מפניו ואפילו אלה שהתנגדו

לו ולדתו בסתר, הופיעו אצלו במדינה והביעו את כניעתם, הם נשבעו שבועת־אמונים — שהיתה הגם צבועה ביסודה.

בשנת 631 החליט בכ״ז מוחמד לצאת למסע כיבושים חדש, והפעם צפונה לעבר סוריה, אבל כשהגיע לנוה המדבר „תבוך״ לא מצא עוז בנפשו להמשיך והסתפק במשלוח קבוצות שודדים, שבזזו את ערי הנבטים ואת הנמלים הקטנים שעל ים־סוף.

למכה עצמה לא הופיע עוד מוחמד מאז שכבש אותה, אפילו לא לעליה לרגל. הסתפק בזה שנציגו היה שם. רק בשנתו האחרונה 632, החליט לעמוד בראש עולי הרגל. כשחזר משם, מת באופן פתאומי (8.6.632).

כך נסתיימו ימי חייו של אחד הפראים מבני ערב, שלקח לעצמו התואר „נביא״ וטען שנשלח לתקן את העולם. חבל, שתוך כדי מאבקו על השלטון נסחף בעיקר לשנאת ישראל, שהעבירה אותו על דעתו וגרם לייסורים רבים לבני עמנו.

אולם גם תקופה קשה זו הוכיחה, שנצח ישראל לא ישקר והיהודים המרוחקים האלה באחת מפינות העולם הוכיחו קידוש שם־שמים ברבים ונתנו אומץ לצאצאיהם ולדורות הבאים אחריהם, לעמוד תמיד על נפשם ולא להיכנע לכופרים למיניהם, אף אם הם נקראים בשם „נביאים״.

ד. המצב לאחר מות מוחמד — האיסלאם, הקוראן ועיקרי הדת

עובדי האלילים עוברים לאיסלאם — הבעיות שנתעוררו בעקבות מות מוחמד — המאבק בין „העוזרים" לבין „המהגרים" — עליית הסיעה הקורישית — המלחמה הפנימית בין אבו־בכר לבין עלי ותוצאותיה — הגיבוש של הדת המוסלימית — המאבק הרעיוני נגד עובדי האלילים — הנסיונות להשפיע על היהודים — הקוראן ו־5 „עמודי האיסלאם" — יסודות הדת המוסלימית, מצוותיה ומועדיה — הלוח ומנין השנים — המוסדות הדתיים.

תהליך המרת הדת של הערבים מעבודת האלילים לאסלאם לא היה שווה בכל ארצות ערב ומחוזותיה. ההמרה המהירה ביותר היתה בחיג'אז. אל־מדינה קיבלה לגמרי את הדת החדשה. במקומות אלה קבלת האיסלאם היתה עניין שבהכרה ולא רק תוצאה מההתגברות הפוליטית של האסלאם. לעומת זה במקומות אחרים התחיל האסלאם רק להטביע חותמו, ובמיוחד הראה את גדולתו המדינית.

בעיות קשות היו גם עם השבטים הבדוים, אשר בזמנו, בימי חייו של מוחמד, קיבלו על עצמם, למראית־עין, את הדת החדשה ואף נשבעו לו על כך, ואילו עכשיו, לאחר מותו, רצו להשתחרר רבים מהשבועה הזאת, בטענה שבמיוחד שני דברים אינם מתקבלים על דעתם: מלחמת הקודש שבחובה (הג'יהאד) וכן לא נעמה להם החובה של תשלום המעשר למנהיגות הדתית החדשה.

מותו של מוחמד סיבך עוד יותר את המצב, כי התלקח ריב קשה וחילוקי דעות קמו בין אנשי העיר מדינה לבין אנשי מכה. המשבר החמיר גם בגלל הסיבה שלא נקבע מראש שום דבר בעניין הירושה וכן לא נקבע עוד שום דבר בעניין עתידה של הדת המוסלמית, גם הקוראן, ספרם המקודש של המוסלימים, אינו מזכיר מאומה על עניינים אלה. חוסר בהירות זה נגרם ,כנראה, בעקבות מותו הפתאומי של מוחמד, שבוודאי חשב לדאוג לבעיות אלו בתקופה מאוחרת יותר.

המלחמה הפנימית היתה בין „העוזרים" לבין ה„מהגרים". העוזרים היו, כאמור, ממוצאם של אנשי אל־מדינה והיה להם מועמד משלהם לתפקיד ה„חליף"

שיירש את ההנהגה ממוחמד. לעומתם ה„מהגרים" בני מכה, שהיגרו לאל־מדינה, כפי שכבר הסברנו, וכן המוסלימים החדשים במכה עצמה שנתאסלמו לאחר כיבוש העיר ע״י מוחמד ולאחר קביעתה כעיר קדושה לדת החדשה, היו מפולגים ביניהם לסיעות רבות: סיעת משפחת מוחמד והמקורבים אליו ממשפחות קריש המיוחסת; סיעת המוסלימים הראשונים; סיעת המקורבים לחתן מוחמד, עלי — בעלה של פאטמה ועוד סיעות אחרות.

לבסוף יצאה מהמחלוקת הזאת הסיעה הקורישית כמנצחת, בהנהגת אבו־בכר ועומר, והיא אשר קבעה את היורש. היה זה אבו־בכר, חותנו של מוחמד אבי עאישה, אשת מוחמד ובעלת השפעה רבה בכל הקנוניות הפנימיות. מסביב לאבו־בכר התלכדו גם רבים אשר עד אז לא הגדירו עמדותיהם, וכך עלתה השפעתו אצל רוב בני הדת החדשה, אולם עלי וצאצאיו האחרים של מוחמד לא הכירו באבו־בכר כחליף, ולכן מיד עם בחירתו חל גם הפילוג הראשון באיסלאם וייסוד כת ה„שיעים", שגרמה עוד צרות ומחלוקות רבות בתולדות האסלאם. עם זה גם התחילו שפיכות־הדמים הרבות שנמשכו כל ימי אבו־בכר, עומר, עותמאן ועלי, עד שהצליחו להתגבר בני אומיה ובראשם מעאויה שלקחו את השלטון לידיהם (את כל תקופת שלטונם ראה להלן).

בינתים נתגבש והלך המושג שפירושו אסלאם, אם אנחנו רוצים לדעת מהות מושג זה, עלינו להסתכל בקוראן ולהעלות משם את כל הפרטים הדרושים לגיבוש מושג זה עם כל הסתעפויותיו. לנו, היהודים, יש חשיבות רבה לדעת פרטי ועיקרי מושג זה, בגלל מספר סיבות, שהעיקריות בהן היא השלטון הארוך של המוסלימים בארצות ובשטחים בהם התגוררו רוב מניינם ורוב בניינם של היהודים במשך חמש מאות שנה: בבל, א״י, כל ארצות המזרח, כל ארצות צפון אפריקה, ספרד ועוד. אין ספק שרבים הם הדברים באסלאם ובמצוותיה שבגללם דוקא קיבלו צורתם ומשמעותם, בהתחשב ביהודים הרבים הרואים עיצוב דמות דת זו.

מוחמד בראשית דרכו אף לא חלם ליצור דת חדשה, במלוא מובן המלה, אלא לזכות את הערבים במה שהוא חשב שהם מקופחים, דהיינו ב„התגלות", ולתת גם לערבים חוקים ומשפטים, בדומה ליהדות או, להבדיל, הנוצרים למקומותיהם.

רק לאחר שמוחמד ראה, שאין היהודים נוטים אליו ולדתו (כפי שהסברנו למעלה), אז התחיל להבליט את השוני שבאסלאם. אז באו כל השינויים הקיימים, שלמעשה מבדילים בין היהדות ומצוותיה הנצחיים לבין האסלאם ונקודותיו הסותרות והמשונות.

יוצא, איפוא, שמוחמד היה צריך להלחם לא רק בחזית אחת כדי לגבש לדתו צורה מיוחדת אלא במספר חזיתות. מלחמתו הרעיונית העיקרית היתה מכוונת נגד עובדי האלילים שבין הערבים, אותם „חנך״ לאמונה בא־ל יחיד; לרעיון של יום הדין; להעברת קדושת ה„כעבה״ שבמכה למקום קדוש של המוסלמים; לקיום חוקים שהיו הרבה יותר מתקדמים מאשר חוקי האלילים; לחיים של התארגנות דתית ומדינית, אשר צריכה לבטל את המשטר השבטי הקיים ולאמונה בלשון הערבית, שהיא היסוד ליצירת הלשון הדתית של האסלאם.

כלפי היהודים השתמש בנשק שנקרא „קידוש אישיותו של אברהם אבינו״, כאילו אברהם אבינו ע״ה לא היה מקודש בעיני היהודים. טענתו המסולפת בשטח זה באה להדגיש, שגם ישמעאל, אבי הערבים, היה בן אברהם. הוא התעלם מזה שכתוב בתורתנו הקדושה: „כי ביצחק ייקרא לך זרע״. לפי מוחמד, היהודים מרדו ויש להחזיר כבוד אברהם ליושנו. מוחמד ידע, שלכל הטענות הללו אין בסיס במציאות. התורה הקדושה אף אינה מרמזת על דברים כגון אלה, להיפך, התורה מבליטה את אפים המיוחד של יצחק וצאצאיו אחריו, כזרע הקודש של אברהם. כדי לטשטש מצב זה טען מוחמד, שיש לו גם „תורה״ משלו, אותה „קיבל״ קטעים־קטעים מאת המלאך גבריאל.

„תורה״ זו הוא סידר והעריך פרקים פרקים בתוך ספרם של המוסלמים הנקרא „קוראן״. לפי זה יש למוסלימים 5 „מצוות״ עיקריות הנקראות „עמודי האסלאם״ והן:

1. העדות. — פירוש: שאדם חייב להכיר בהנחה היסודית שאין א־ל בלעדי א־ללה עם תוספת לגבי מוחמד.
2. התפלה: להתפלל 5 פעמים ביום, כשהפנים מכוונים אל מכה.
3. הצדקה: זהו מעין מס קבוע (בדומה, להבדיל, לתרומה ומעשר).
4. הצום: לצום בכל חודש הרמדאן, מזריחת השמש עד לשקיעתה וכולל גם איסור עישון.
5. העליה למכה: לפחות פעם אחת בחיים, בתנאי, שיש לו אמצעים לכך; שאין סכנת דרכים ושגם אשתו תצטרף אליו.

הקוראן מחלק את מעשי האדם ל־5 סוגים:

1. „מצוות עשה״, 2. סתם „מצווה״, 3. מעשים „מותרים״, 4. מעשים „בלתי־רצויים״, 5. „מצוות לא תעשה״, דהיינו — מעשים אסורים.

„המצוות" הקשורות באמונה המוסלימית הן נוסף ל־5 העמודים שהזכרנו למעלה, גם „מצוות" רבות אחרות הכוללות את יום ו׳ — כיום חג שבועי; חובת שמיעת הדרשות בצהרי יום ו׳; אין איסור מלאכה ביום ו׳, רק בצהרים. חוץ מיום ו׳ ויש להם עוד 2 חגים: „החג הגדול" — ביום ה־10 לחודש ה־12, כשמתאספים במכה (אלה שאינם עולים, מתאספים בעריהם או בכפריהם ושוחטים כבש או עז; וה„חג הקטן" — שחל ב־3 הימים הראשונים של החודש העשירי. הוא חודש „שואל", הבא לאחר חודש הרמדאן, בחג זה מרבים לאכול ממתקים.

הלוח המוסלימי מבוסס גם על חדשי הירח, בדומה ללוח היהודי, אולם הם לא ידעו ולא הבינו את סוד העיבור, לכן מתחיל אצלם כל חודש משנים עשר החדשים בזמן המולד בדיוק (לפי הקוראן אסר מוחמד את עיבור השנים, כנראה משום שלא הבינהו). וכך יוצא אצלם, שהחדשים מתגלגלים מעונה לעונה, מבלי שישלימו את 10 או 11 הימים החסרים בכל שנת ירח, והחגים שלהם אינם חלים בעונה קבועה.

מנין השנים התחיל אצלם ב־15 או ב־16 ביולי 622, שהוא יום ה„הג׳רה" (יום הגירת מוחמד ממכה למדינה). במשך מאות השנים הלכו ונתרבו השנים המוסלמיות לעומת היהודיות או להבדיל הנוצריות, כי חוסר הימים הנ"ל הוסיף למספר השנים. מכל 12 החדשים שבאסלאם קדוש להם החודש התשיעי, חודש „הרמדאן", שהוא חודש הצום.

„מצווה" אחרת היא „מצוות" מילה, המבוצעת בדרך כלל בין גיל שבע לבין שלוש־עשרה.

מהמאכלות הם אוסרים את בשר החזיר, בשר החיות הטורפות, הנבלה והדם, בשר שאר הבהמות הטמאות מותר להם, לעומת זה קיים אצלם איסור על שתיית יין־ענבים. (בשטח של מאכלות ומשקאות אסורים יש להם חילוקי דעות רבים בין הכתות השונות באסלאם).

דיני האישות שבאסלאם הם פתח לכל מיני הפקרות ולחיים בלתי מוסריים.

הרבה נקודות שליליות יש בדת המוסלמיים, לדוגמה: העידוד לגאולת דם; „עין תחת עין" — ממש; העבדות ועוד.

ראש העדה המוסלמית נקרא בשם אמאם או בשם „חליף" (שפירושו ממלא־מקום — הכוונה למ"מ של מוחמד). התפקידים של החליף הם: גבית „הצדקה" (זה המס־הדתי); הוצאת „הצדקה" למטרות חוקיות; לדאוג לתנאים טובים לחיי־דת; ניהול מלחמות „מצווה" (ג׳יהאד) בארצות שטרם נכנעו

לאסלאם וכד׳. כמובן, שבעניין תפקיד זה של החליף נתעוררו במשך הזמן בעיות רבות, הואיל ולהלכה היה צריך להיות איש דתי ובמקרים רבים היו אלה אנשי פוליטיקה מובהקים, שבהתנהגותם הבלתי־דתית עוררו רבים מההמונים להתקוממ נגדם.

הממונים על ביצוע תקנות הדת המוסלמיות ועל היחסים החוקיים התקינים בין מוסלמי לחברו הם הפקידים של הדת ובראשם הקאדי, הוא השופט אולם אלה שולטים ודנים רק מוסלמים שקיבלו על עצמם את הדת במלואה, אלה שלא קיבלו על עצמם את הדת, נחשבים ל„כופרים". היחס אל ה„כופרים" היה תמיד גרוע ואכזרי, הן מבחינה חוקית ועוד יותר מבחינה מעשית. על סמך קביעה זו סבלו היהודים קשות תחת שלטון הארצות המוסלמיות, משום שגם היהודים נחשבו אצלם ל„כופרים".

אולם למרות התקנות והדינים הרבים עם חוקי משטר קשים, לא הצליח האסלאם להקים דת חדשה ממשית, מגובשת, הואיל וכל קיומה ינק ממשבר עבודת האלילים והנצרות, וכל דיניה וחוקיה לא היו מקוריים אלא לקוחים מהיהדות ומועברים לאסלאם בצורה מסולפת ומשונית, בלי כל ממש — ומבולבלים.

חוסר בהירות זה גרם ליצירת כתות רבות לאין ספור באסלאם. הן נוצחו בראשית ימי האסלאם, בהמשך התפתחותה ולמעשה ברוב ימי קיומה. ההתנגשויות בין כתות אלו, לא היו רעיוניות בלבד אלא גם מעשיות, מלחמות־דמים רבות התנהלו בין הכתות השונות, אשר הביאו לבסוף להקמת שושלות רבות ושונות של חליפות.

ה. יורשי מוחמד ותקופת הכיבושים הגדולים

שלטון אבו בכר והתפשטות האיסלם — עומר וכיבושיו — חוקי עומר נגד היהודים — היהודים מחזיקים מעמד — עותמאן. תקנותיו וכיבושיו — עליית עלי, חתן מוחמד — „קרב הגמל" ותוצאותיו — המאבק נגד עלי בהנהגת מועויה — עליית בית אומיה — ה„סונים" וה„שיעים".

לאחר מות מוחמד נבחר, כאמור, אבו־בכר חותנו לחליף. הוא היה החליף הראשון של האיסלאם (632—634), שמו האמיתי היה עתמאן עבדללה. הוא היה מהתומכים הראשונים של מוחמד וגם היגר אתו ממכה לאל־מדינה. כאן נשא מוחמד את בתו עאישה לאשה.

בד־בבד עם עליית אבו־בכר התחילה גם התפשטותו של האיסלאם. מטרתו הראשונה של אבו־בכר היתה לאחד את כל שבטי הערבים תחת דגל האסלאם. הוא הכריז „ג'יהאד" (מלחמת קודש) על כל „הכופרים" שבין השבטים והצליח להשתלט עליהם. לאחר מכן שלח צבא לכיבוש הארצות השכנות, ביניהן גם לארץ ישראל. הוא הצליח גם במלחמותיו נגד הפרסים שהתבטא בכיבוש אלחורה. בארץ־ישראל ניצח את הביזנטינים בקרב אג'נאדין בין רמלה לבין בית ג'וברין. באותו זמן כבר היו קיימים בארץ ישראל מספר יישובים ערביים, שלא היו שבעי רצון מהשלטון הביזנטיני וקיבלו ברצון את הפולשים המוסלימים ואף עזרו להם במלחמתם.

את מקומו של אבו־בכר בממלכת האסלאם ירש החליף השני עומר אבן אלח'טאב (634—644), שהיה למעשה המרחיב העיקרי של דת זו, הכובש הגדול של הערבים וכן מניח היסוד לארגון האימפריה הערבית. הוא המשיך בכל הכיבושים בהם התחיל קודמו, אבו־בכר, והשלימם. הוא נתגלה כשליט רב־כשרונות, מצביא מוכשר ומארגן מעולה. הוא גם התאכזר על כל אלה שלא רצו לקבל על עצמם את הדת החדשה. הוא השלים את כיבושן של ארץ־ישראל, סוריה, ארם נהרים, בבל, ארמניה, מצרים וחלק מצפון אפריקה. המשיך בנצחונותיו על הפרסים, ניצח את הביזנטינים בקרב הירמוק (636). צבאותיו הרבים שנלחמו בחזיתות שונות ובמקומות שונים התאחדו לצבא

אדיר, אשר הלך ולקח לידיו את כל האיזורים הפוריים של בבל העתיקה, ארץ ישראל ושל מצרים.

עומר היה זה שגירש את היהודים מחיבר, מפדק ומדי אלקורי, הוא גם גירש את הנצורים מנג׳ראן. הוא היה, למעשה, המתקן העיקרי של תקנות האסלאם, וממנו נבעו כל היחסים האכזריים כלפי דתות אחרות. באותם המקומות שלא גירש את היהודים או את הנוצרים, קבע חוקים מיוחדים נגדם. לפי חוקים אלה הערבים־המוסלמים הם המעמד העליון של ממלכת האסלאם ואילו היהודים והאחרים הם ה„כופרים", אשר חייבים במס־גלגולת מיוחד בגלל זה. ממסים אלה בנו לאחר מכן ערים ומחנות צבאיים ללוחמים הערבים ולחיל המצב שלהם, מהם החזיקו את המנגנון הגדול של הממשל, מכסף זה שילמו לחיילים והחזיקו משפחותיהם וכן חילקו מהם קיצבות למשפחת מוחמד ולמוסלמים הותיקים.

בסיכום אפשר לומר, שהמוסלימים הצליחו תוך זמן קצר יחסית, בסך הכל עשר שנים לאחר מות מוחמד, להשתלט על שטחים עצומים מהסהרה ועד לעבר הפרת והחדקל, מתימן ועד הרי טאורוס.

בכל השטח העצום הזה הוצב חיל מצב ערבי, אשר לא התיחס באופן רע במיוחד לתושבים המקומיים. אמנם מצבם הכלכלי הלך והורע עקב החוקים לפיהם נלקחו אדמותיהם ונמסרו לערבים, אך בכל זאת, נוצרו תנאים אשר אפשרו קיום פחות־יותר נורמלי, ובמידה מסויימת, אף טוב יותר מאשר השלטון הביזנטיני הקודם. משום כך רבים היו באיזורים אלה אשר התאסלמו ונעשו לחלק מהאומה השולטת. רק היהודים החזיקו מעמד יפה ולמרות השלטון הכפוי עליהם והגזירות, המשיכו לשמור על קיום התורה והמצוות, כפי שלמדו זאת מדורי־דורות, בלי כל שינויים.

הספירה המוסלמית לפי ההג׳רה נקבעה גם־כן על־ידי עומר. עומר נרצח לבסוף ע"י עבד פרסי נוצרי (644).

יורשו של עומד בחליפות היה החליף עות׳מאן אבן עפאן, שמלך מ־644 עד 656. הוא היה החליף השלישי מבין „ההולכים בדרך הישר". עלייתו לשלטון היתה מוטלת בספק, משום שעומר מינה לפני מותו ממש מעין מועצה בוחרת שעות׳מאן היה אמנם אחד מחבריה אבל מהחלשים שבתוכה, ואם בכל זאת נבחר הרי זה משום שכל אחד מתומכיו חשב לשלוט למעשה מאחורי גבו של עותמאן, אולם עותמאן הכזיב אותם, הן במעשיו — כשנתגלה שהוא באמת מעוניין לשלוט — והן בחלוקת השלטון, כשהתעלם מכל תומכיו וחילק את המשרות החשובות בין בני משפחתו, משפחת אומיה.

עותמאן קבע את הנוסח הסופי של הקוראן, וכן השלים תקנות רבות שקודמו, עומר, התחיל בהן, אולם רוב מעשיו נזקפים עוד ע״ח עומר, בכוונה תחילה כדי להמעיט את דמותו של עות׳מאן ולהגדיל את דמות עומר.

בכל זאת אין להתעלם מן העובדות, שבימי עותומאן נכבשו פרס, קפריסין, לוב, ואף מצרים נכבשה מחדש, וכן הנחילו תבוסה עצומה לצי הביזאנטיני, ואת כל זה השיגו נציביו של עות׳מאן, אשר כולם, כאמור למעלה, היו מבני משפחתו. בגלל זה רבים ממשפחת מוחמד שנאוהו ובמיוחד גברה אליו השנאה של עלי, חתן מוחמד, ותומכיו. ההצלחה של הכיבושים והרחבת האימפריה הערבית לא עמדה לעות׳מאן ולאנשיו והתחילו לחתור נגדו. עכשיו, כשהאימפריה הערבית התרחבה עוד יותר והגיעה לגבולות: פרס — ממזרח, הרי טאורוס — מצפון, מדבר סהרה — ממערב, נתלקחה שוב המחלוקת הפנימית הקשה, אשר הביאה לבסוף לרצח עות׳מאן ע״י תומכי עלי. הרצח קרה בשעה שעות׳מאן ישב בביתו שבאל־מדינה ועיין בקוראן. כמובן, שרצח זה שימש לאחר מכן אחת הסיסמאות של בני אומאיה במאבקם נגד עלי, אשר ירש את מקומו של עות׳מאן בשלטון.

עלי אבן אבו־טליב, הוא החליף הרביעי והאחרון מבין אלה שהמסורת המוסלמית מכנה אותם בשם „ההולכים בדרך הישר״ (של״ט 656—661). בו מסתיימת תקופת המעבר של הכיבושים וההתבססות ולאחריו מתחילה לשלוט שושלת שלמה של בית אומאיה. הוא היה מהמיוחסים שבין יורשי כסאו של מוחמד, שכן היה חתנו של מוחמד, בעל בתו היחידה פאטימה. הוא נחשב בזמן מות מוחמד כיורשו הטבעי, ואם בכ״ז לא נבחר, הרי זה משום ההתנגדות הגדולה שהיתה תמיד קיימת אליו ואל שיטתו באסלאם. עכשיו שתומכיו רצחו את עות׳מאן, הגיע זמנו לעלות לשלטון. אולם לא הרבה זמן זכה ליהנות מתמיכתם. בסוף התנגשו רוצחי עות׳מאן גם עם עלי ובמלחמה שנערכה בדרום עיראק נגד הקושרים בהנהגת עאשה, אלמנת מוחמד, קרב הנקרא „קרב הגמל״, ניצח עלי ואף לקח את עאישה בשבי (657).

לאחר הקרב הזה קבע עלי את בירתו באל-כופה שבדרום עיראק. אבל השלטון טרם נתבסס בידו. בראש מתנגדיו עמד מועאויה, קרובו של עות׳מאן, אשר מונה בזמנו ע״י עות׳מאן כנציב סוריה ואף כבש את קפריסין. סיסמת התנגדות מועאויה היתה גאולת דמו של עות.מאן. סיסמה זו מצאה חן בעיני ההמונים, ומשום כך רבים הצטרפו למאבק נגד עלי. הקרב הגדול שנערך ביניהם בצפון, ע״י הפרת, נסתיים למעשה ללא הכרעה. אמנם צבאו של מועאויה היה חזק יותר, מאומן ומאורגן יותר, אבל במשך הקרבות נתגלתה עליונות עלי.

אלא שכאן התערבו החיילים משני הצדדים ודרשו בוררות ופשרה, במטרה למנוע שפיכות דם מוסלימים ע״י מוסלימים. ע״י התערבותם זו מנעו החיילים נצחון סופי מעלי. ההסכמה מצד עלי לבוררות גרמה לשני הצדדים: 1) הכרה, כביכול, מצדו למנהיגות שווה של מועאויה, שזו היתה שגיאה טאקטית ומעשית כאחת. 2) חלק גדול מתומכי עלי רגזו על הסכמה זו, כי בעינם תפקידו ושלטונו של עלי אינם ניתנים למו״מ, כי עניין קדוש הוא החליפות ואינו „בידי אדם״. כך הגיע עלי למצב קשה, כשעליו להלחם הפעם בתומכיו העיקריים לשעבר. הקרב המרכזי נגדם נערך בנהרואן בשנת 659. אמנם ידו של עלי גברה בקרב זה. אולם לא הצליח להכריע אותם סופית והם הוסיפו למרוד נגדו מדי פעם בפעם, עד שאחד מהם הצליח לרצוח אותו. הפעם כבר יכול היה להופיע מועאויה כדורש העיקרי של כס החליפות, אותו באמת השיג. בו נפתחה תקופת שלטון בית מועאויה, כשושלת חליפות ראשונה בתולדות הערבים (661—750).

עם הירצחו של עלי ועליית מועאויה פרץ הריב הדתי הגדול והרציני הראשון בדת המוסלימית, שהביא לשתי תפיסות יסוד מנוגדות זו לזו בהבנת האמונה המוסלימית. נתארגנה סיעה אשר קראה לעצמה בשם „שיעת־עלי״ ומכאן שמה בקיצור: „השיעים״. סיעה זו טענה שרק לעלי, לבנו חוסיין ולצאצאיו יש זכות על החליפות, הם הכירו רק בקוראן ובשום הוספות או תיקונים לו — לא הכירו. הם התארגנו בדרום עיראק ומרכזם היה לבסוף בבגדאד. הם ראו בחליפות בית אומאיה בגידה, ואת אלה שהכירו גם בתוספת לקוראן ב„סונה״, ואשר נקראו משום כך ה„סונים״, כינוי בשם כופרים. מאידך ראו הסונים בשיעים את אלה שסטו מהאיסלאם האמיתית. העובדה שהשיעים גידפו את אבו־בכר, עומר ועות׳מאן, משום שגזלו מידי עלי את החליפות, נראתה בעיני הסונים כחטא חמור ביותר.

הכתה ה„שיעית״ גרמה למשבר רציני באיסלאם, כי ארצות רבות וחשובות נשארו שיעים עד היום הזה: פרס כולה, חלק מעיראק, כת האסמאעילים בהודו, תימן ועוד. בסופו של דבר, לא היתה זאת מחלוקת דתית בלבד אלא גם פוליטית, שהשפיעה ומשפיעה את השפעתה על תולדות הערבים עד היום הזה.

ו. היהודים בתקופת הכיבוש הערבי

מדינת הבדוים כתריס בפני השתלטות מוחמד — היהודים באיזור זה, תנאי חייהם והתעסקותם — היחס שלהם למוחמד — האיזור עובר מידי הביזנטים לידי המוסלימים — א"י עוברת לידי הערבים — המאבק על ירושלים — הפשרה בין הנוצרים לבין הערבים בירושלים על חשבון היהודים — יחסו האכזרי של עומר למקומות הקדושים שלנו — שיקומה של ארץ ישראל — התעסקות היהודים בא"י — כיבוש מצרים ע"י הערבים והיחס אל יהודי מצרים.

את תהליך כיבוש א"י ע"י הערבים — המוסלימים כבר הבאנו בכרך הקודם (העבר הישראלי חלק ב', פרק ל'). נברר עכשיו מה היה מצבם של היהודים באותם האיזורים בהם עברו חילות המוסלימים בכיבושיהם מהדרום ועד לצפון. הכוונה, איפוא, למצב יהודי המדבר הערבי, מחוזות ים־סוף, מצרים, עבר הירדן וא"י. במה עסקו, האיך נתארגנו חייהם, איך קיבלו את התמורה של שלטון ערבי־מוסלימי בשלטון ביזנטיני ועוד.

כיבושים אלה התחילו בעצם בפשיטות שוד של כנופיות מוחמד. הם נקטו בזה בדיוק אותן השיטות שנהגו בהן לפני כן השבטים הפראיים. במיוחד פשטו על יישובי הספר, בניגוד לרומיים בימים קדומים יותר שהיו מקימים נגד פשיטות אלו מבצרים, הלכו הביזנטינים בשיטה אחרת והקימו מדינה ערבית בדוית, שכללה את השטחים שהיו שייכים פעם לנבטים ולתדמור. בדוים אלה, למעשה, לא קיימו שום מדינה אלא קיבלו הענקות כספיות רבות מהביזנטינים ובשעת הצורך גוייסו להגן על „מדינתם", למעשה לעכב את התקדמות השבטים ולחסל את הפשיטות שלהם.

שטחים אלה שהיו שטחי מריבה בין הביזנטינים לבין הערבים היו מיושבים יהודים הרבה. אבותיהם של יהודים אלה הגיעו לכאן בעיקר לאחר חורבן הבית השני, וכן בתקופת הגזירות הקשות בימי טריינוס ואדריינוס. במיוחד היה מיושב יישוב יהודי צפוף האיזור של ארץ הנגב מדרום מזרח לים־המלח, בחופי מפרץ אילת ובכלל בעבר הירדן המזרחי. רוב היהודים שישבו כאן עסקו בחקלאות.

כפי שהזכרנו כבר, עם התגברות מוחמד החלו לנהור אליו משלחות שונות מאיזורים שונים, כדי לכרות אתו חוזי־חסות (או כניעה). בין המשלחות הללו אנו מוצאים גם יהודים מבני השבט ג׳נבא. הם ישבו במקנא, נמל קטן בדרום מפרץ אילת, וקיימו בעיירה זו ובסביבתה מושבה יהודית טהורה. מן החוזה שנערך ביניהם לבין מוחמד אפשר להסיק שהיו בני חיל, נוסף להתעסקותם בחקלאות ובדיג, כי הרי אנו מוצאים בידיהם סוסים רבים, שריונים ועוד. כן אפשר להסיק שהיו עשירים, כי לפי החוזה נתחייבו למסור למוחמד את בגדיהם היפים.

כבר למדנו, שבשעה שמוחמד הכניע את יהודי אל־מדינה וגירש את שבטי קוניקע ונצ׳יר היהודיים, נדדו אלה לעבר הירדן לעיר אדרעי ולסביבתה. סימן שבאיזור זה כבר ישבו יהודים גם מקודם. כן אנו מוצאים תעודות המעידות, שבני השבטים הנ״ל הרחיקו נדוד עוד קצת והגיעו עד ליריחו וסביבתה.

בין המופיעים בפני מוחמד אנו מוצאים גם יהודים מאדרוח ומג׳רבא, שני יישובים בעבר הירדן, בין פטרה לבין עמאן.

האיזורים האלה נעשו יותר ויותר חשופים מפני מוחמד, יורשיו וצבאותיהם. הביזנטינים זלזלו בכוח המוסלימים וסמכו יותר מדי על הבדוים השכירים שלהם שציינו בראש פרקנו. אולם בדוים אלה, לאחר שהקיסר הראקליוס הפסיק לתת להם את ההענקות (הנ״ל), מצאו כאן הזדמנות לבגוד באדוניהם ולעזור בגירוש הביזנטינים מן האיזור.

אין לשכוח, שבין הבדוים ש„השתייכו" לביזנטינים לבין הבדוים ש„היו" של הערבים ובאו להתקיף היתה בכ״ז קרבת דם ואחווה ערבית וגם עובדה זאת השפיעה שבדוי הביזנטינים יפנו עורף לאדוניהם.

לכל זה נתווספו עוד סיבות מספר: האוכלוסיה המקומית בא״י, בסוריה ובעבר הירדן שנאה את השלטון הביזנטיני, למרות שהיא גם היתה נוצרית ברובה. משום שאלה היו נוצרים אשר התנגשו בעיקרי הדת שלהם עם המרכז בקונסטנטינפול ולכן קיבלו ברצון את הפלישה הערבית.

סיבה נוספת אחרת היתה הנהגתו הגרועה של הקיסר הראקליוס, חולשת צבאו ועוד. כ״כ הבטיחו השבטים המוסלימיים המתקיפים חלק גדול בשלל המלחמה לשבטים „הנוצרים" אם יצטרפו אליהם, וגם זה השפיע.

בסופו של דבר הצליחו הערבים לכבוש את כל האיזורים האלה. בשנת 636 היו כבר רוב רובם של שטחים אלה בידי הערבים, הם הגיעו עד לחלב שבצפון סוריה, כמובן שא״י היתה בתוך האיזור הנכבש. אולם כיבוש א״י היה

מלווה בקרבות כבדים, הרס רב, ורבות מערי החוף החזיקו מעמד בפני הערבים, למרות שכל הארץ כבר היתה בידיהם. בעיקר החזיקו הביזאנטינים מעמד באשקלון ובקיסריה. גם ירושלים לא נכנעה כל כך מהר. קיסריה נכבשה רק בשנת 650 לאחר מצור של 7 שנים וזאת גם לאחר „בגידה" של יהודי אחד שהראה לערבים כניסה סודית לעיר בדרך של תעלות המים. לפי מקורות ערביים היו בעיר בשעת הכיבוש כי 700.000 חיילים ביזנטיניים, 200.000 תושבים יהודיים וכ־30.000 שומרונים ואחרים. כובש קיסריה היה הנציב המוסלימי בסוריה, מועויה, אותו הזכרנו למעלה כמתנגדו של עלי לאחר מכן וכמייסד שושלת החליפות של בית אומאיה (ראה למעלה). זמן קצר לאחר כיבוש קיסריה נכבשה גם אשקלון.

המאבק על ירושלים נמשך עוד שנים רבות מקודם, בד בבד עם המצור על קיסריה. היא נמסרה לערבים כשנתיים לפני כיבוש קיסריה (בערך ד׳ אלפים שצ"ח, 638). הכובש היה החליף השני, עומר, אשר מזמן רצה להשיג עיר קדושה זו (שנחשבה כבר אז ל„קדושה" גם לנוצרים) ולהוכיח על ידי כך לעולם היהודי ולעולם הנוצרי, שהדת המוסלימית היא השלטת. הערבים קראו לכן לירושלים בשם „אל־קודש", גם להדגשת „קדושה" זו. באותו זמן ישבו בירושלים, בעיקר, נוצרים. יהודים כמעט ולא היו בה, בכ"ז היו היהודים הנושא העיקרי למשא ומתן שהתנהל בין ההגמון הנוצרי־ביזנטיני סופרוניוס (שנשאר בירושלים כראש השלטון הדתי והחילוני כאחד, לאחר שהמפקד הצבאי הביזנטיני ברח מן העיר) לבין החליף עומר. סופרוניוס דרש בכל תוקף להבטיח שירושלים לא תותר להתישבות יהודית וכל יהודי אשר יימצא בירושלים ייענש הן בגופו והן בממונו. עומר הבטיח לו זאת. אבל לא קיים הבטחתו במלואה. הוא אסר על היהודים לשבת רק באיזורים הנוצריים המובהקים של העיר. ביתר חלקי העיר התיר לשבת כ־70 משפחות יהודיות. היהודים דרשו אמנם רשיון ל־200 משפחות, אולם לא קיבלוהו.

סעיפים אחרים לחוזה הכניעה של סופרוניוס הם הבטחת עומר לשלומם הגופני והכלכלי של הנוצרים בירושלים. הוא גם הבטיח — בשלב זה — לא להחרים את הכנסיות הנוצריות, לשיכון החיילים המוסלימים ועוד.

פרשה כאובה וסוערת היא היחס האיום והאכזרי של הכובשים המוסלימים ועומר בראשם אל המקומות הקדושים שלנו. בזה לא נבדלו כלל המוסלימים מהנוצרים. כי עצם קיומו של עם ישראל לאחר כל כך הרבה גזירות ורדיפות מצד שניהם, העיד עדות מוחלטת, שעם ישראל הוא העם הנבחר ע"י ה׳, עם הסגולה, אשר הקדוש ברוך הוא שומר עליו בכל שנות גלותו מפני כל מיני

גזירות ופורעניות. עד מהרה נוכחו לדעת גם הערבים כמו הנוצרים זה מכבר, ששום עצה רעה לא תועיל להם.

האגדות השונות מספרות, שיהודי מומר שהתאסלם בשם כעם, ייעץ לעומר להקים מסגד מוסלימי על הר הבית במקום שעמד בית־המקדש. אולם המסגד נבנה לבסוף במקום אחר, משום שלא ידעו למצוא את מקום המקדש בדיוק, בכל זאת עומד המסגד בקרבת המקום ומהווה כאב צורב וקשה לכל יהודי המסתכל עליו.

לאחר שכל ארץ ישראל נכבשה לגמרי, חזרו לאט־לאט החיים למסלולם הרגיל. הנזקים שנגרמו בימי המלחמה הארוכים תוקנו. אפילו הנזקים הגדולים בסביבות בית־שאן, שנגרמו ע״י הביזנטינים, בשעה שברחו מפני הערבים והרסו את כל הסכרים, ניתקנו עד מהרה. האיכרים חזרו לעבודת האדמה. התמרים והאורז של בית־שאן שוב הציפו את שוקי א״י, קני הסוכר של עבר הירדן וכן עצי פרי שונים גדלו בעבר־הירדן והגליל ונתנו יבולים יפים לבעליהם.

גם בשפלה ובנגב נתקיימו יישובים יהודיים רבים. במיוחד ישבו יהודים רבים בערי החוף: קיסריה (כפי שראינו למעלה), אשקלון, עזה, רפיח ועוד. יהודים אלה עסקו בעיקר בספנות ובמסחר ואף בקנה־מידה בינלאומי. המסחר התנהל מערי החוף אילו לשני הכיוונים יחד: „דרך המלך״ שנמשכה מדרומה של א״י, דרך סוריה ועד לבבל ופרס הגיעה. ו„דרך הים״ — אילו נתיבות הים התיכון שהיהודים הגיעו בו עד לחוף המערבי ביותר בספרד. היהודים עסקו במסחר בדים, אבנים יקרות וככל שהאימפריה הערבית התפשטה יותר ויותר מערבה, גדל היקף המסחר של היהודים. (על המצב הרוחני של יהודי א״י בתקופה זו ראה להלן).

לאחר כיבוש א״י נכבשה גם מצרים. הצבאות הערביים עברו דרך אל עריש והתקדמו לאורך חוף הים התיכון. בשנת 641 כבשו את הבירה אלכסנדריה, שיהודים רבים ישבו בה מאז ומתמיד. גם יוונים ישבו כאן. המנהיגות הנוצרית של העיר וכן חלק גדול של יוונים נוצרים אדוקים עזבו את העיר ועברו לביזנץ ולבירתה, קונסטנטינפול. גם יהודים רבים ברחו ונתפזרו במקומות שונים. לפי חוזה הכניעה של העיר התירו הערבים לשבת ליהודים בתוכה. מספר היהודים הנשארים מוערך ב־40 אלף.

הערבים לא המשיכו לקיים את אלכסנדריה כבירת מצרים, אלא הקימו דרומה יותר עיר מוסלימית חדשה בשם פוסטאט, שהיא קאהיר של היום. במשך הזמן נוסדה קהילה יהודית חשובה גם בעיר זו.

ז. החליפות מבני אומיה

פעולות מואויה, הכליף הראשון מבית אומיה — התפשטות האימפריה העברית — בעיית הירושה בשלטון — ימי שלטונו של יאזיד — מרד השיעים בימיו — המרד של מכה וסביבותיו — עבדללה חליף חיג׳אז — החליפים: מואויה ה־2, מרואן הראשון, עבד־אל־מלך — דיכוי המרידות ע״י עבד־אל־מלך — הבעיות הפנימיות ופתרונן — אל־חג׳אג׳ — אלוליד ה־1 — כיבוש ספרד — האימפריה הערבית בשיאה — ימי שלטונם של החליפים: סולימאן, עומר ה־2, יאזיד ה־2 והשאם — הבעיות בפניהן עמדה שושלת בית אומיה ופתרונן — שיטת המיסוי — ירידת השושלת בימי: אלואליד ה־2, יאזיד ה־3, אברהים ומרוואן ה־2 — „קרב זאב" ועליית בית עבאס.

כאמור, יצא מועאויה כמנצח מן המריבות שפרצו בין הסיעות השונות. ע״י כך נעשה הוא החליף (661—680). הוא היה הראשון ממשפחת האומאים אשר שלטו כשושלת ארוכה במשך קרוב ל־90 שנה (661—750).

משפחת אומיה היתה מבתי האב המכובדים ביותר של שבט קוריש המכובד. ראש המשפחה בימי עלייתו של מוחמד היה אבו־סופיאן. הוא ובני משפחתו התנגדו בתחילה בכל תוקף להפצת האיסלאם ע״י מוחמד, שהיה אמנם גם הוא משבט קוריש אבל מבית האב המתחרה, משפחת האשם.

כשראו בני אומיה שמוחמד הולך מנצחון לנצחון, הכירו בדת החדשה ולאחר מכן נבחר גם חליף ממשפחתם, הוא עות׳מאן החליף השלישי. עות׳מאן ניצל אז את תפקידו לטובת בני משפחתו ומינה מהם רבים למשרות מכובדות ביותר.

מועויה, שלקח לידו עכשיו את השלטון היה בנו של אבו־סופיאן הנ״ל, בעזרת תומכיו הרבים הצליח לבסס את שלטונו.

כבר בימי מועויה התעוררה הבעיה של הירושה השושלתית. מועויה עשה פעולות, אשר לא נתנו מקום לפירושים, שאכן הוא מתכונן לייסד שושלת חדשה. סימן ראשון ובולט של תכנית זו היה העברת החליפות ממדינה

לדמשת שבסוריה. כך מתחילה תקופה, שבה כל החליפים קיימו מרכז ממלכתם, בדמשק או בארמונות שבסביבתה (פרט לחליף האחרון ממשפחה זו, מרואן ה־2 שעבר לחראן שבעיראק).

העיר מדינה איבדה עכשיו את ערכה הפוליטי ונשארה כעין עיר „היסטורית" קדושה לאיסלאם בדומה למכה, אם כי רחוקה מקדושתה של זו.

מועויה היה, איפוא, החליף המוסלימי החמישי. יש הרואים את מלחמתו, הגדולה נגד עלי כגאולת דם מצדו, משום שעלי רצח בזמנו את עותמאן ואילו מועויה היה בן דודו של עותמאן.

מועויה היה מצביא מוכשר מאד, אבל גם מדינאי פיקח. בהתחלה עשה רושם כאילו הוא מקבל את דעתם של ראשי השבטים הערביים ואף נכנע בפניהם, אולם במשך הזמן הוכיח ללא צל של ספק, שהוא מתכונן לשלוט ביד חזקה על כל הערבים גם יחד.

שלב אחר שלב השתלט על הממלכה הערבית כולה. הוא הוסיף שטחים חדשים לממלכתו. כבש את כל האיזור הנקרא היום בשם אפגניסטאן. הוא גם יצא למלחמה נגד ביזאנץ הגדולה והגיע אף עד לקונסטנטינפול (קושטא), אך לא הצליח לכבוש אותה (679). גם בצפון אפריקה התחיל בפעולות צבאיות רחבות וחזקות, שבהן כבש חלק ניכר של צפון אפריקה והגיע עד לקירואן, זה מקום קרת החדשה (קרטגו) שבה יסדו עכשיו הערבים את קירואן, שהיתה לאחר מכן לעיר חשובה של סופרים וחכמים יהודים. פעולות צבאיות אילו חיזקו את הארגון ואת המשמעת בצבא והן באו כדי להסוות את הפירוד הפנימי אשר נראה היה לבוא בתקופת שלטונו.

רבות היו הבעיות הפנימיות, שהתעוררו בתקופת שלטונו. ראשית, בעיות ארגוניות שונות, כדי לתת לממלכתו אופי מדיני אחיד. כשבראשה עומד כראש מדינה החליף בעצמו. לשם כך הקים אדמיניסטרציה נרחבת כדוגמת הביזאנטים; מינה נציבים למחוזות המרוחקים שגבו את מיסי האוכלוסיה המקומית, לפעמים אף השאיר במקומם פקידים קודמים. גם מערכת המסים בכלל היתה דומה למערכת המסים הביזאנטית.

בעיה יותר קשה היתה עצם המינוי של יורש כסא החליפות. עד כה לא היה מקובל באיסלאם, שאב מוריש כסאו לבנו. ראשי השבטים היו מתאספים כל פעם ובוחרים או ממנים את החליף החדש. מועויה רצה לייסד שושלת והוא ידע שדבר זה ייתקל בהתנגדותם המוחלטת של ראשי השבטים. הוא גם ידע שלאחר מותו, אם ירצה בנו לרשת את כסאו, ימצא את עצמו במערבולת של מלחמות אחים. לכן מצא פתרון מחוכם, לו, לבנו ולכל הדורות הבאים בשלטון

החליפים. הוא מינה את בנו יאזיד כיורשו עוד בחייו, ולזה השיג את הסכמת ראשי השבטים הערביים, ע״י כך פתר את בעית הירושה וקבע תקדים, שעתיד להיות טבעי לגמרי בעתיד.

מועויה הצטיין בכשרונותיו ובמידותיו ואת הכשרונות הללו הוריש גם לבנו יאזיד, ממלא מקומו, אך לא את מידותיו.

יאזיד, ששלט שלש שנים בלבד (80—683), היה אמנם כשרוני מאד אבל נודע גם כשיכור וכקל דעת, מידות שלא היו כל־כך מתאימות לראש־דת. אלא שאביו מועויה כבר הכניס את החליפות למעגל של חילוניות ע״י עצם הורשת כסאו ולכן מצב זה כבר לא היה כל־כך נורא.

הוא, השני לבית אומיה, והששי בסדרת החליפים, ניסה אמנם לקיים הסדר על כנו בכל ממלכתו, אבל שתי מרידות חזקות פרצו בימיו. האחת היתה של השיעים, בעיראק בהנהגת חוסיין שהיה בנו של עלי. סיבת המרידה הזאת נעוצה למעשה בשני דברים: א) בשנאה המסורתית שבין הסוגים שהיו בשלטון בדמשק לבין השועים שהיו האופוזיציה העיקרית וישבו בעיראק, משם השפיעו על מאמינים רבים בארצם; ב) בצורת השלטון של נציבי בית אומיה בעיראק. נציבים אלה של מועויה ולאחר מכן של יאזיד, הרי ידעו שהם נמצאים במרכז ההתנגדות העיקרי לשליטיהם וכל התאכזרות או יחס בלתי הוגן אחר מצידם עלול להביא לידי התלקחות של המרידה, בכ״ז לא התחשבו בכך, אלא להיפך, דוקא משום סיבה זו התייחסו באכזריות איומה אל הערבים בעיראק בכלל ואל אלה שידעו עליהם שהם שיעים בפרט. מרד זה התחיל כבר בשנה הראשונה של שלטון יאזיד (680). אל־חוסין יצא ממדינה בלווית מעריציו ובני משפחתו לאל־כופה. נציג יזיד בעיראק ידע מה מטרת יציאה זו ולכן חסם בפניהם את הדרך. הוא הזעיק צבא רב, אשר הקיף את חוסיין ואת מלוויו. הם קראו להם להיכנע וללכת בשבי וכאשר סירבו — נרצחו רובם. טבח זה היה לאחר מכן אחת הטענות החזקות של השיעים נגד בני אומיה. הקרב היה בכרבלא כ־40 ק״מ צפונית מערבית לאל־כופה. כאן גם נכרה קברו של חוסיין, שהיה לאחר מכן למקום קדוש לשיעים בכל הדורות.

המרד השני היה בחצי האי־ערב בהנהגת עבדללה אבן־זוביר. מרידה זו היתה הרבה יותר רצינית, משום שבמרכזה עמדה העיר מכה. למרידה זו היה אופי דתי ופוליטי כאחד. השבטים הערביים ששכנו כאן לא היו מרוצים מהתרחקות החליפות לסוריה. הם רצו להיות במרכז המאורעות הערביים ובמרכז הממלכה הערבית. מכה, כעיר קדושה להם, היתה צריכה להיות בעיניהם גם מרכז פוליטי־ממלכתי חשוב. כתוצאה ממרידה זו הוכרז עבדאללה לחליף

מתחרה בעיר הגדולה חג׳אז. יזיד ניסה אמנם לדכא גם מרידה זו, אבל לא הצליח. רק בימי החליף, עבד אלמאלך, הוא אשר הכניע אותם באכזריות רבה.

החליף השלישי מבית אומיה היה מועויה ה־2, בנו של יזיד, שמלך מ־683—684.

לאחריו מלך מרואן ה־1 (684—685), בו מסתיימת התקופה הראשונה של שלטון בית אומיה, אותה אנו מכנים בשם „תקופת ייצוב השלטון".

עם עליית בנו, עבד אלמלך (685—705) מתחילה תקופת הזוהר של שלטון בני אומיה, שהגיעה לשיאה בימי החליף הבא, אלוליד ה־1 (ראה להלן).

בימי עבד אלמלך עוד נמשכה מרידת שבטי ערב בני חג׳אז ומכה וסביבותיהן. באותו זמן היה נציבו של החליף בערב, אל־חג׳אז. הוא היה אכזרי מאד אל תושבי ערב. הוא עזר לעבד אלמלך לכבוש את מכה. העיר נכבשה רק לאחר מצור קשה שבו היא נפגעה מאד ואף הכעבה, המקום המקודש ביותר של המוסלימים, נשרפה והושמדה. דיכוי מרידה זו וכן מספר מרידות אחרות הכריחו את עבד אלמלך לוותר על תכניות כיבוש בביזנץ ולכרות ברית שלום עם הקיסר הביזנטיני. רק בצורה זו היה מסוגל להקדיש בינתיים כל כוחו לדיכוי המרידות. גם במלחמות דיכוי אלו „הצטיין" הנציב הנ"ל, אל־חג׳אז, באכזריותו וביעילותו. לאחר פעולות ממושכות הצליחו לדכא המרידות ולכבוש בחזרה את כל עיראק ואת כל ערב.

עבד אלמלך הרחיב כיבושיו בצפון אפריקה, היה זה צעד ראשון לקראת כיבושי הערבי םבספרד בימי אלוליד.

עבד אלמלך עמד גם בפני בעיות פנימיות רבות. מפעולותיו אילו יש לציין את הנהגת השפה הערבית כלשון רשמית של הממלכה הערבית. הוא גם שינה את שיטת השלטון הביזנטינית שהיתה נהוגה עד כה בשיטת שלטון ערבית מקורית, שהתבטאה בתקנת השפה הנ"ל; בריכוז האדמיניסטרציה; בהכנסת ערבים במקום פקידים פרסיים וביזנטיניים במשרות הגבוהות והבינוניות; בהטבעת מטבעות בכתובות ערביות; בשינוי דרכי גביית המסים; בארגון של שירותי הדואר, כשבראש השירות עומדים ערבים נאמנים לו, המוסרים לו על כל המתרחש בסביבתם. הוא גם בנה את מסגד עומר בירושלים (691).

גם בשטח זה, ארגון החיים הפנימיים של הממלכה, היה הנציב אל־חג׳אז לעזר נאמן לו וליד ימינו. הוא השלים את הלימוד של השפה הערבית ע"י הוספת ניקוד. בדרום עיראק בו יוצרים הנהרות פרת וחידקל איזורי ביצות רבים, סידר אל־חג׳אז תיעול מורחב לטובת אוכלוסיית האיזור. כך הפך את האיזור למקום פרנסה טוב לעובדי האדמה.

לאחר עבד אלמלך, שלט בנו, אלוליד ה־1 (705—715), שהיה החליף הגדול ביותר של שושלת בני אומיה. הוא השלים את הכיבושים של הערבים בצפון אפריקה, לגרש משם את הביזנטינים לגמרי, לנצח שם את השבטים הברבריים. מכאן עברו לכיבוש ספרד הדרומית מידי הוסטגותים וכך הגיעו הערבים בכיבושיהם גם לאירופה (709). השלמת הכיבוש ברוב ספרד נגמרה שנת 711 (הם נתעכבו לאחר מכן בהמשך כיבושיהם אירופה ע״י המלך שארל מרטל, (732).

אלוליד הצליח בכיבושיו גם באסיה התיכונה. הוא כבש את האיזורים הצפונים־מזרחיים של הודו וכך הגיעו הערבים בפעם הראשונה לאיזור זה ובאו במגע עם העולם הבודהיסטי.

בסוף ימי אלוליד כבר השתרעה האימפריה הערבית של בית אומיה מן הפירניאים במערב ועד טיבט הרחוקה במזרח.

לאחר אלוליד שלט אחיו סולימן (715—717), אחריו עמר ה־2 (בן אחיו (717—720), ושוב בנו של עבד אלמלך, יזיד ה־2 (720—724). לאחריו אחיו השאם (724—743) המסיים את תקופת הזוהר של החליפים מבני אומיה.

בפני בעיות רבות עמדו כל החליפים מבני אומיה, החל מיסוד השושלת. הבעיה המרכזית היתה עצם סמכותם להיות היורשים של מוחמד. כאמור, השיעים שללו זכות זו, כי הם ראו ביורשי עלי את הסמכות היחידה.

גם בחוגים אחרים של שבטי הערבים מרדו נגד החליפים מבית אומיה, מתוך סיבות־דתיות ופוליטיות.

גם לאחר שייצבו בידיהם את השלטון עמדו החליפים מבית אומיה בפני בעיה משולשת: א) להבטיח באופן סופי את עצם הירושה בחליפות; ב) לתת אופי ערבי לממלכה ולאימפריה שהולכת ומוקמת, היות והארצות אשר עמדו תחת שלטונם היו מלאות עמים וגזעים רבים ושונים זה מזה; ג) להביא לידי הסדר יחסים בין הערבים המוסלימים לבין הזרים שהתאסלמו. את הבעיה השניה פתר בעיקר עבד אלמלך, כפי שכבר הזכרנו, ע״י הנהגת השפה הערבית כשפה רשמית, ואילו את הבעיה השלישית פתר עומר ה־2, אשר הכניס שינויים בחוקי הקרקעות שבאו להשוות את המוסלימים שאינם ערבים לערבים לכל דבר.

יחד עם כל השינויים האלה היה המשטר של רוב בני אומיה חילוני ביסודו ומשום כך עוררו על עצמם את התנגדותם של כל הכיתות הדתיות באיסלאם. זו היתה גם אחת הסיבות העיקריות של ירידת בני אומיה. המוסלימים האדוקים ראו בהם כופרים, שאינם ראויים לשלטון.

הממלכה האומיית סבלה גם מקשיים כלכליים, שנגרמו מחוסר עקביות בהטלת המסים בממלכה ובגבייתם. הערבים נהנו מזכויות יתר שהתבטאו בעיקר במינימום של מסים. לעומת הנוצרים והיהודים ששילמו מסים שונים ורבים — נוסף למעשר מיבול האדמה שילמו גם מס גולגולת קשה — פוטרו הערבים ממס הגולגולת ושילמו רק מינימום של מעשר. לאחר שהמוסלימים הלא־ערבים הושוו במעמדם לערבים, פוטרו גם הם מכל המסים מחוץ למעשר, וע״י זה נכנסה הממלכה למצב כלכלי קשה, שלא היתה יכולה להשתחרר ממנה. ההמונים התמרמרו נגד מצב זה והיתה זאת, איפוא, סיבה נוספת לירידת בני אומיה.

לשתי הסיבות הנ״ל — הדתית והכלכלית — נתווספה סיבה בימי החליפים האחרונים של שושלת זו, היא ההתחרות הפרועה בין המשפחות המיוחסות על השלטון.

החליף, שבימיו התחילה הירידה, היה אלוליד ה־2 בן יזיד השני (743—744), באותה שנה התחלפו שני חליפים, שני האחים: יאזיד ה־3 (מאפריל עד אוקטובר 744) ואברהים (מאוקטובר עד דצמבר 744), שניהם בני אלוליד ה־1.

לבסוף השתלט החליף מרוואן ה־2 שהמשיך לשלוט עד 750, שנה בה נרצח.

המקורות ההיסטוריים מתארים את הירידה כך: ההתנגדות נגד בני אומיה הלכה וגברה בעיקר ע״י השיעים, שמרכזם היה עיראק ואשר אליהם הצטרפו עכשיו כל הבלתי־מרוצים מכל הסוגים — הדתיים הקיצוניים, ההמונים העניים ועוד, בראש המהפכה נגד בית אומיה התייצבו בני משפחת עבאס, שהיו ממשפחת מוחמד. הם הקימו צבא משלהם, כבשו את דרום עיראק, ולאחר מכן בקרב הגדול שע״י אחד מיובלי הפרת, בקרב הנקרא „קרב זאב״, נוצח הצבא האומיי, החליף נתפס והוצא להורג, ובזה בא הקץ לשלטון בני אומיה (750). השלטון עבר לידי בית עבאס. רק אחד מבני אומיה, עבד א־רחמאן, הצליח לברוח לספרד ולהמשיך שם את שלטון השושלת האומיית, חליפות הנקראת חליפות קורדובה ואשר פרשה בזה מהאימפריה המוסלימית של בני עבאס.

ח. שלטון החליפים מבני עבאס

מוצאה של משפחת עבאס — ההבדלים לעומת בני אומיה — התפוררות האימפריה — הארגון הפנימי של ממלכת בני עבאס — ימי שלטונו של אל־מנצור — החליפות בשיאה בימי הארון — טור ראשיד — עליית העיר החדשה, בגדד — מלחמת האחים — שלטון אל־מאמון — פיתוח החקלאות — עליית רמת החיים — הבעיות עם השיעים ועם הכתות האחרות — שלטון אל־מתוכל — רדיפת היהודים בימיו — עליית השבטים התורקיים — התפוררות ממלכת בני עבאס — הסלג׳וקים כובשים את בגדד — עליית המונגולים.

לאחר הנצחון על בית אומיה הקימו בני עבאס חליפות חדשה הנקראת על שמם. ממלכה זו, שהיתה שושלת המלוכה המפורסמת ביותר בתולדות האיסלאם, נתקיימה למעלה מ־500 שנה (750—1258).

השם של המשפחה מתייחס אל עבאס אבן עבד אל־מטלב, סוחר עשיר במכה, שהיה דודו של מוחמד. הוא הצטרף אל מוחמד בראשית דרכו, תמך בו בכסף רב והיה, למעשה, אחד ממפיציה העיקריים של הדת החדשה.

המייסד של השושלת החדשה, עבד־אללה אבו אל־עבאס, היה אחד מצאצאיו.

ההתפתחות העיקרית הראשונה של חליפות זו חלה בימי אחיו של אבו אל־עבאס, בימי חליפותו של אל־מנצור (754—775), שבנה את העיר בגדד ליד העיר אקטיספון העתיקה, שהיתה פעם בירת הפרסים. הקמת העיר נמשכה כ־4 שנים (762—766) ולאחר שהוקמה היתה בגדד בירת החליפות העבאסית עד ירידתה.

החליפים לבית עבאס ראו בבניו אומיה אנשים חילוניים, ולכן טענו שהם מקימים עכשיו, למעשה, שלטון תיאוקראטי. אולם למעשה היו החליפים מבית עבאס לא פחות חילוניים מאשר בני אומיה. בכל זאת היה הבדל יסודי בין החליפות של בני אומיה לבין זו של בני עבאס, ממלכת בית אומיה היתה בראש וראשונה ערבית, ואילו ממלכת בית עבאס היתה בעיקר מוסלימית רבת־לאומים כשגם מוסלימים בני אומות אחרות, ובמיוחד פרסים, תופסים בה

מקום חשוב. תקופת בני אומיה היתה ברובה תקופה של מלחמות וכיבושים ואילו תקופת בני עבאס היא בעיקר תקופה של שגשוג ושלום. בתקופה זו באה לידי ביטוי מובהק גם התרבות המזרחית המעורבת מיסודות עבריים, פרסיים ושל עמים אחרים. גם מקומה של עיר הבירה החדשה, בגדד, מוכיח שהחליפות נעשתה עכשיו לממלכה גדולה ממש. החליף כבר לא היה איזה ראש דת או שלט אלא ראש חצר ממלכה מזרחית על כל סממניה. השיעים, שהעלו את בני עבאס לשלטון, העלו את מעמדו של החליף עד כדי אלילות ממש, ואילו בני עבאס, אשר לאחר מכן התרחקו מהשיעים מבחינה דתית, לא סילקו עצמם מהאלילות הזאת.

הבדל אחר בין שלטון שתי השושלות היה השטח עליו שלטו הממלכות. בני אומיה, שרוב ימיהם עברו בכיבושים ובמלחמות, החזיקו בידיהם את כל השטחים שכבשו וממילא הקיפה ממלכתם את כל ארצות האיסלאם, ואילו בני עבאס הסתפקו בשלטונם על עיראק ועל מספר ארצות נוספות במזרח ובצפון אפריקה ואילו ביתר הארצות קמו ממלכות מוסלימיות חדשות שמבחינה פוליטית לא היה להן שום קשר ויחס לחליפות בגדד. אמנם תהליך זה לא היה פתאומי וחד־פעמי, אבל בכ״ז במשך הזמן היו לעצמאיות יותר ויותר ממלכות ערביות. התחיל בכך עבד אל־רחמן, פליט מבני אומיה, שהקים חליפות משלו בקורדובה ובזה ניתק את ספרד מהאימפריה העבאסית (756).

כ־110 שנה לאחר מכן „השתחררו" גם סוריה ומצרים מהתלות בחליפות בגדד. היה זה כאשר שושלת בני טולון (מוצא טורקי) הקימה את שלטונה בארצות אלה ובארץ ישראל (868).

ב־902 הוקמה שושלת מוסלימית עצמאית בסיציליה, שבאה לכאן מטוניס וכבשה את האי.

לאחר מכן היו עוד שושלות שונות שלא היו תלויות בחליפות בגדד והן: השושלת של בני אחשיד במצרים ובסוריה (935), השושלת הגדולה של הפאטמים במצרים ששלטה שם למעלה ממאתים שנה (969—1171) ועוד.

הארגון הפנימי של ממלכת העבאסים היה מבוסס על צבא שכיר ועל הפקידות, שברובה היתה פרסית. גם בזה היתה דומה הממלכה העבאסית יותר לממלכה האזרחית הקדומה מאשר לשלטון הקודם של בני אומיה. הפקידות היתה למעשה המתווכת בין החליף לבין העם. בראש הפקידות עמד הוַזיר, שהוא היה השר הראשי ליד החליף — המלך ויד ימינו. הוא היה אחראי בפני המלך על ביצוע הפעולות הממלכתיות ופקודות השלטון. סמכויותיו היו נרחבות מאד. הוא היה הממנה את הנציבים, את השופטים ואת כל

הפקידות הבכירה בממלכה. יחד עם זאת היתה לו גם הסמכות לפטר אותם. להלכה הוא עשה זאת בשם המלך, אולם למעשה פעל הוַזיר פעמים רבות על דעת עצמו. הוזיר גם טיפל בהטלת המסים וגבייתם.

גם בימי שלטון העבאסים נמשכה המסורת מבני אומיה, שהחליפות עוברת בירושה מאב לבן. זאת ועוד, כשכוח הוַזירים גדל, אז גם תפקיד זה עבר בירושה, ולא פעם קרה שהשלטון בידי הוזיר היה לא פחות חזק מאשר בידי החליף, ומשום כך רבו ההתנגשויות ביניהם. למשל, בימי החליף הארון אל־ראשיד (786—809) עלתה משפחת הברמכים הפרסית לתפקיד קבוע של הוזירות, עד שבאו לידי התנגשויות כבדות עם החליף. לבסוף התגבר עליהם הארון אל־ראשיד והרגם.

ענף אחר של השלטון הפנימי בימי בית עבאס היה המשטרה, שתפקידה היה, נוסף לקבלת תלונות ובדיקתן, גם הפיקוח על השווקים.

בראש השיפוט עמד הקאדי. הוא פסק תמיד לפי המשפט המוסלימי. נוסף לשיפוט היה הקאדי הממונה על רכוש היתומים, על מוסדות הצדקה למיניהם, על התפילות במסגדים ועוד.

בענייני הדואר המשיכו החליפים בני עבאס בדרך שהותוותה להם ע״י בני אומיה. גם הם ניצלו את שירותי הדואר לרכישת אינפורמציה מדוייקת על מה שמתרחש בממלכתם.

השלטון הממשי בידי החליף מבני עבאס נמשך רק עד אמצע המאה ה־10. מאז והלאה היה החליף רק מעין שליט רשמי, ואילו השלטון למעשה היה מרוכז בידי עבדים תורכיים, שנתמנו מימי החליף מעתצם (833—842) והלאה לתפקיד של ראש משמר או מפקד צבאי עליון. אלה שלטו במרכז הממלכה, ואילו בארצות הפזורות בממלכה שלטו כל מיני נסיכים, אמירים, שרי צבא ועוד.

בימי החליף השני של משפחת בני עבאס, בימי אל־מנצור (הוזכר כבר בראש הפרק) חלה ההתנגשות הראשונה עם השיעים, אשר העלו למעשה את בני עבאס לשלטון, ומאז היו השיעים שוב לכת נרדפת בעיני השליטים. אל־מנצור ניגש לחיסול הבעיה הזאת ללא כל רחמנות. הוא רצח באכזריות את כל מתחריו, דיכא בכל התקיפות את מרידות השיעים וחידש גם את המלחמות עם הביזאנטינים. אל־מנצור הרחיב שלטונו וצבאותיו הגיעו עד לִקאשמיר ולדלתה של האינדוס.

מצאצאי אל־מנצור יצאו לאחר מכן כל השליטים מבית עבאס, בנו, אל־מהדי (775—785), שנלחם בהצלחה בביזאנטים ופיתח את הארץ, והמפורסם

בהם, נכדו, הארון אל־ראשיד (786—809), שהתפרסם בשקידתו על ענייני המדינה וביושרו. אגדות רבות נקשרו לשמו. גם הנוצרים שבאירופה חלקו לו כבוד. בימיו הגיעה החליפות לשיא תפארתה. בגדד היתה עכשיו לעיר המפוארת בעולם. כל גינוני המלכויות המזרחיות נתקיימה בתוכה. בגדד היתה גם למרכז תרבותי־בזבזני. אמנים, סופרים וכו׳, מכל המינים באו לבגדד ונהנו מידו הנדיבה של המלך. בגדד היתה גם לצומת מסחרי חשוב. הסוחרים עברו כאן מהודו בדרכם לרוסיה ולאירופה. בגדד הלכה ונתעשרה, תושביה נהנו מכל העושר המסחרי והמזרחי גם יחד.

אמנם אחרי מות הארון אל־ראשיד פרצה מלחמת אחים בין שני בניו, אולם מלחמה זו לא השפיעה הרבה על המצב בבגדד, הירידה התחילה רק לאחר מכן.

ממלחמת האחים הזאת יצא כמנצח החליף אל־מאמון, שניצח את אחיו הבכור, אל־אמין (813—833). הוא המשיך בדרך אבותיו, הכניע את כל המרידות ושקד על פיתוח בגדד הן מבחינה כלכלית־מסחרית והן מבחינה מדעית־תרבותית. בשמו קשורה הקמת מוסדות מדעיים רבים, כגון: בית המדע בכורסאן; הקמת מצפי־כוכבים; ייסוד „בית החכמה" בבגדד, זה היה מעין ספריה ציבורית־ממלכתית־מרכזית, שבה רוכזו רוב הספרים של הוגי דעות הודיים ויווניים ותורגמו לערבית. התעודות ההיסטוריות מספרות על תנועה הולכת וגוברת של אניות מסחריות בנמל בגדד, שהביאו את הסחורות הטובות והיקרות ביותר לשווקיה.

החליפים מאל־מנצור ועד אל־מאמון דאגו גם לפיתוח החקלאות בממלכת. מאז ומתמיד היו תלויים חיי החקלאות בעיראק (בבבל העתיקה) בניצול יעיל וטוב של שני הנהרות הגדולים — הפרת והחידקל — שהארץ מתברכת בהם. כבר בימי קדם ידעו בני האיזורים שע״י הנהרות האלה שרק ע״י תיעול מקיף ומכוון יוכלו להצליח בעבודת האדמה שלהם. נסיונות רבים נעשו בשטח זה עוד בימי קדם, שבחלקם הצליחו ובחלקם לא. הכל היה תלוי בטיב ההשקעה והמאמצים שהושקעו בעבודות אלו.

גם החליפים מבני עבאס נתנו דעתם לבעיה זו, והם הצליחו בדרך כלל. ע״י כך גרמו להעלאת רמת החיים של האוכלוסיה הכפרית. במשך הזמן פיתחו גם תעשיות בית שונות וענפים שונים, כמו אריגים, רהיטים, כלי נשק, כלים ומצרכי מותרות שונים. רמת החיים הגבוהה הרבתה עושר וכך היו חקלאים זעירים לבעלי האחוזות, בניהם כבר רכשו השכלה, וממילא היו עכשיו בעלי

אחוזות משכילים שהוו יחד עם הסוחרים והפקידות הגבוהה את השכבה העליונה של החברה.

ההוללות והבזבוז גברו והמלכים שימשו בעצמם דוגמה לכך. בסופו של דבר מוכרחה היתה לבוא הירידה.

אחת הבעיות הקשות בתקופת שלטון בני עבאס היתה הבעיה הדתית. היחסים הדתיים בכלל לא היו ברורים. מצד אחד העלו את בני עבאס לשלטון השיעים, שהיו המתנגדים המושבעים ביותר של בני אומיה שנחשדו, כאמור, בכפירה. מאידך גיסא, כבר בימי אל־מנצור הסתכסכו השלטונות עם השיעים שנרדפו ודוכאו עד חרמה.

גם ה„פורשים״ הרבים מהדת המוסלימית המקורית, אלה שכונו בערבית בשם „מועתזלה״, גרמו לבעיות רבות. זו היתה שיטה דתית, שהיתה מערבבת את יסודות האיסלאם עם הפילוסופיה היוונית ורצתה למזג את שתיהן. הם ניהלו מאבק על הכנסת המוני המוסלימים תחת כנפי שיטה זו. במאה ה־8 השתלטו למעשה, על הממלכה העבאסית ואף החליפים הצטרפו להם.

לבעיה הזאת נוספה גם כוחם הגדול של השכירים התורקיים בצבא ובמדינה, וסו״ס גם העם, שהיה מוסלימי אדוק, רצה לדעת פעם אחת ולתמיד: מה עמדתם של בני עבאס לדת המוסלימית? החליפים השתדלו, כלפי חוץ, לשמור על אדיקות דתית כדי להרגיע את דעת העם. אולם רבים ידעו שזו הסוואה ותו לא.

הראשון מבין החליפים של בית עבאס אשר שם דגש באופן מיוחד וברצינות על הבעיות הדתיות היה אל־מתוכל (837—861) אשר רצה מאד לחזק את המשטר הפנימי מכל הבחינות וגם מבחינה דתית. הדבר הראשון שעשה היה חיסול ראשי המועזלה ומאסרם. הוא העלה במקומם את הסוגים האדוקים ביותר מיסודם ובהנהגתו של אחמד אבן חנבל (780—855) אחד מאבות ההלכה המוס־לימית הקיצונית, לאחר מכן התחיל לרדוף את היהודים, את הנוצרים ואף את השיעים. הוא ניסה גם לשבור את שלטון השכירים התורקיים, אולם לא הצליח, כי נרצח. הוא עד כדי כך היה קיצוני ברדיפתו את השיעים, שבשנת 850 הרס את קברם של עלי ושל אל־חוסין.

בעיות פנימיות אחרות של בני עבאס היו בעיות המסים והשפה הערבית. כפי שזה קרה בתקופת בני אומיה כך קרה גם עכשיו. רבים מבני העמים הזרים בממלכה הצטרפו לדת המוסלמית רק כדי להשתחרר מהמסים הקשים שהיו מוטלים על „הכופריב״ (בני הדתות האחרות), ובמיוחד מס הגולגולת. ע״י כך ירדה הכנסתם של השלטונות. גם השפה הערבית לא היתה מקובלת בעיני רבים מתושבי הממלכה. הפרסים דברו פרסית, בסוריה, בא״י ובמצרים דברו ארמית

וההסתגלות לשפה הערבית עברה תוך כדי קשיים רבים. חוץ מזה, גם ההתפתחות התרבותית דרשה שפה עשירה יותר מאשר הערבית של אותה התקופה, שעדיין לא היו בה אוצרות דקדוקיים ותחביריים מוסמכים ומקובלים.

הבעיות הרבות גרמו לכך, שהשליטים החלשים אשר לא יכלו להתגבר עליהן, איבדו, למעשה, את השלטון מידיהם. השלטון עבר יותר ויותר לידי השכירים הפרסיים והתורקיים. התורקים היו אז עם נודד ופראי שישבו באסיה התיכונה לאורך גבולות החליפות. מדי פעם בפעם היו פושטים לתוך החליפות, שודדים ומטילים חמתם על תושבי הממלכה. בהתחלה היו בממלכה כשבויי מלחמה, לאחר מכן כצבא של שכירים ולבסוף התגברו על אדוניהם מבני עבאס והיו הם לשליטי הממלכה.

הבעיות רבו ורבו וההתפוררות הלכה וקרבה. מהמאה העשירית והלאה לא יכלה הממלכה לשלם את משכורתם של השכירים מחוסרי הכנסות מספיקות (ראה למעלה), גם מעט המסים שהעמים היו משלמים לא הגיעו לידי השלטונות המרכזיים אלא הנציבים המקומיים בכל מחוז ומחוז היו גובים אותם ומבזבזים אותם לצרכיהם הם. הוצאות המלך וחצרו עלו וההכנסות ירדו. קופת החליף היתה ריקה, השכירים, שכאמור, לא קבלו משכורתם מרדו והשליטו על עצמם את מנהיגיהם הצבאיים. הממלכה הגדולה הולכת ומתפוררת. ואם נוסיף לכך גם את המרידות החוזרות ונישנות של השיעים, שלא נפסקו לגמרי וכן של הכתות הדתיות האחרות שצצו חדשים לבקרים, הרי נוכל להבין על נקלה מה היו הסיבות העיקריות להתפוררות ממלכה גדולה זו של אימפרית בית עבאס.

בשנת 1055 נפלה בגדד בידי התורקים משבט הסלג׳וקים. שבט זה פשט מקירגיזה לבוכארה במאה ה־10 וקיבל שם את הדת המוסלימית. מנהיג השבט במאה ה־11 היה טוגריל־בק, שכבש את פרס בראשית המאה, אח״כ את אפגניסטן ולבסוף את בגדד ב־1055. הוא היה עכשיו לסולטאן (שליט) ואילו החליף נאלץ להסתפק בתואר מנהיג דתי בלבד.

עוד כמאתיים שנה היו בבגדד חליפים מבית עבאס, אולם שלטון ממשי לא היה בידיהם. בשנת 1258 כבשו המונגולים את בגדד והדיחו סופית את החליף העבאסי האחרון.

ט. הממלכות המוסלמיות האחרות בימי הבינים

מדינת בני טולון — הממלכות השונות בצפון אפריקה — מרידת איכשדיס במצרים — עליית בני פאטימה והחליפות החדשה במצרים — שלטון אל־מועיז — הקמת פוסטאט (קהיר) — „החליף המטורף" אל־חכים — ייסוד הדרוזיים — הקופטים והערבים — היהודים במצרים בימי בני פאטימה.

כבר הזכרנו בפרק הקודם, שבימי שלטון בית עבאס בבגדד התקיימו ממלכות מוסלימיות אחרות בארצות שניתקו עצמן מהאימפריה העבאסית.

הראשונים מבין אלה היו הערבים בספרד שעליהם נדבר בפרק מיוחד להלן.

אבל גם בסביבתם הקרובה של הממלכה העבאסית הלה תסיסה והיו פרישות והקמת ממלכות.

המרידות הראשונות באיזור זה היו של אחמד אבן טולון, בנו של ממלוך תורקי מאסיה המרכזית. הוא נתמנה ע"י החליף מבגדד בשנת 868 למפקד עליון במצרים. במשך הזמן השתלט גם על האדמיניסטרציה האזרחית של ארץ זו. בשנת 878 נתבקש להשליט סדר בארץ־ישראל. הוא ניצל זאת לטובתו. עושרו היה רב והוא רכש לו בכסף צבא שכירים גדול, צבא ממלוכי. בצבא זה הצליח להשתלט גם על סוריה ועל ארץ ישראל. הוא מרד בחליף והקים במצרים ממלכה עצמאית (עד 905).

ימי שלטונו עד 883 במצרים נחשבים לתקופת עושר ושלוה. הוא קבע את בירתו בעיר אלקטיע, אותה עשה לתפארת ממלכתו. עד היום מעידים שרידים של בנינים מפוארים על התקופה ההיא.

גם צאצאיו המשיכו לשלוט במצרים, בסוריה ובא"י עד שנת 905. במשך תקופת שלטונם התקינו את מיתקני ההשקאה וסידרו מחדש את התיעול של הנילוס.

גם באפריקה הצפונית ובאיי הים התיכון נתקיימו ממלכות מוסלימיות שלא היו תלויות בחליפות בגדד. הארצות: לוב, תוניס, אלג'יר ומרוקו היו מיושבות בזמן כיבוש הערבים בשבטים ברברים. הערבים כבשו ארצות אלו מידי הביזאנ־טים שלא היו מסוגלים להחזיק בהם, גם בגלל המרחק מביזאנץ וגם משום שהתושבים הברבריים לא היו מעוניינים בהמשך שלטון ביזאנץ. אולם שבטים

אלה התנגדו גם לערבים ואפילו לאחר שקיבלו על עצמם את הדת המוסלימית לא השלימו עם כיבושי הערבים. במשך הזמן הוקמו כאן שושלות מוסלימיות עצמאיות, שאחת מהן כבשה בשנת 902 גם האי הגדול סיציליה שבמרכז הים התיכון.

במצרים שלאחר ימי שלטון הטולונים (905) השתלטו שוב למשך 30 שנה (עד 935) העבאסים. בראש מרידה חדשה נגד העבאסיים עמד מוחמד אל איכשדיט שהקים שושלת חדשה שנתקיימה 34 שנים (935—969). גם שושלת זו שלטה נוסף למצרים גם על סוריה ועל ארץ ישראל.

מפנה חדש חל בתולדות ימי מצרים, כאשר בשנת 969 נכבשה הפעם ע״י כובשים מהמערב — שושלת ערבית של בני פאטימה, שושלת שהתייחסה על פאטימה, בתו של מוחמד ואשר שלטה במצרים למעלה ממאתים שנה, עד כיבושה ע״י צלאח־א־דין (11ת5).

שושלת זו היתה שיעית מובהקת, שכן באו מפאטימה ומעלי ולכן שללו הם את זכותם, הן של בני אומיה והן של בני עבאס להיות חליפים ונתנו את הזכות לצאצאי עלי בלבד.

השושלת נוסדה בתוניס ע״י סעיד אבו חוסיין שמרד בגלוי נגד שלטון העבאסים בבגדד. הוא גירש את הסוגלאבים מצפון אפריקה ולקח מהם גם את סיציליה. לאחר מכן כבש את מרוקו מידי האידריסים, זו שושלת מלכים ערבים מזרע עלי גם הם, שמשלו בצפון אפריקה המערבית בשנים 788—974. (מיסד השושלת היה אידריס ה־1, שמרד נגד העבאסיים בעיראק, לא הצליח ונמלט למרוקו, שם הקים, בעיר אולילי מלוכה חדשה בעזרת השבטים הברבריים. הוא הצליח להרחיב שלטונו על כל מרוקו ועל מערב אלג׳יריה. לאחר מותו ב־793 ירש את כסאו בנו, אידריס ה־2 (793—828), שבנה את העיר פאס שהיתה לבירתם. בנו, מוחמד, (828—836) חילק את ממלכתו עם 8 אחים, בהתאם לצוואת אביו. לאחר מכן התחילה הירידה עד שב־974 איבדה לגמרי את עצמאותה כשבני אומיה מספרד השתלטו עליה).

לאחר מכן פשטו הפאטימיים מזרחה ומצביאם ג׳אוהר כבש ב־969 את מצרים.

הם הקימו כאן מדינה גדולה וחזקה, שהיתה או המדינה המוסלימית החזקה ביותר בחלקו המזרחי של הים התיכון. המדינה הזאת הקיפה את מצרים וארצות נוספות בצפון אפריקה, היא כבשה את סיציליה ואף חלקים מיבשת איטליה.

תקופת שלטונם של הפאטימים במצרים היתה תקופת הזוהר של מצרים.

המלך הראשון שלהם, במצרים, אל מועיז, הקים את קאהיר, שהיתה מאז ועד היום בירת מצרים (969). זמן קצר לאחר מכן (972) הוקמה האקדמיה הדתית המפורסמת של האיסלאם בקאהיר „אל־אזהר", שהפך במשך הזמן למרכז החשוב ביותר ללימוד מדעי האיסלאם. במוסד זה היו מאז ועד היום הזה מטפחים קנאות ושנאה כלפי דתות אחרות ובמיוחד נגד היהודות, ולא פעם אחת קרה שרבבות התלמידים שבאקדמיה זו, שהפכה בינתים לאוניבריסטה דתית, היו יוצאים מוסתים לג׳יהאד, מלחמת קודש, נגד היהודים.

המלך אל־עזיז (975—996) הרחיב את שלטון הפאטימים צפונה ומזרחה, ושלט, למעשה, על ממלכה אדירה שהשתרעה מהאוקינוס האטלנטי ועד לנהר פרת.

בנו, אל־חאכים, שמלך מ־996 עד 1020, כונה בשם „החליף המטורף" משום שהוא חשב עצמו שהוא התגלמות עליונה ועשה עצמו אליל ממש. רבים לא רצו להאמין לשגעונותיו, אולם חלק מהשיעים בהנהגת אל־דרוכי האמינו בכך, וכך נוסדה הכת הדרוזית של השיעה, אשר התפתחה לאחר מכן לדת דרוזית מיוחדת עד היום הזה. הם מאמינים שאל־חאכים עוד יחזור לעולם ביום מן הימים, לאחר שבשעתו נעלם באופן מסתורי, כנראה, נרצח ע"י אחד מקנאי השיעים שלא הכירו באלילותו. אל־חאכים היה קנאי מאד לדתו ורדף באכזריות רבה את היהודים ואת הנוצרים. ב־1009 הרס את כנסיית „הקבר הקדוש" של הנוצרים אשר בירושלים.

השלטון הפנימי של הפאטימים במצרים התבסס בעצם על יסודות עתיקים שהיו קיימים זה מכבר והם: שלטון פקידות (ביורוקראטי) חזק; שעבוד האוכלוסיה החקלאית (צמיתות לקרקע, עבודת כפיה ציבורית ועוד); מסים כבדים ופיקוח כבד ומתמיד של הממשלה על כל ענפי המסחר והכלכלה.

היישוב המקומי בשעת הכיבוש של הערבים היה בעיקר שבט הקופטים העתיקים, שצאצאיהם המשיכו לשבת כאן. במשך הזמן עברו רובם לאיסלאם ואף התמזגו עם השבטים הערבים הבדוים, שהפסיקו לנדוד והתיישבו ישיבת קבע במצרים, לאחר שקבלו נחלות קבועות. המיזוג בין הערבים לבין הקופטים לא היה שלם. אמנם הערבים קיבלו על עצמם את רוב מנהגי מצרים העתיקים, כגון החגיגות הגדולות לכבוד הנהר „נילוס", אולם שמרו על שפתם הערבית ועשאוה לשפה הרשמית והשלטת של הארץ. מאידך גיסא, הקופטים לא מיהרו לסגל לעצמם את השפה הערבית והמשיכו לדבר בה, במיוחד בכפרים. במשך הזמן היתה השפה הערבית לשפה המדוברת ביותר במצרים.

גם מבחינה דתית לא היתה שלימות ואחידות, למרות שרוב תושבי מצרים הקופטים התאסלמו, רבים היו אלה אשר שמרו על דתם הנוצרית. כמובן, שיהודי

מצרים שחיו באותה תקופה, שמרו מאד על ייחודם, גם היהודים וגם הנוצרים תפסו עמדות מכובדות ומשרות גבוהות בממשלה, פרט בימי אותם החליפים שהיו קנאים קיצוניים לדתם, כגון אל־חאכים הנ״ל.

לאחר היעלמו של אל־חאכים, התחילה שושלת הפאטימים לרדת, כי השלטון עבר למעשה לוַזירים שכונו גם בשם „מלכים״ והחליפים הצעירים היו רק מנהיגים כלפי חוץ. במשך הזמן קמו מרידות נגד הפאטימים, ארצות צפון אפריקה, סוריה וארץ ישראל מרדו ופרשו מממלכת הפאטימים. גם רעב קשה פקד את הממלכה וערער אותה לגמרי מבחינה כלכלית.

לבסוף ב־1171, כבש המצביא הגדול צלח־א־דין (ראה להלן) את מצרים, הדיח את החליף האחרון של הפאטימים והשתלט על הארץ ממנה יצא לכיבושים נוספים.

י. היהודים בא"י ובממלכה הערבית בתקופת שלטון בית אומיה

ייסוד קהילות יהודיות חדשות ברחבי האימפריה הערבית בימי בני אומיה — חלוקת א"י — היהודים בא"י — החליפים מעלים את א"י כמרכז לאיסלם — המסים הכבדים על היהודים — הרעת מצב היהודים בימי עומר ה־2 — רדיפת הנוצרים — השינוי הגיאוגרפי במצב התיישבות היהודים — המרכזים בבבל, בא"י, בצפון אפריקה ובספרד והקשרים ביניהם — ההתפתחות הדתית, התרבותית והכלכלית — מעבר היהודים לחיי המסחר.

כאמור, התחיל שלטון של בית אומיה ע"י מועוויה, שהוכרז לחליף בירושלים וקבע מקום מושבו בדמשק. הוא התיחס בסובלנות כלפי כל היהודים שבממלכה הערבית ואף הושיב יהודים באותן הארצות שלא היו בהן עד עכשיו, כגון: טריפולי, ארמניה ובהרי קוקז. כן נוסדו קהילות חדשות שנתפרסמו לאחר מכן כמרכזים יהודיים ידועים. בין קהילות אלו יש למנות את פוסטט (קהיר), קירואן, פאס ואחרות. לאחר כיבוש ספרד ע"י המוסלימים נוסדו גם שם קהילות רבות, שנתפרסמו לאחר מכן כמרכזים גדולים של תורה.

ארץ ישראל עצמה חולקה לשני מחוזות: לפלשתין שכללה את איזורי יהודה ושומרון, ולאורדון שכללה את ארץ הירדן ואת הגליל. אין כל ספק שמאה השנים הראשונות של השלטון הערבי בא"י היו ימי שגשוג ופריחה ליהודים. הם לא הפסידו מאומה מהחלפת השלטון הביזנטיני בשלטון הערבי. במיוחד היו ימים טובים ליהודים ימי שלטון מועויה, אשר בעיקרו היה שליט חילוני, שוקד על ארגון ממלכתו והרחבתה. תועלת המדינה היתה בעיניו חשובה יותר מהקנאות של הקוראן. הוא הקים משטר, אשר היה סבלני אל אנשי החסות (היהודים, ולהבדיל הנוצרים) ופתח בפניהם אפשרויות רבות של פעילות במסגרת ממלכתו.

עצם הושבתם של יהודים בארצות שבהן טרם היו, כפי שהזכרנו למעלה, באה כדי לחזק את היסודות הנאמנים לו בארצות אלו. הוא סמך הרבה יותר על נאמנות היהודים מאשר על נאמנות השבטים הברבריים ואפילו על זו של הנוצרים. גם במלחמותיו עם משפחת עלי ויורשיו סמך על עזרת היהודים.

גם בנו, יזיד ה־ו, הלך בעניין זה בדרכי אביו. הוא גם ניהל מלחמה נגד מדינה ומכה, מבלי להתחשב שערים אלו קדושות הן לאיסלאם.

הגדול שבחליפי בית אומיה, עבד־אל־מלך, אף ניסה להשפיע על המוני המוסלימים שיוותרו מרצונם הטוב על עלייה לרגל למכה ובמקום זה יעלו למסגד שהוקם בירושלים ואשר הוא עבד אל־מלך, אף הוסיף כפה על מסגד זה.

וליד ה־1 שבא אחריו הלך גם הוא בדרך זו ואילו סולימן, שמלך אחריו, העביר בכלל את מושבו לעיר רמלה, עיר חדשה בקרבת ירושלים, שנבנתה באותה תקופה.

אמנם, לפי חוקי הקוראן, כל מי שאינו מוסלימי נחשב ל„מנוצח" או ל„כופר" (הביטויים המקובלים לכינוי היהודים, הנוצרים ושאר הבלתי מוסלימים), ומשום כך גם נתחייבו במסים כבדים וקשים יותר מאשר המוסלימים, וכן חלו עליהם כל מיני פקודות וגזירות שהדת המוסלימית כפתה על אחרים, בכ"ז מלכי בית אומיה לא הקפידו על ביצוען של פקודות אלו, פרט למסים שאותם גבו ביד חזקה. הסיבה לכך לא היתה דתית, אלא פשוט מאד כלכלית. היות וה„מאמינים" (הכינוי למוסלימים בניגוד ל„כופרים") היו פטורים מכל המסים וחוייבו במסי צדקה לעניים בלבד, שהצדקה היא אחת מיסודות האיסלאם, הרי היו מוכרחים ה„כופרים" לפרנס את המדינה ובמיוחד את הצבא.

מסים אלה היו גדולים וקשים והעיקו מאד על החיים הכלכליים של היהודים, אולם העובדה שחוקים וגזירות תרבותיים וחברתיים לא הופעלו במשך תקופה זו שיפרה מאד את מצב היהודים עד כדי שביעת רצון מוחלטת ממעמדם החדש.

ההוכחה הטובה ביותר, שהמסים לא הופעלו בימי אומיה מתוך מניעים דתיים היא, שהם ביטלו את ההנחה המיוחדת שנתנו החליפים הקודמים לאלה שעוברים לדת המוסלימית. כוונת הנחה זו היתה למשוך בני דתות אחרות אל האיסלאם. מלכי בני אומיה זלזלו בכוונות אלו, בראותם את קופת הממלכה הולכת ומדלדלת, וקבעו שהם צריכים להמשיך לשלם את המסים הכבדים. החלטה זו פגעה בעצם התפתחותה של הדת המוסלימית וגרמה להתגברות הקנאות הדתית נגדם.

שינוי ניכר לרעה חל בזמנו של החליף השביעי לבית אומיה, עומר ה־2, שהיה קנאי לדתו המוסלימית. הוא חידש את ההנחה הנ"ל וכשטענו לו שהקופה מידלדלת, השיב — שהדת המוסלימית לא נוסדה למספר הפועל לפי כדאיות או לא. הוא גם הידש את כל ההגבלות החברתיות והדתיות, שהיו פעם מוטלות על היהודים ועל נוצרים עוד מימי עומר ה־1. הוא אסר על הנציבים למנות

סופרים וגובי מס שאינם מוסלמים; על היהודים ועל הנוצרים לחבוש צניף; לחיות חיי מותרות; לבנות בתי כנסת ובתי מדרש; הגביל את התישבותם של היהודים בירושלים (הרשה להם לשבת רק ליד שער אחד משערי ירושלים) ועוד גזירות דומות.

הגזירות נגד הנוצרים עוד היו יותר קשות מאשר נגד היהודים. הוא גזר עליהם, לתת להיכנס לכל מוסלימי לכנסיותיהם; לכלכל כל מוסלימי; לשתוק בתפילותיהם; לא להציב צלב במקומות פומביים; לא למנוע מילדיהם מלהתאסלם ודברים דומים אחרים.

בד בבד עם הגזירות גם נקבעו החובות של היהודים והנוצרים כלפי המוסלימים: לכבדם ולהוקירם; לקום בפניהם ולשמש להם למורי דרך; לא לחקותם בלבושם; לא להכות מוסלימי ולא להחזיקו כעבד וכדומה.

עומר ה־2 היה יוצא מן הכלל בשטח זה מכל יתר בני אומיה. החליפים שבאו אחריו — יזיד ה־2, הישאם ומרואן ה־2 — המשיכו במסורת הסובלנות של החליפים אשר לפני עומר ה־2.

בני אומיה בכיבושיהם הרבים, חוללו שינויים יסודיים בחיי היהודים גם מבחינה גיאוגרפית. קו הגבול שהיה קיים עד כה בין האימפריה הרומית, שכללה בין היתר גם את כל ארצות צפון אפריקה לבין מלכות פרס, שכללה את מרכזי היהודים במזרח, בוטל עכשיו. עכשיו כל השטחים היו בידי אימפריה אחת, הממלכה הערבית, שהשתרעה מהודו ועד ספרד. ע״י כך נכנסו, למעשה, תשעים אחוז של כל יהודי העולם באותה תקופה תחת שלטון אחד — הערבי. עובדה זו השפיעה הרבה מאד על הקשרים הדתיים, החברתיים והכלכליים שיכלו כעת היהודים לפתח בינם לבין עצמם.

מבחינה דתית נתקיים בראש וראשונה המרכז העתיק הגדול והחשוב שבבבל, שעליו נדבר להלן. כמו״כ התפתח מרכז חדש, גדול וחשוב, בספרד, שגם עליו נייחד את הדיבור להלן. המרכז הארץ־ישראל נהנה גם הוא ממצב זה, כי עכשיו ניתנה אפשרות רחבה יותר ליהודים אשר בתפוצות לעלות לארץ־ישראל. מרכזים אחרים נפתחו בקירואן, בפאס ובמקומות אחרים בצפון אפריקה וכן באיזורים אחרים של המזרח. כל המרכזים הללו פיתחו ביניהם קשרים רוחניים חשובים מבוססים על החלפת דעות בענייני התורה וההלכה, כפי שנתגבשו במשנה ובגמרא. כך נוצרה ספרות השאלות ותשובות, שעוד נדבר עליה.

מבחינה חברתית נתקיימו קשרים של ארגונים ומוסדות למיניהם. קהילות שלחו שליחים לקהילות אחרות, למדו אחת מהשניה, קשרו ופיתחו ארגונים בין קהלתיים חשובים ועוד.

מבחינה כלכלית ניתנה האפשרות ליהודים להקיף ארצות ערב יותר מאשר עד עכשיו. בממלכת האיסלאם התפתח במיוחד המסחר. היהודים לקחו חלק חשוב בפיתוח ענף זה. כתוצאה מזה נוסדו ערים חדשות, שבהן התיישבו יהודים רבים שהיה היסוד לקהילות החדשות.

הקשר בין 3 הדברים האלה — הבחינה הדתית, החברתית והכלכלית — הוא אחיד ואופייני לרוב הערים שנוסדו באותה תקופה. בכל מקום בו מתפתח מסחר, התיישבו ממילא יהודים שהקימו לעצמם מוסדות־רוחניים סוציאליים כאחד (ישיבות, בתי כנסת, בתי מדרש, מוסדות צדקה וכד׳).

על־ידי כך הגיעו היהודים גם למקומות מרוחקים, כמו הודו ה.רי אזרביג׳אן ועוד. כל זה נתאפשר תודות לממלכה האחידה בכל הארצות הללו.

היהודים פיתחו גם את ענף המסחר הבינלאומי, ובראש וראשונה את הספנות, שהתפשטה על־פני כל הימים שהיו קשורים עם ארצות הממלכה הערבית.

כל הדברים האלה מעידים, כי היהודים אשר היו עוד בימי התלמוד ברובם עובדי אדמה, עוברים לאט־לאט למסחר עירוני ולענפי כלכלה אחרים, כגון: מלאכה, תיווך ועוד. לא היהודים היו אשמים בכך, אלא התנאים המדיניים והכלכליים הקשים. הביזנטים מצד אחד, הפרסים מאידך, במאה האחרונה לשלטונם, גזרו גזירות כה קשות על היהודים, שהם נאלצו לנדוד פעמים רבות וע״י כך גם לעבור למקצועות ניידים. תנאים כלכליים אלה נשארו גם בימי המוסלימים והפע: נתוספו גם המסים הכבדים, אשר החקלאים בשום אופן לא יכלו לעמוד בהם. המסחר והמלאכה הבטיחו פרנסה טובה ובטוחה יותר. במשך הזמן נכנסו היהודים גם לתעשיית הבית. הם עסקו בעיקר בצבעים ובבורסקאות.

התפתחות עוד יותר גדולה בחיי הכלכלה היהודית חלה בתקופה מאוחרת יותר — בימי בית עבאס ופאטימה במזרח ובימי חליפות קורדובה בספרד — אז נכנסו היהודים גם לענף הבנקאות וכן שימשו פקידים גבוהים, שרים, בעלי מקצועות חפשיים — רפואה וכו׳. על כך נראה בפרקים הבאים.

יא. המצב הרוחני בא"י וביתר ארצות האיסלם (פרט לבבל) מכיבוש הערבים ועד סוף שלטון אומיה

טבריה כמרכז בא"י ולפליטי הגולה — בעלי המסורה — שיטת הניקוד — פייטני א"י — ר' יוסי, ר' ינאי, ר' אלעזר הקליר — פייטני הגולה — התפתחות המדרשים — התפתחות ההלכה — המוסדות — סדר ההנהגה — גאוני א"י — סמכויותיהם ופעולותיהם.

בסוף ימי הביזנטים עדיין ישבה הסנהדרין הגדולה בטבריה. עיר זו היתה המרכז הרוחני של יהודי א"י. אולם, היות ומצב היהודים בבבל בסוף ימי הפרסים הורע, שימשה טבריה גם כמקום קליטה לפליטי בבל. בין אלה שבאו לכאן מבבל היה גם מר־זוטרא, ממשפחת ראשי הגולה בבבל, שנעשה בטבריה לראש הסנהדרין ובמשרה זו החזיקו לאחר מכן גם צאצאיו.

טבריה היתה מרכז הפעילות הרוחנית בא"י קרוב ל־900 שנה, מאז שרבי יהודה הנשיא העביר אליה את הסנהדרין הגדולה מציפורי (בערך בשנת ג' אלפים תתק"ס — 200) ועד לכיבוש העיר ע"י הצלבנים בשנת ד' אלפים תתנ"ט (1099). במשך תקופה ארוכה זו פעלו בטבריה הדור האחרון של התנאים, רוב האמוראים, הסבוראים והגאונים הא"יים. אפילו כשהותרה מחדש ישיבת קבע של היהודים בירושלים, לאחר כיבוש הערבים, המשיכו חכמי א"י להתרכז בעיקר בטבריה, ורק לימים מצויינים — לימי חג ומועד — היו עולים לירושלים, אם כי ע"י כך ירד קצת ערכה של טבריה, אבל זה היה רק במאתים השנים האחרונות.

בטבריה ישבו ופעלו בעלי המסורה, שעסקו במסורת הכתב והניקוד. של עשרים וארבעה כתבי הקודש. המסורה כוללת בתוכה את כל פרטי הכתיב והקרי, את אותיות רבתי וזעירא, את התלויות וההפוכות, את חלוקת התנ"ך לשורות ולהפסקות — פרשיות סתומות ופתוחות, ניקודי המלים וטעמי המקרא. למעשה כל הדברים האלה הם הלכה למשה מסיני, אלא כמו עם סידור המשנה בשעתו כך גם עכשיו היתה סכנה גדולה שכל הדברים יישכחו, ראו אם־כן צורך דחוף לסדרם ולרכזם. בטבריה נקבעה שיטת הניקוד הטבריינית, שהיא הנמצאת בידינו עד היום הזה, בצורת התנועות שלנו. נוסף לשיטת הניקוד הטבריינית היו קיימות עוד שיטות ניקוד — הבבלית והארצי ישראלית (אילו ואילו דברי אלקים חיים),

אבל השיטה הטבריינית היא אשר נתקבלה והונהגה בכל מקום, ואילו שאר השיטות נשתכחו ויצאו מהשימוש.

רבים היו חכמי התורה במקומות שונים בחוץ־לארץ ובארץ־ישראל, שנהרו לטבריה ללמוד את שיטת הניקוד ובכלל את ענייני המסורה.

טבריה נתפרסמה החל בתקופת הסבוראים והלאה גם במשורריה ובפייטניה. מקורות רבים יש לנו כבר היום על התקופה ההיא. הראשון הנזכר במקורות הוא הפייטן ר׳ יוסי בן יוסי, שלפי ההקדמה ל„ספר האגרון" של ר׳ סעדיה גאון בה מוזכר, היה הראשון מהפייטנים הידועים בשמותיהם. פרטי תולדותיו אינם ידועים, אולם רבים מאד הם פיוטיו, שהגיעו למחזורים השונים של הקהילות השונות. עם גילוי ה„גניזה" של קהיר נתגלו גם שירים נוספים של ר״י יוסי בן יוסי.

מחשובי הפייטנים של התקופה ההיא הוא ר׳ ינאי, אשר גם הוא חי במאה הששית ונחשב לראשון חורזי החרוזים. מאות פיוטים משלו נכנסו לסידורי השבתות, החגים והצומות. מהמפורסמים שבפיוטיו הם: „כל מאמינים" של מוסף בימים הנוראים ו„יהי בחצי הלילה" של הגדת פסח. פיוטיו הגיעו לכל תפוצות היהדות. ר׳ גרשום מאור הגולה, שחי כ־400 שנה לאחר ר׳ ינאי העיד עליו שהיה מן החכמים הגדולים בדורו.

תלמידו של ר׳ ינאי וגדול הפייטנים של כל הדורות היה ר׳ אלעזר הקליר, אשר גם תולדותיו אינן ידועות לנו. הוא חי, כנראה, בראשית התקופה הערבית. הוא חיבר אלפי פיוטים לכל המחזורים של כל החגים והמועדות, קינות והושענות. הוא אשר הכניס את האקרוסטיכון לפיוטים (ראשי תיבות של שמו או של א״ב וכו׳). מאות פיוטים משלו מחכים עד היום ליד גואלת ומסדרת.

כ־15 פייטנים ידועים לנו מאותה תקופה בא״י. כולם פעלו בטבריה או בסביבתה. מארץ ישראל נתפשט הפיוט גם לארצות אחרות. בתחילה לאיטליה ולבבל. באיטליה נודעו שמותיהם של פייטנים במאה התשיעית. בין אלה יש לציין את ר׳ סילנו, ר׳ זבדיה, רבי שפטיה בן ר׳ אמתי ובנו ר׳ אמתי. מאיטליה עבר הפיוט לצרפת ולאשכנז, שם עסקו בו גדולי התורה שבדורות השונים.

בבבל עסקו בפיוט רוב הגאונים ובראשם ר׳ סעדיה גאון (ראה להלן), מבבל עבר לאחר מכן הפיוט לצפון אפריקה ולספרד. גם בארצות אלו עסקו בו גדולי תורה ידועים כר׳ שמואל הנגיד, ר׳ שלמה בן גבירול, ר׳ יהודה הלוי ואחרים.

בטבריה היו הקברות של רוב חכמי ישראל מתקופת סידור המשנה ועד לתקופת הצלבנים. משום כך גם שמשה כמקום ריכוז ועליה לקברות הצדיקים.

חלק מהמדרשים שבידינו גם נוצרו בתקופה זו, בחלקם ע״י חכמי א״י ובחלקם ע״י חכמי בבל ואשכנז. לשון המדרשים היא בדרך כלל לשון הקודש. מכאן אפשר להסיק שהשפה הארמית פסקה להיות שפת הדיבור של המוני היהודים (פרט, אולי, ליהדות בבל).

למרות גדולתה של יהדות בבל בשדה ההלכה באותה תקופה, אין פירוש הדבר שבא״י לא היו יצירות הלכתיות, כגון „ספר המעשים" ועוד, כמו״מ היו שאלות מופנות לגאוני א״י, אלא שתשובותיהם, ובכלל תולדות ושמות גאוני א״י במשך כ־300 שנה אינם ברורים לנו. הידיעות הברורות הראשונות על גאוני א״י ידועות לנו רק מקביל לתקופת ר׳ סעדיה גאון בבבל, ז. א. בתקופה יותר מאוחרת מאשר אנחנו עוסקים בה כאן בפרקנו.

אבל מהתעודות המאוחרות יותר, אנו למדים קצת גם על המצב מלפני כן. לפי זה יוצא, שראשי הישיבה בטבריה נקראו בדרך כלל בשם „ראש ישיבה" או „ראש חבורה", ולעתים רחוקות בכינוי „גאון". הנהלת הישיבה בא״י היתה מורכבת משבעה חכמים, אשר נקראו גם בשם „הסנהדרין הגדולה" של אותה תקופה. בראש ה־7 עמד הגאון (או ראש הישיבה) ואב־בית־הדין שהיה בדרך כלל ממלא מקומו. יתר 5 החברים נקראו לפי סדר מספרי: „השלישי שבחבורה", „הרביעי שבחבורה" וכו׳. המינוי למשרות אלו נעשה בדרך כלל לפי הסדר הבא. אם הגאון נפטר, היה אב״ד ל„גאון" וכל אחד בחבורה עולה בדרגה, הראשון מה־5 נעשה אב״ד, השני לראשון וכו׳.

פעמים רבות קרה בארץ ישראל, שהתפקידים המרכזיים הנ״ל היו מרוכזים בידי משפחה אחת ומשום כך בדרך כלל יצא שהאב היה „גאון" בנו — „אב״ד", הבן הבא — ה„שלישי" שבחבורה וכן הלאה. משום כך גם יצא שהמשרה של ה„גאון" עברה בדרך כלל בירושה מהאב לבן.

עד סוף תקופת בני אומיה וכן במשך רוב זמן שלטון בני העבאסים אין אנחנו מכירים את גאוני ארץ ישראל בשמותיהם. אולם ידוע לנו, שהגאונים באו בדרך כלל משלש משפחות מיוחסות שבארץ־ישראל, המשפחה האחת, שממנה יצא הגאון הגדול ר׳ אהרן בן מאיר (בימי ר׳ סעדיה גאון), התייחסה על בית רבי יהודה הנשיא, וממילא גם על דוד המלך. שתי המשפחות האחרות היו משפחות כוהנים, שאחת מהן התייחסה על ר׳ אלעזר בן עזריה. מהמשפחה הזאת יצא הגאון הגדול האחרון בארץ־ישראל, רבי אביתר הכהן הגאון. שני גאונים ידועי שם — ר׳ שלמה בן יהודה ויורשו ר׳ דניאל בן עזריה, אין אנו יודעים לאיזו משפחה התייחסו.

תפקידם של הגאונים בארץ ישראל היה תפקיד כולל של העניינים הרוחניים — כגון הנהלת הישיבה הגדולה וארגון ופיקוח על חיי הדת בכל היישובים ועוד — ושל העניינים הכלכליים כאחד. החלוקה המקובלת בבבל בין תפקיד ראש־הגולה (שלטון חילוני) לבין הגאון (שלטון רוחני־דתי) לא היתה מקובלת בא״י. הגאון היה ממנה כאן, בא״י ובסוריה גם את הדיינים אבל גם את ראשי הקהילות ואת גובי המסים. הערבים הכירו בגאון א״י את הנציג של כל יהודי א״י וסוריה בכל העניינים. כך זה היה בתקופת בית אומיה וכך בתקופת בית עבאס ובית פאטימה, כשהישוב היהודי בא״י ובסביבתה היו תלויים בשלטונות בבגדד ואח״כ בקהיר — ישבו יהודים נכבדים שעזרו בהשפעתם הרבה לגאוני א״י למלא תפקידם ולהצליח בהם.

בסיכום, א״י המשיכה להיות — אם כי תוך מאמצים וקשיים רבים — שדה פעולה ליצירות רוחניות. הישובים טבריה, ירושלים וכו׳ (ראה בפרקים הבאים) היו מפורסמים גם באותה תקופה, ואם כי אין ספק, שהמרכז היהודי בבבל היה יותר גדול ויותר חשוב, בכל זאת אי־אפשר לבטל בגלל זה את פעילותה של ארץ ישראל. להיפך, זכות מיוחדת היא לגאוני א״י ולפעילים הרוחניים האחרים שלה, שתוך תנאים מדיניים קשים הצליחו להמשיך את מסורת הישיבות ולא לגרום לניתוק השלשלת.

יב. תולדות היישוב בא״י בימי שלטון בית עבאס והטולונים

יחס הנציבים הערביים ליהודי א״י — מצבם של יהודי הגולה בימי שלטון בית עבאס — עליית „התרבות" המוסלימית — הצעות הגזירה של אבן יוסוף — גזירות המסים — יחסם של הארון־אר־ראשיד ושל אל־מאמון בנו אל היהודים — יחסו של אל־מותכיל — מצב היישוב היהודי בארץ־ישראל בימי הטולונים.

עם עליית העבאסים לשלטון בחליפות עבר מרכז השלטון לבגדד. א״י נעשתה ע״י כך לפרובינציה פשוטה, אשר נציב מטעם החליף שולט בה. מבחינה זאת הורע המצב, כי שרירות לבם של הנציגים והפקידים למיניהם היתה מאז ומתמיד דבר גרוע יותר מאשר שלטון ישיר של השליט עצמו.

נוסף לכך היה שלטון בית עבאס במשך חלק מימי קיומו שלטון רופף ובלתי יציב, דבר אשר חיזק עוד יותר את עמדות הנציבים והפקידים. לעתים קרה שהיהודים אשר בא״י נאלצו לפנות בבקשת עזרה דחופה לאחיהם בעלי השפעה אשר בבגדד, כדי להשיג משם איזו הקלה או הוראה לנציבים ולפקידים להפסיק יחסם הגרוע אל היישוב.

לזה יש להוסיף את קנאותם הדתית הקיצונית של בית עבאס, אשר היא לא בישרה טובות לאוכלוסיה היהודית אשר ברחבי הממלכה. הרי קנאות זו היא אשר הביאה בעצם את הנצחון לבית עבאס על בית אומיה.

כמובן, שבשביל יהדות בבל היתה עליית בית עבאס בעלת השפעה אחרת מאשר ליהודי א״י והתפוצות האחרות, כי כאשר כבר הזכרנו, אחת הפעולות הראשונות של אל מנצור, החליף השני לבית עבאס, היתה הקמת העיר החדשה בגדד, בקרבת המרכזים היהודים החשובים — סורא ופומבדיתא.

בכל זאת אפשר לומר, שמצב היהודים בימי רוב בית עבאס היה נסבל, החליפים של שושלת זו היו שונים בדעותיהם כלפי בני דתות אחרות. היו ביניהם כאלה אשר התייחסו בחומרה רבה כלפי כל ה„כופרים" — שאינם מוסלימים — ואז זה לא היה יחס מיוחד נגד היהודים אלא אותו יחס היה גם נגד הנוצרים, הפרסים עובדי האלילים. כלפי כל אלה היו חוקים מיוחדים, אשר פירושם — האכזרי ביותר או הפחות אכזרי — היה נתון בידי החליפים או

הוזירים. לדוגמה, היו חליפים שבימיהם יכלו יהודים או להבדיל הנוצרים להגיע אף לדרגת שרי החצר או משרות גבוהות אחרות (כמו בימי אל־מאמון ומועתצ׳ד) ואילו אצל אחרים אף לדרגת לבלר פשוט לא יכלו להגיע.

הצד השווה בכולם היה גביית המסים ללא רחמים.

זאת ועוד, בימי בית עבאס הגיעה תרבות האיסלאם לשיא התפתחותה. „תרבות" זו, שהיתה מעין גניבה ממוזגת מיסודות היהדות עם יסודות ההליניזם, הלהיבה את החליפים למיניהם לפעולות שונות שהם בעצמם לא יכלו להגדירן — למה ועל מה הן נעשות.

דבר זה התבטא במיוחד בימי הארון אל־ראשיד ובימי אל־מאמון בנו. הוקמו בתי אולפנא גבוה׳ים, שבהם למדו נוסף למדעי הרפואה, המתימטיקה, התכונה, גם פילוסופיה, שירה ואמנות. לכאורה היה צריך לפי זה אל־ראשיד להיות חליף מאד ליברלי, אולם ידוע לנו דוקא מהמקורות שבימיו, שדוקא הוא בזבז הון תועפות בחצרו וכל נתיניו הרבים בממלכתו עניינו אותו רק במידה ואפשר לסחוט מהם מסים. („רשומות של אבו יוסף, היועץ המשפטי של אל־ראשיד על סוגי המסים ועל השלטון במדינה).

אותו אבו יוסף מסביר בהצעותיו את הצורך בהקפדה כלפי „הכופרים" בשטח המסים, כי לדעתו, מסים אלה באים לכפר על „העוון" הנורא של „כפירה" באיסלאם. הוא מסביר את מהותו של מס הגולגולת החל על כל „הבלתי־מאמינים", פרט לנשים וטף ומוכי הגורל, כגון: עוורים וכו׳. הוא גם מוכיח מהקוראן שלבלתי־מאמינים באיסלאם אין כל זכויות רכוש, חוץ ממה שנשאר בידיהם בחסד, ז. א. לאחר שסילקו „חובותיהם" למוסלימים. לפי הצעתו מונו בערים הגדולות־המחוזיות של הממלכה פקידים ראשיים מוסלימיים ולידם סגנים ועוזרים — אף מן היהודים, הנוצרים והפרסים — למטרת גביית המסים. הוא גם הציע דירוג של המסים לפי סוגי ההתעסקות של האוכלוסיה. דירוג זה בא באופן מיוחד לפגוע ביהודים, כי בדרגות הגבוהות סווגו מקצועות היהודים למיניהם. לדרגה הגבוהה השתייכו סוחרים ומתווכים גדולים, רופאים ובעלי אחוזות; לבינונית — סוחרים ובעלי מלאכה שהם גם מעבידים; ואילו לנמוכה — בעלי מלאכה או אחרים החיים מיגיע כפיהם.

ההתאכזרות היתה באופן מיוחד בצורת גביית המסים. מי שאיחר לשלם היו מושיבים בבית־הסוהר. לעתים היו גם מענים אותו ע״י זה שהיו יוצקים שמן על ראשו ומושיבים אותו לאחר מכן בשמש. חוץ מזה היו מסמנים כל אדם לאיזה סוג משלשת הסוגים הנ״ל הוא שייך בחותמת מיוחדת. זה היה אחד מיסודות הדעה המקובלת אצלם, שגם מבחינת חיצוניותם צריכים לדעת ולהבדיל

בין המוסלימים לבין היהודים וה„כופרים״ האחרים. מכאן באה, לאחר מכן, גזירת התלבושת המיוחדת מהראש ועד הרגליים.

הארון אל־ראשיד נקט עמדה גמישה כלפי כל ההצעות הללו. בחלק מימי שלטונו לא הקפיד כל־כך בענין קיום כל התקנות, אולם בסוף ימיו התחיל להקפיד יותר.

אותו היחס המשונה והבלתי־יציב נקט גם בנו אל־מאמון כלפי היהודים. מצד אחד נחשב לשליט נאור התומך בכל ענייני מדע וחכמה, אף של דתות אחרות, ומאידך גיסא היה לפעמים טיפוס קיצוני של מושל אכזרי, שאינו יודע רחמים כשבא לכפות את דעתו. כנראה, שיחס משונה זה היה בגלל אפיו הבלתי־יציב. הוא ניתן להשפעה ואת הדבר הזה ניצלו היטב הכמרים המוסלימיים אשר בראותם שהוא גוטה קצת חסד ל„כופרים״ היו משכנעים אותו בכל מיני דברים לשנות היחס ולהתאכזר. לפי מקור אחר ניסו לשכנעו לשנות את יחסו לרעה כלפי היהודים, מה עשו? גייסו את מורו, הכומר אל־כוסי, שקרא עמו את הפרשה בקוראן, העוסקת באיסור הידידות עם היהודים, ולאחר שקראו, הפסיקו אל־כוסי בשאלה: „אם כן, למה אתה קורא בקוראן ואינך מקיים מצוותיו״? כתוצאה ממעשה זה הוציא פקודה האומרת: „המקולקל שבעמים הוא העם היהודי והמקולקלים שבהם הם יהודי סמרה (זו העיר ליד בגלל, בה ישבו החליפים מבית עבאס), ולכן יש למחקם מרשימות סוכני הצבא והכספים וכו׳״, לפי מקור אחר נכנס פעם משורר מוסלימי לבית אל־מאמון ומצא שם היהודי. הוא התרגז ושאל את החליף. „הידעת, כי היהודי חושב לרמאי את „הנביא״ שממנו כל גדולתך״? החליף שאל את היהודי, האם אמת מדבר המשורר והיהודי אישר את הדברים בלי הסוס: „אמנם־כן״! מיד צווה להתיז את ראשו.

המצב הורע עוד יותר בימי החליף אל־מותוכיל, שאצלו היתה קיימת רק הקנאות לדתו והתנגד אף לפילוסופיה ולמדע. בימיו נגזרו גזירות חדשות נגד היהודים, הופעלו חוקי עומר לגמרי, הוכפל מס־הגולגולת והרדיפות נגד היהודים היו לשטה קבועה. חליף זה היה שטוף בתאוות, בעל מידות מגוונות ועליהן רצה לחפות בקנאותו הדתית, שהגיעה לשיאה אף בגזירות על המתים וקברותיהם.

אולם כל הגזירות הללו לא הועילו. חלקם של היהודים בחברה, בתרבות ובחיי הכלכלה נשאר בידם, למרות הכל, לא רק בבבל — שם היו לגמרי מאורגנים באוטונומיה, כפי שנראה להלן, — אלא גם בסוריה, בארץ ישראל ובמצרים.

בסוף המאה התשיעית התחילה החליפות של בית עבאס לגמרי להתרופף. בשנת 878 נכבשה א״י ע״י הטולונים, בתקופה זו של התרופפות השלטון היה

מצבו של היישוב היהודי בארץ ישראל עוד יותר גרוע. ההתקוממויות והמרידות הביאו בעקבותיהן אנרכיה גמורה בשלטון. מהומות אלו רוששו את הארץ, המעיטו את מספר תושביה ודלדלו אותם, וכמובן, שראשוני הקרבנות היו תמיד היהודים. השלטון עובר מיד ליד והמצב מתערער לגמרי. בשנת 904, לאחר קרב קשה ליד רמלה, הצליחו בני עבאס שוב לגבור על הטולונים והשלטון בא״י עבר חזרה לידיהם. אולם שלטונם המחודש לא נתבסס כלל וכלל. המצב בא״י היה פרוץ לכל מי שרוצה לבוא ולחבל. ואכן כך היה. התחילו התקפות והתנכלויות שוד של הקרמאטים — שבט של כנופיות פראים מהשיעים, שהתבצרו בערבה הסורית ומכאן ערכו התקפות ומסעי שוד על פני א״י.

אמירים מגזע תורקי השתלטו על בית עבאס. כל אחד רצה להקים לעצמו נסיכות משלו ובינתיים רבו ביניהם על שטחי שלטונם. המלחמות מתנהלות לרוב על אדמת א״י והארץ הולכת ונחרבת. פחד אימים אוחז באוכלוסיה היהודית, שאינם יודעים מה הגורל הצפוי להם, מה טוב להם ומה רע להם. גם הביזנטים, אותה מעצמה מובסת, מתחילים לבחוש בקערה. היא רוצה להחזיר את א״י וסוריה לחיק שלטונה. הקיסר פוקס עולה בחיל גדול על סוריה וא״י. פחד היהודים גבר עוד יותר מפני כיבוש הביזנטים. הם זכרו סיפורי אבותיהם על היחס האכזרי של הנוצרים כלפי היהודים.

מצב זה של חוסר בהירות נמשך עד עליית הפאטימים. בשנת 969 כבשו את א״י ובזה התחילה תקופה חדשה ליישוב היהודי בארץ־ישראל.

יג. היישוב היהודי בא״י ובתפוצות בתקופת שלטון בית פאטימה

המצב בארץ־ישראל בראשית ימי בני פאטימה — המאורעות הבלתי־יציבים בא״י וסיבותיהם — יחסם של בני פאטימה ליהודים — ר׳ פלטיאל — ישיבת פוסטאט (קאהיר) — גזירות אל־חאכים — מצב יהודי ירושלים — יהודי רמלה במרכז החיים האי״ים — קהילות ערי החוף: עזה, אשקלון, עכו, צור וחיפה — המשך התפתחות טבריה — העליות לארץ־ישראל בימי שלטון הערבים — „אבלי ציון״ — ר׳ אחאי משבחא — תנועת ביקורים לארץ־ישראל — קיום מצוות „עליה לרגל״ בימי הגאונים — הסיבות לירידה.

כאמור, השתלטה על מצרים, במחצית השניה של המאה ה־10, שושלת חדשה — שיעית — שנקראה בית פאטימה. בשנת ד׳ תשכ״ט ניצחו בקרב רמלה ובזה כבשו גם את ארץ ישראל, שעברה להיות תחת שלטונם. בשנים הראשונות לשלטונם עוד נמשכו האנדרלמוסיא והאי־שקט בסביבות א״י ובתוכה, כשכל מיני שבטים מנסים לפשוט לתוכה ואף מצליחים לפעמים לכבוש ממנה חלקים. גם הביזנטים ניסו, כאמור, לנצל מצב זה. בשנת 975 הצליחו להגיע עד בית־שאן אולם הוכרחו לסגת. לאחר מכן גברו המרידות של הבדוים המקומיים, שהשיגו למעשה את השלטון הממשי בארץ והפאטימים שלטו למעשה רק בערי החוף. כך זה נמשך עד שנת 1013, שנת מותו של השייך הבדוי אל־מפרג׳. ב־1024 שוב מרדו הבדוים ואף זכו לנצחונות. הם שלטו שוב כ־5 שנים בארץ. ושוב התייצב שלטון הפאטמים. כך זה נמשך בעליות ובירידות, עד כי אי אפשר להגיד ששלטון הפאטמים היה באמת שלטון יציב. הסיבה לכך לא היתה פוליטית בלבד אלא גם, ואולי בעיקר דתית. האוכלוסיה המוסלימית בא״י היתה בעיקרה סונית (הכת הגדולה ביותר באיסלאם — כפי שהסברנו כבר) ואילו הפאטמים היו שיעים ולכן לא הצליחו לקרב אותם אליהם.

חוץ מאלה היו בא״י שומרונים ונוצרים רבים, אשר קיבלו את הגנת הביזאנטינים. בערים רבות ישבו יהודים, כן היו רבים מהם חקלאים.

היחס של שלטון בית פאטימה אל היהודים היה לגמרי לא אחיד. הוא נקבע לפי הצורך שלהם־ביהודים. עוד בימי החליף אל־מועיז, הכובש הפאטימי־

במצרים, נתפרסם שמו של אחד היועצים היהודים הגדולים שלו, ר׳ פלטיאל, הוא היה אדם גדול ויהודי גדול, אשר מילא תפקידים רבים וחשובים בזמן כיבוש א״י ע״י הפאטמים ולאחריו. לפי „מגילת אחימעץ״ היה ר׳ פלטיאל „משנה למלך״ של אל־מועיז. הוא פעל הרבה מאד לטובת היהודים בכל הארצות ובפרט לטובת יהודי א״י. הודות להתערבותו שיחררה ממשלת ביזאנץ את השבויים היהודיים בבארי ובאוטראנטו. גם בנו של ר׳ פלטיאל, שמואל, שימש כוזיר בחצר החליף המצרי וכן יהודים אחרים. הם מוגו למשרות ממשלתיות גבוהות, הממשלה הפאטמית אף תמכה בישיבת רמלה, בימי הגאון ר׳ יאשיה. כמו״כ קיבלה תמיכה כזאת הישיבה בפוסטאט (קהיר). מכאן יש להסיק, שיחס החליפים הראשונים של בית פאטימה אל היהודים היה טוב. כך זה נמשך עד תקופת החליף אל־חאכים, אותו כבר הזכרנו, שנתפרסם בגזירותיו הרבות. גזירות אילו היו קשות ביותר ונבעו מתוך רוח שטות שנכנסה בו. הגזירה הקשה ביותר היתה ממש גזירת שמד: להתאסלם. אולם היהודים העדיפו ליהרג על קידוש השם מאשר לקיים גזירה זו.

לאחר מותו שוב חזר המצב הטוב של היהודים ושוב שימשו אף במשרות הממשלתיות הגבוהות ביותר. היחס אל היהודים שופר מאוד והיה הרבה יותר טוב מאשר אל הנוצרים.

מכל היישובים היהודיים הגדולים בא״י: ירושלים, רמלה, חיפה, עכו, טבריה, צור, אשקלון ועזה: היה מצבם של יהודי ירושלים הקשה ביותר.

מימי החליף עומר באמצע המאה ה־7, הותר שוב ליהודים להתיישב בירושלים, אמנם הנוצרים ביקשו ממנו ואף היתנו אתו מסירת העיר לידיו בקיום האיסור של ישיבת יהודים, אבל הוא נענה בכ״ז לבקשת היהודים ונתן כבר אז רשות לשבעים משפחות יהודיות להתיישב בתוכה. משפחות אלו באו מטבריה, בעיקר, והתיישבו לא רחוק ממקום המקדש, בסביבת מעיין השילוח. באיזור זה התפתח לאחר מכן רובע היהודים. כאן בנו להם בתי כנסת ובתי מדרש, העמידו משמרות ליד הכותל המערבי, רכשו לעצמם את הר הזתים, שהפכוהו למרכז החיים הדתיים שלהם. יותר מאוחר הפך להיות לבית הקברות המרכזי שבארץ ישראל. מהמאה השמינית והלאה התחילה שוב עלייה מוגברת לירושלים מכל תפוצות הגולה, היישוב היהודי בה נעשה מגוון ביותר לפי ארץ מוצאם. לאט־לאט נתגבשה קהילה ממשית. אמנם היחס של השלטונות הערביים, ואף של הטובים מהם, לא היה חיובי אף פעם ליהודי ירושלים, במיוחד, והטילו עליהם חובות מרובות, משום שקינאו ביהודי ירושלים ובעולים הרבים שבאו לתוכה — בכ״ז נמשכה ההתיישבות היהודית בירושלים ולא

התחשבו בעינם הרעה של השלטונות. במיוחד סבל היישוב היהודי בירושלים בימי אל־חאכים. נוסף לצרות והגזירות שהיו נחלתם של כל היהודים, פרצו פרעות קשות במיוחד בירושלים, כשהשבטים הבדוים פורצים העירה ומנהיגיהם מנצחים על פרעות אלו. הקרבנות היו רבים. רחובות ירושלים היו מלאים גופות, שלא הובאו לקבורת ישראל (רח״ל), גם גורלם של הנשארים בחיים לא שופר. רבים מהם נמכרו לעבודות פרך, בתי הכנסת נהרסו, הישיבה גלתה מירושלים לרמלה, המסים הוכבדו, עולי הרגל חדלו מלבוא ורעב ומגפות פרצו.

לאחר מכן שופר המצב עד כיבוש הסלג׳וקים התורכיים (1071). אולם כיבוש זה הביא אתו התפרעויות מחודשות. המלחמה בין הסלג׳וקים לבין הפאטמים על ירושלים היתה קשה ביותר, ותוך כדי כך פרצו מהומות חדשות. רבים מתושבי ירושלים נהרגו במלחמה זו, גם הישיבה הירושלמית נטשה את העיר סופית ועברה לצור.

גם מבחינה כלכלית היה מצבה של ירושלים הקשה ביותר. סיבות שונות לכך: א) ריחוקה מדרכי המסחר המרכזית. ב) קרבתה למדבר (ממזרח בכיוון לירדן ולים המלח). ג) המסים בירושלים היו גדולים וכבדים יותר מאשר ביתר היישובים. ד) אחד הענפים העיקריים של פרנסת העיר מאז ומתמיד היה התיירות — העליות לרגל וסתם ביקורים, הענף הזה נפגע תמיד בימי מלחמות ומהומות וזה הביא בעקבותיו גם הפסקת התרומות מידי המבקרים.

עיר חשובה מאד באותה תקופה היתה רמלה, שנחשבה לעיר חדשה, (נבנתה, כאמור, ע״י החליף סולימאן ב־716). מלכי בית אומיה השקיעו בבנין עיר זו הון תועפות, הפכו אותה לעיר מסחרית חשובה וכן למרכזם האדמיניס־טרטיבי לא״י וסוריה, כשלפעמים החליפים בעצמם יושבים בתוכה. היהודים הראשונים באו לתוכה מהעיר העתיקה הקרובה — לוד. במשך הזמן באו אליה יהודים מכל קצוות הארץ והתפוצות. בתי כנסת ובתי מדרש רבים נוסדו בה. במשך תקופות שונות היתה רמלה מקומה של הישיבה הארץ־ישראלית, ואף באותם הזמנים, שהישיבה לא ישבה בתוכה, היו הגאונים מבקרים בה הרבה פעמים ונציג הישיבה המרכזית היה יושב בה ישיבת קבע, כדי לקיים את הקשר בין הישיבה לבין רמלה. ברמלה היה בית דין יהודי קבוע ובמשך הזמן, כשעלו אליה יהודים מבבל, היו 2 בתי־דין.

גם היישוב היהודי ברמלה סבל הרבה מאד מהפרעות שערכו השבטים הבדוים בא״י. (במיוחד בשנים תשפ״ד — תשפ״ט, 1024—1029). מטרת

הפורעים ברמלה היתה בעיקר רצח לשם שוד, ובגלל חשיבותה הכלכלית של העיר — רבו ההתנפלויות. היהודים — שהיוו חלק חשוב של סוחרי העיר ומפרנסיה, סבלו באופן מיוחד מפרעות אלו. הם נהרגו, נשבו, חלק מהם נמלט אבל גם הם נתפסו. יהודי רמלה פנו בבקשת עזרה דחופה ליהודי מצרים אשר נענו להם ברצון.

לאחר שהמצב שופר והחיים התחילו לשוב למסלולם, בא על רמלה אסון חדש. ביום י״ב בטבת ד׳ תשצ״ב (1033) היתה רעידת־אדמה חזקה בא״י. נזקים רבים נגרמו בערים ובכפרים, אולם במיוחד גדול היה החורבן ברמלה. באותו זמן שימש כגאון א״י רבי שלמה בן יהודה, אשר השאיר לנו בכתביו תיאור נרחב ומזעזע על הרעש. בא־כוחו ברמלה היה ר׳ נתן. רבים ברמלה מתו ושליש הבתים נהרס. הוא גם מתאר לנו את המאמצים שהשקיעו בני רמלה בכלל והיהודים שבה בפרט בשיקום ההריסות. אולם ל״ד שנים לאחר מכן, בשנת ד׳ תתכ״ז (1067), באה שוב רעידת אדמה, שהרסה את כל העיר. ברעש זה נהרגו כ־25 אלף איש. בשנת ד׳ תתל״א (1071), נכבשה גם היא ע״י הסלג׳וקים יחד עם כל החורבן הכרוך בזה. 25 שנה לאחר מכן, כשהתחילו מסעי הצלב, אנו מוצאים עוד יישוב יהודי קטן בעיר זו.

מבחינה כלכלית היתה רמלה במצב טוב. הדרך המסחרית המרכזית שעברה בתוכה גרמה להנאות רבות ליהודים שבה. סוחרי רמלה סחרו עם מצרים ועם סוריה הקרובות ואף עם ארצות אירופה ואפריקה המערבית הרחוקות. לולא הגזירות והאסונות הנ״ל יכלה להיות רמלה ליישוב הפורח ביותר בא״י. גם סביבתה החקלאית הוסיפה הרבה למצבה הכלכלי הטוב.

קהילות חשובות היו קיימות בערי החוף. בין אלו יש לציין את עזה, שהתחילה למלא תפקיד חשוב בחיי היהודים בא״י עוד מסוף ימי הביזנטינים. כשם שטבריה היתה מרכז היהודים של הגליל, כך היתה עזה המרכז ליהודי איזור יהודה והדרום. יהודים רבים היו עולים גם לתוכה, במיוחד לימי החגים. היא גם הוציאה מתוכה חכמים גדולים, שנתפרסמו לאחר מכן כגאונים במקומות אחרים. גם על עזה עברו תלאות רבות.

שתי הקהילות בדרך החוף דרומה מעזה — רפיח ואל־עריש היו קטנות מאד.

לעומת זה, צפונה מעזה אנו מוצאים את הקהילה החשובה בעיר אשקלון. מתוך כתבים עתיקים מתברר, שבאשקלון היו הרבה לומדי תורה. פרנסתם היתה גם על הים, המסחר הימי וגם על העתקת ומכירת ספרי קודש. מתוך רשימות של ישיבת ירושלים מתברר, שיהודי אשקלון תמכו ביד נדיבה בישיבה.

בתקופה האחרונה של שלטון הערבים בא״י שימשה אשקלון עיר מבצר נגד הצלבנים. היא החזיקה מעמד עד ד׳ תתקי״ב (1153), ורק אז הושמדה הקהילה היהודית החשובה שהיתה בתוכה.

קהילות ידועות בערי החוף באותה תקופה היו: עכו, שהיתה עיר ידועה בפייטניה הגדולים: ר׳ אהרן הכהן ור׳ משה הכהן. עכו שימשה כעיר — אליה באו רבים מבני הגולה והתיישבו בה. אם כי מבחינת ההלכה לא נחשבה כעיר איי״ת ולא נתקדשה בקדושת הארץ. חשיבותה של עכו בתקופת המוסלימים לא היתה גדולה, רק בימי הצלבנים היא עלתה.

צפונה מעכו היתה הקהילה הידועה צור, אותה הזכרנו בעניין הישיבה של א״י שנמלטה לתוכה, אמנם גם היא לא היתה בא״י, להלכה, כי לא נתקדשה לא בקדושה ראשונה (קדושת עולי מצרים) ולא בקדושה שניה (קדושת עולי בבל), בכ״ז היא נחשבה לעיר ארץ־ישראלית בעיני חכמי א״י. בזמן הפרעות של השבטים תשפ״ד — תשפ״ט היתה צור הקהילה היחידה שישבה בבטחון ועזרה הרבה מאד לקהילות הנהרסות ולפליטיהן. מצבה הכלכלי של העיר היה טוב מאד. בתקופת התלמוד התפרסמה כעיר נמל וספנות וכן כעיר בעלת תעשיית זכוכית מפורסמת, מחולות־הים הרבים שבסביבתה. תוצרתה בשטח זה הובאה למרחקים. ר׳ שמעון בן לקיש אומר בתלמוד: „אין ארצות החיים אלא צור וחברותיה... שם הזול, שם השובע וכו׳״. בתקופת המוסלימים המשיכה צור להיות נמל חשוב ומרכז תעשייתי גם לזכוכית וגם לאריגי צמר. היהודים, שישבו בצור, נהנו גם הם מפריחתה הכלכלית של העיר. הם היו בעלי אניות, בעלי תעשיה ואף שימשו כפקידי העיר החשובים מטעם השלטונות. גם בית־דין קבוע ישב בה. צור שימשה גם היא כמקום קליטה לבני הגולה ובמשך הזמן נתפתחו גם בה שתי קהילות: איי״ת ובבלית. כפי שציינו כבר, עברה לכאן הישיבה הגדולה מירושלים בשנת ד׳ תתל״א (1071) ונשארה בה עד כיבוש הצלבנים בשנת תתנ״ט (1099).

קהילת חיפה היתה ידועה גם היא כקהילה חשובה, במיוחד במאה השנים האחרונות של תקופתנו, התקופה שלפני מסעי הצלב. בתקופת התלמוד נתפרסמה חיפה תקופת־מה כמקום מושב הסנהדרין, אולם לאחר מכן חלה ירידה ורק בימי שלטון בית פאטימה נתעוררו החיים היהודיים מחדש. בסוף תקופה זו היתה חיפה מבוצרת היטב מפני הצלבנים והיהודים לקחו חלק חשוב ופעיל ומשום כך, כנקמה הרגו את כל היהודים לאחר שכבשוה.

אחת הקהילות החשובות ביותר היתה טבריה. עוד מימי התלמוד היתה העיר הזאת המרכז החשוב של יהודי א״י. בה ישבה הסנהדרין וכן הנשיאים —

מימי ר׳ יהודה נשיאה ואילך. הישיבה המרכזית שבה שימשה מסוף ימי התנאים ובמשך כל ימי האמוראים, כמקום משיכה לחכמי התפוצות שעלו אליה כדי ללמוד בה וליהנות מזיו תורתה.

חכמי טבריה שימשו כראשוני המתיישבים בירושלים, לאחר שהותר לשבת בתוכה, רבים היו חכמי טבריה. בין אלה יש להזכיר את הפייטן הגדול ר. אלעזר הקליר, שחתם שמו „מקרית ספר" שהיא ידועה ככינויה של טבריה. כן יצאו מחכמי טבריה להרביץ תורה בקהילות חוץ־לארץ, ורבים היו בתי המדרש ובתי הכנסת שבתוכה. לפי ידיעה היסטורית אחת נחרבו ברעידת האדמה של ד׳ תק״ח (748) כ־30 בתי כנסת. גם כאן היו מאורגנים היהודיים בקהילות מספר, שהחשובות בהן היו הקהילה הארץ־ישראלית והקהילה של עולי בבל.

טבריה היתה גם מרכז מסחרי וחקלאי חשוב. סביבת טבריה היתה מאז ומתמיד מפורסמה בחקלאות. האכרים הובילו תוצרתם לעיר, ומשום כך היו החיים בטבריה תמיד זולים ונוחים.

גם בסביבת טבריה היו מספר יישובים מאוכלסים יהודיים, כגון כפרא, מגדל ועוד.

טבריה נתפרסמה גם ב„חמי טבריה". מעיינותיה המרפאים משכו אליהם אלפי חולים וקייטנים מאז ומתמיד.

אולם עיקר גאוותה של טבריה בתקופה זו היה על החכמים המדקדקים שלה, שנתנו לנו את שיטת הניקוד המקובלת אצלנו (ראה למעלה פרק י״א). אילו משפחות בן אשר ואחרים. חכמים אלה נתפרסמו בכל תפוצות הגולה. מאות שנים לאחריהם עוד דיברו עליהם בהערצה רבה גדולי ישראל כמו אבן עזרא ואחרים.

גם קהילת טבריה סבלה מפרעות ומהתנפלויות, נוסף לרעידות אדמה שפקדו אותה באופן רציני פעמיים — בשנת ד׳ תק״ח (למעלה) ובשנת ד׳ תשצ״ג.

למרות הסבל והתלאות שעברו על ארץ־ישראל, לא נפסק זרם ההמונים אליה מכל קצוות הגולה ובמיוחד מבבל, במשך כל תקופת הערבים.

יש לציין, כי ע״י עליית הערבים לשלטון נתבטלו למעשה הגבולות הפוליטיים שבין א״י לבין בבל. כולם כאחד עמדו תחת שלטון הערבים. משום כך נעשו הקשרים הדוקים יותר, ואם כי יהדות בבל עמדה באותה תקופה הרבה יותר למעלה — מכל הבחינות — מהיהדות הא״ית העניה, בכ״ז היו רבים וטובים שעזבו את בבל ועלו לא״י. חלק מהם נתיישב בירושלים וחלק בערים האחרות של א״י, על ידי כך הלך וגדל מספר האוכלוסיה היהודית בארץ.

בעליה זו תפסו מקום חשוב ונכבד בני חבורות יהודים בשם „אבלי ציון״. — אילו היו חבורות, שכל ימיהם התאבלו על חורבן בית המקדש והרבו תפילה על הגאולה. — חבורות אלו התחילו עוד בימי החורבן (בבא בתרא ס:) (וראה „העבר הישראלי א׳ פרק מ״ד). לאחר מכן התפזרו ע״פ רוב ארצות הגולה והמשיכו גם שם במנהגי האבלות שלהם, הם חיו באשכנז, באיטליה, בבבל ובא״י. התנהגותם עוררה התנגדות אצל רוב החכמים ז״ל, כי ראו בה גזירה, שאין הציבור יכול לעמוד בה. בעל „הפסיקתא״ מכנה אותם בשם „אבלים שחמדו את הישועה ערב ובוקר וצהרים״. גם לאחר שהתיישבו בירושלים, בימי הכיבוש הערבי, המשיכו להיות פרושים מחיי העולם הזה. הם התקיימו מנדבות של עולי רגל ומנדרים של העולים לתורה בחו״ל, חלק מהם היו גדולי תורה שחיו בסיגופין. הם גם הוסיפו לתפילותיהם בקשה ותחנונים על נחמת ציון וירושלים.

בין העולים לא״י בתקופה ההיא היו גם גדולי תורה רבים. מאלה יש לציין את רב אחאי משבתא, שחיבר את הספר הראשון בהלכה בשם „שאלתות דרך אחאי גאון״, שעלה באמצע המאה השמינית (ראה עליו בפרק הבא). הבבלים שעלו לא״י יסדו בכל מקום שהגיעו קהילות בבליות מיוחדות עם בתי כנסת מיוחדים. יהודי בבל שהגיעו לא״י, היו גאים על מצבם הכלכלי והרוחני בגלותם והרגישו עצמם כאן כרמי־מעלה. הם רצו להכניס מנהגיהם לחיי הקהילות, ומשום כך פרצו לא פעם מחלוקות ביניהם לבין היישוב הותיק בא״י והעולים מארצות האחרות. לבסוף ניצחו, ולמעשה הושלטו גם בא״י התלמוד הבבלי ומנהגי יהדות בבל.

גם מארצות אחרות באו עולים רבים. הם באו מפרס, מסוריה ואפילו מספרד ומאפריקה הצפונית. תעודות היסטוריות מעידות, שגם אלה התארגנו בקהילות משלהם. רבים היו גם היהודים אשר בחייהם לא עלו, אבל ציוו להביא את גופיהם לקבורה בא״י.

רבים היו גם אלה אשר לא באו להשתקע אלא לביקור בלבד. למרות שבית המקדש לא היה קיים, בכ״ז רבים היו „עולי רגל״ אלה. הם יצאו, לפעמים, לדרכים מסוכנות ביותר כדי לבקר בא״י. היו כאלה שבאו מספר פעמים בשנה. „עולי רגל״ אלה באו מהארצות הרחוקות ביותר, אפילו מהארצות הסלאוויות שבאירופה. הם היו מביאים אתם את תרומות קהילותיהם ליישוב הא״י. מצבם של אלה במיוחד היה קשה ביותר, כי הם היו צריכים לחשוש גם מפני שודדי דרכים. השלטונות הערבים לא התייחסו בעין טובה ל„עולי רגל״ אלה. הם חששו מפני ההשפעה היהודית ההולכת וגוברת בא״י. קרה לא פעם, שיהודים אלה לא יכלו לחוג ולשבת בשלווה בירושלים, למרות המאמצים שהשקיעו בעלייתם זו.

במקרים רבים אף תפסו השלטונות יהודים כאלה כבני ערובה, הושיבו אותם במאסר תמורת חובות המסים של בני היישוב הקיים. הם ידעו, שהיישוב יעשה ככל שביכלתו כדי לפדות אנשים אלה.

בחזרה מא״י היו לוקחים „עולי־הרגל״ את החיבורים התורניים־הלכתיים של חכמי א״י ומלמדים אותם בארצותיהם.

גם רבים מגאוני בבל קיימו מצוה זו. על רב האי גאון מספרים, שהיה עולה מבבל לירושלים בכל שנה ושנה לימות חג הסוכות, כי היו מקיפין את הר הזיתים בהושענה רבה ז׳ פעמים. הקפות אלו משכו תיירים רבים מחו״ל, שהיו באים באופן מיוחד לחג הסוכות לירושלים. באותו מעמד היה ראש הישיבה מכריז על סדרי המועדות וכן היו מכריזים ומברכים את כל הקהילות והיחידים שנדבו לטובת א״י. לאחר שנודעה ברבים הכת הידועה לשמצה, כה הקראים, היו במעמד זה, מדי שנה בשנה, מכריזים על חרם עליהם ונותנים הוראות מדוייקות, דעת תורה, איך לנהוג כלפיהם. הקראים, תושבי ירושלים והארץ, שהיו יותר גרועים מהערבים ומהנוצרים ביחסם אל היהודיים, היו גם הם באים למעמד זה בכוונה תחילה להפריע ולגרום להתנגשויות דמים. לא פעם אחת התנפלו על מחוסרי־מגן ורצחו בערמה וללא כל רחם. בין אלה שנהרגו ע״י הקראים מונים גם את אחד מאבותיו הקדושים של הגאון בן־מאיר. השלטונות הערבים שהיו באים לשמור על הסדר היו כרגיל לצד הקראים. הם אף התערבו נגד הטלת החרם (ראה להלן).

בניגוד לעליה היתה קיימת גם ירידה. היא נגרמה בעקבות התנאים הכלכליים הקשים שהיו מנת חלקם של היישוב וכן בגלל הגזירות והמרידות הרבות. בניגוד לתקופת התלמוד לא היתה הפעם הירידה לבבל, אלא למצרים ולארצות צפון אפריקה. ה„יורדים״ — ארגנו גם הם קהילות מיוחדות משלהם בארץ מגוריהם החדשה. הם הקימו בתי כנסת, ישיבות, בתי־דין ומוסדות אחרים.

במשך מאה שנים האחרונות של התקופה אשר לפני מסעי הצלב אנו מוצאים כמעט בכל קהילה וקהילה בתפוצות אירופה וצפון אפריקה יהודים שבאו מא״י.

עם כיבוש הצלבנים רק גברה הגירה זו.

יד. גאוני ארץ־ישראל

הישיבה בטבריה — הגאון ר׳ אהרן בן מאיר — הסכסוך עם הקראים — נכבדי היהודים בבגדד — החזרת ההגמוניה לארץ־ישראל — בעיית קידוש החדשים ועיבור השנים — שתי השיטות: הא״ת והבבלית — השתלשלות הגאונות בארץ־ישראל עד ר׳ יאשיהו, גאון רמלה — ר׳ שלמה בן יוסף ור׳ שלמה בן יהודה גאונים — מעשיו הכבירים לטובת היישוב בא״י ובגולה — קשריו עם מנהיגי הגולה — ר׳ נתן ר׳ דניאל בן עזריה גאון — ר׳ אליהו הכהן — ר׳ אביתר הכהן, הגאון האחרון בארץ־ישראל — העברת הישיבה הארץ־ישראלית לסוריה ומשם למצרים — גאוני מצרים האחרונים.

הישיבה המרכזית, כאמור, שכנה תקופה ארוכה בטבריה. בסוף המאה התשיעית הועברה, כנראה, לירושלים והיתה תקופה מסויימת גם ברמלה.

ישיבה זו זכתה למנהיגים בעלי שיעור קומה, אשר הרביצו בה תורה למאות ולפעמים לאלפי תלמידים, דאגו לקיומה הרוחני של א״י וניסו לשמור על עצמאותה של א״י ועל ההגמוניה הרוחנית שלה לא רק בארץ־ישראל אלא בעם ישראל כולו. רצון זה של מנהיגי א״י הביא לפעמים למחלוקת עם מנהיגיה הרוחניים של בבל.

ראשית הגאונות בא״י לוטה בערפל. כנראה התחילו להשתמש בתואר זה בא״י רק לאחר שהישיבה הועברה מטבריה לירושלים. עד אז קראו לראשי הישיבה בתואר „ראש ישיבה" או בתואר „ראש חבורה". ידיעות ממש על התקופה שלפני הגאון הראשון הידוע בשמו, רבי אהרן בן מאיר, אין לנו שום מקור נאמן על התקופה ההיא, בניגוד לתולדות גאוני בבל, שעליהם יש לנו אגרתו של רב שרירא גאון.

גם על פעילותם הספרותית־הלכתית של גאוני א״י יש לנו ידיעות מעטות מאד.

ר׳ אהרן בן מאיר חי בראשית המאה העשירית. מוצאו היה ממשפחת נשיאי א״י וממילא גם מבית דוד. הוא הראשון מבין גאוני א״י שיש לנו ידיעות מפורטות על תולדות חייו. בימיו היו יחסים מתוחים מאד בין יהודי א״י לבין

הקראים, שלפי ההלכה היו מוצאים ומנודים מכל ישראל. רבני הארץ עשו כמיטב יכלתם לבטל את השפעתם של הקראים שהשתלטו על מספר קהילות. ר׳ אהרן בא במיוחד ממשפחה, שנגדה לחמו הקראים ביותר. אחד מאבות אבותיו נהרג בידם בזמן שהקראות קמה. הוא מעיד בכתביו, שאבותיו „ר׳ מאיר ור׳ משה — כמה פעמים ביקשו השונאים להרגם וכו׳”. גם על עצמו הוא מספר „עברו עלינו צרות רבות ורעות וחבישת בית האסורים ועינוי הכבל ומלקות עד לצאת הנפש וכו׳ מתחת יד בני ענן השונאים”.

בסביבות ד׳ תר״פ (920) נסע ר׳ אהרן לבגדד, מקום מושבו של החליף, כדי להתלונן שם בפניו על מעשי האיבה של הקראים וכדי להגן על עצמו ועל הקהילות בא״י שבחלק בהן היתה יד הקראים על העליונה.

באותו זמן שלט החליף אלמקתדר ובחצר מלכותו היתה השפעה רבה לעשירי היהודים שבבגדד. במיוחד בלטה אישיותו של אהרן בן רבי עמרם, בנקאי החצר. הוא יחד עם יוסף בן פנחס ויהודים אחרים שימשו את החליף בגביית ההכנסות הממלכתיות. בשעת הצורך היו נותנים מפרעות לחליף וגם מעניקים לו הלוואות. משום כך היתה השפעתם על החליף גדולה מאד. את זה ניצל ר׳ אהרן בן מאיר, הוא פנה אליהם, שישתמשו בהשפעתם ויפעלו למען השתקת הקראים ויחסלו את פעולותיהם.

בזמן ביקורו בבגדד, התערב ר׳ אהרן גם במחלוקת שפרצה בין חכמי הישיבה לבין ראש הגולה דוד בן זכאי בדבר מינוי גאון פומבדיתא. חכמי הישיבה רצו בר׳ מבשר כהנא, ואילו ראש הגולה רצה ברב כהן צדק. היות וגם נכבדי הקהילה, כגון אהרן בן עמרם ועוד רצו ברב מבשר, הכריע ר׳ אהרן בן מאיר בזכות לרב מבשר, ע״י כך הידק עוד יותר את הקשרים בינו והיישוב הא״י לבין חכמי בגדד. כמובן, שלאחר כל אלה עזרו לו באמת נכבדי בגדד ור׳ אהרן נסע הביתה שבע רצון, כשבכל קהילה וקהילה בה עבר הוא הולך ומחזק את החרמות וכו׳ נגד הקראים.

לאחר הצלחתו זו הגה ר׳ אהרן להחזיר לא״י את המנהיגות העליונה ביהדות, שהיתה אז למעשה בידי חכמי בבל. יש האומרים, שאפילו חוגים שונים בבבל תמכו ברעיון זה. כצעד ראשון בעניין זה עשה בהחלטתו להעביר בחזרה א״י את הסמכות בעניין קביעת ראשי החדשים והמועדים.

כבר למדנו בכרך ב׳ של ספרנו את הבעיות המיוחדות, שהיו קשורות בלוח. נכון הוא, שמאז ומתמיד היתה קביעת לוח השנה והמועדים בידי חכמי א״י. כל נסיון, שנעשה בשטח זה להעביר את הסמכות מא״י לבבל, נכשל. חכמי א״י שמרו על סמכותם זו כעל בבת עיניהם, משום שידעו, שע״י ביטולה

עשויה כל השפעתם על יהודי התפוצות להתעורר. משום כך גם קבעו דינים שונים האומרים, למשל: „אם עברו את השנה בחו״ל — אפילו בדיעבד אינה מעוברת (ירושלמי, סנהדרין פ״א, ה״ב) או דין אחר: „אפילו צדיקים וחכמים בחו״ל ורועי צאן ובקר בא״י, אין מעברין את השנה אלא ע״י רועי צאן ובקר (פרקי דרבי אליעזר, פ״ח).

אמנם בימי הצרות והגזירות של הביזנטים בוטלה עדות החודש וגילו את סוד העיבור לפי החשבון, בכ״ז היו צריכים גם אז לקדש את החדשים וקידוש זה היה שוב תלוי בחכמי א״י. במסכת סופרים (פי״א) מובא תיאור נהדר על צורת קידוש החודש ע״י „חבורתא קדישתא די בארעא דישראל״. הגאונים בבבל בתקופה מסויימת (המקור האחרון על זה יש לנו משנת ד׳ תקצ״ו (836), שנת פטירתו של הגאון ר׳ משה משרשיא כהנא בסורא) הודו בגלוי, שזכות זו נמצאת אך ורק ביד „ראש החבורה״ של א״י. יחד עם זאת היתה עובדה גלויה, שאי אפשר היה להכחישה, הירידה המתמדת של החיים הרוחניים בא״י. משום כך נהגו חכמי בבל לבדוק תמיד לאחר קביעתם של חכמי א״י לאמור: האם לא טעו? האם לא יצמח מהחלטתם חו״ח חילול המועדות? על מחלוקת בדבר זה ועל חילוקי דיעות בין שני חישובים מנוגדים האחרות. לבסוף ניצחו, ולמעשה הושלטו גם בא״י התלמוד הבבלי ומנהגי יהדות עד ימי ר׳ אהרן, אין אנו יודעים. המחלוקת הראשונה הידועה בעניין זה היא זאת שבין ר׳ אהרן גאון לבין ר׳ סעדיה גאון סורא.

המחלוקת התחילה בדבר קביעת מולד חודש תשרי. לפי חישובי העיבור (שאנו מכירים אותו בימינו), ר״ח נקבע תמיד כיום או יומיים לאחר המולד. זאת עשו, כדי להבטיח מראש שלא יהיה „באד״ו — ראש״, דהיינו: שיום א׳ של ראש השנה לא יחול אף פעם בימים א׳, ד׳ או ו׳. זו סיבה אחת בלבד אבל יש עוד סיבות. בעניין זה יש עוד דבר: איך קובעים את המולד של תשרי, כשהוא חל בחצות היום. עד כה לא היו אף פעם חילוקי דעות בעניין זה, כי הקביעה של שני המרכזים — של א״י ושל בבל — עלתה לאחד. אולם עכשיו התעורר ויכוח חריף. בשנת ד׳ תרפ״ב (922) קבע ר׳ אהרן גאון א״י, שבשנה זו יהיו החדשים מרחשון וכסלו — שניהם חסרים (כי לפי הלוח הקבוע, אלה הם שני החדשים שאינם קבועים במלואם או בחסרונם, הם יכולים להיות שניהם חסרים או שניהם מלאים או אחד חסר ואחד מלא, בו בזמן שהחדשים האחרים הם קבועים בעניין זה בלי כל שינוי: תשרי, שבט, ניסן, סיון ואב — תמיד מלאים, ואילו: טבת, אדר אייר, תמוז ואלול — תמיד חסרים).

לפי קביעתו זו של ר׳ אהרן היה צריך לחול באותה שנה חג הפסח ביום א׳ ואילו ראש השנה של ד׳ תרפ״ג ביום ג׳. ואילו חכמי בבל קבעו את שני החדשים — חשון וכסלו — של אותה שנה כמלאים, ממילא חל לפי חשבון זה פסח של אותה שנה ביום ג׳ וראש השנה של ד׳ תרפ״ג ביום ה׳.

רב סעדיה גאון, שהיה לפני כן תושב א״י, עבר בדיוק באותה תקופה מא״י לבבל. הידיעה על המחלוקת באה אליו בסוריא, בדרכו זו. היא עוררה מיד את התנגדותו והחליט לשלוח אגרות לר׳ אהרן, בכוונה להשפיע עליו לשנות את דעתו. הצעותיו של ר׳ אהרן בן מאיר היו בגדר שינוי מהחישוב המקובל, אשר לא נתקבלו על דעת חכמי בבל, הם ראו בשינויים אלה סכנה לחישובי הלוח היהודי הקבועים.

הקראים, כמובן, ניצלו מחלוקת זו ורצו לערער ע״י כך את כל היסודות של הלוח היהודי אולם חכמי בבל היו די חזקים ותקיפים שלא יתנו להם לעשות כך ומנעו הצלחתם.

פרטים אחרים על סוף ימי ר׳ אהרן. אין אנו יודעים. מצאצאיו שימשו בגאונות א״י, והידוע ביותר הוא ר׳ יאשיהו, גאון רמלה.

בין ימי כהונתו של ר׳ אהרן כגאון א״י לבין מינוי של ר׳ יאשיהו, שהיה, כנראה, הדור הרביעי אחריו — עברו כ־80—90 שנה. על גאוני תקופה זו אין לנו כל ידיעות. עם כל זאת יש לנו לפחות מקורות (בבליים) המזכירים שמותיהם. לפי זה יוצא, שלאחר ר׳ אהרן שימש בגאונות בנו, ר׳ מאיר. לאחר זה בנו, ר׳ אברהם, ובו נותקה, בינתיים, השלשלת של משפחה זו. הפעם נבחר ר׳ יוסף הכהן, שהיה אחד ממשפחת הכהנים, אשר שימשה בגאונות בא״י (ראה הפרק הקודם) ואשר ממנה יצא יותר מאוחר הגאון האחרון ר׳ אביתר.

לאחר ר׳ יוסף מונה בנו ר׳ שמואל הכהן (ד׳ תשמ״ח — 988). לאחר מכן בנו, ר׳ יוסי. כאן נותקה גם שלשלת זו באופן זמני ונבחר גאון בשם ר׳ שמעיה, שאין אנו יודעים על מוצאו.

בשנת ד׳ תשע״ה נבחר לגאון א״י ר׳ יאשיהו בן אהרן, מצאצאי ר׳ אהרן בן מאיר לגאונות. הוא קבע מקום מושבו ברמלה, בימיו חלו ימי הרדיפות והגזירות של החליף אל־חאכים. משום כך עברה בעצם הישיבה לרמלה, כי ר׳ יאשיהו חשב בעיר זו לפחות לכלכל את תלמידיו. אולם גם כאן היה המצב קשה ביותר, והוא פנה לראשי הקהילות בגולה לבוא לעזרת הישיבה הארץ־ישראלית. עם פטירתו נותקה שוב השלשלת של משפחת בית דוד בתפקיד זה.

לאחר ר׳ יאשיהו נבחר לגאון ר׳ שלמה בן יוסף הכהן (ד׳ תש״פ — תשפ״ה, 1020 — 1025) ובזה שוב חזרה משפחת הכהנים לגאונות. הוא שימש מקודם כאב־בית־דין.

לאחר פטירתו של ר׳ יאשיה נבחר לגאון ר׳ שלמה בן יהודה. הוא נחשב לאחד הגאונים האיי״ם החשובים ביותר. הוא שימש בתפקידו כ״ו שנים (תשפ״ה — תתי״א, 1025—1051) והעלה שוב את כבוד הגאונות הארץ־ישראלית, למרות שהוא בעצמו לא השתייך לשתי המשפחות המיוחסות — בית הלל ובית עזרא — הנשיאים והכהנים. הוא הגיע למשרתו הרמה בכוח עצמו, באישיותו הנהדרת, בכשרונותיו הרבים — בזכות תורתו וחכמתו ובזכות מידותיו הנעלות. יש אומרים, שמוצאו היה מהעיר פזום שבמרוקו והוא עלה ארצה עוד בימי הגאון ר׳ יאשיהו, כדי לשמש במשרת „אבי הישיבה״.

תקופת גאונותו חלה בתקופה הקשה ביותר של תולדות הערבים בא״י. כבר הזכרנו בפרקים הקודמים, שבתקופה זו היו התקוממויות רבות של שבטים ערביים נגד החליפות הפאטימית השלטת. נוסף לשוד ולגזל של שבטים אלה היו גם מגיפות רבות, במיוחד מגיפת דבר, וכן שנות רעב ורעידות אדמה. כתוצאה מזה נתמעטו עולי הרגל גם־כן, וע״י כך צימצמה פרנסת היהודים עד לאפס, ממש. את המצב הזה ניצלו שוב הקראים, אשר היו תמיד מחכים למצבים מעין אלה, כדי לחדש מלחמתם נגד היהודים. השלטונות היו, כמובן, עוזרים לקראים.

בימים קשים אלה בולטת אישיותו הגדולה והדגולה של ר׳ שלמה, שלא הכיר גבולות למאמציו הרבים לעודד ולסייע ליישוב המדוכא. הוא נסע למצרים, כדי לעורר שם את ראשי הקהילה בקהיר להשפיע על החליף שיתמוך ביהודי א״י. לפעמים הוא שולח את בנו אברהם לשם, למען אותן המטרות עצמן. יחד עם זאת הצליח לעמוד בפרץ הריב עם הקראים והוא קושר יחסים טובים עם מנהיגי הערביים בארץ וע״י ידידות זו השיג מהם את השתקת הקראים.

הוא גם קיים קשר מכתבים ויחסים טובים עם מנהיגי הקהילות השונות ברחבי החליפות: עם ר׳ אפרים בן שמריה, שהיה ראש קהילת הארץ־ישראלים בקהיר, עם ר׳ סהלאן בן אברהם, שהיה ראש קהילת הבבלים ועם אחרים. קשרי מכתבים אלה מהווים מקור היסטורי חשוב לתקופה ההיא. יחד עם זאת אנו לומדים מאגרות אלו על אישיותו. בראש וראשונה אנו רואים בהם את ענוותנותו הרבה. הוא מדגיש, שלא איכפת לו אם יבוא מישהו אחר לשבת במקומו. כי אין צורך — לפי דעת ר׳ שלמה — אלא במעט מן המעט לכלכל נפשו, כי הרי ברכת ה׳ היא במעט בדיוק כמו בהרבה. במכתביו בולטת עוד במיוחד השאיפה

לשלום. בכל מקום בו נתעוררה מחלוקת היה ר׳ שלמה הראשון, שמיהר להשכין שלום הן ע״י הופעתו האישית — במידת יכלתו, כמובן — והן ע״י מכתביו המרגיעים את המחלוקת.

ובכל זאת הוא בעצמו לא ניצל מקללה זו, והמחלוקת, אם כי שלא באשמתו לגמרי. להיפך, דוקא ותרנותו הרבה עוררה כל מיני אנשים רודפי כבוד לנצל זאת ולהילחם נגדו. המחלוקת פרצה בגלל דרישת אחד בשם ר׳ נחמן בן אברהם בן אחות „אב הישיבה״, שהיה תלמיד הישיבה בירושלים. הוא בא מקירואן ללמוד בא״י. כששמע שאביו נפטר, נסע לקירואן לקבל ירושתו. הוא נשאר בקירואן ללמוד בישיבת רב חושיאל, אבי ר׳ חננאל פרשן התלמוד המפורסם. כשחזר לא״י, דודו „אב הישיבה״ כבר לא היה בחיים. ר׳ נתן דרש מינוי לתפקיד זה. הדבר עורר מחלוקת, אשר לבסוף נגמרה בנצחון ר. נתן, בגלל תמיכת שרים שונים במועמדותו. לבסוף הוחלט שר׳ שלמה שלח את ר׳ נתן לרמלה להיות לו שם בא־כוחו, כפי שכבר למדנו בפרק י״ג על עניין זה. תפקידו שם היה לדאוג לצרכי הישיבה הירושלמית ולגבות מיהודי רמלה את השתתפותם בהחזקת הישיבה.

ר׳ שלמה נפטר בשיבה טובה. בניו לא מילאו את מקומו, אם־כי נתפרסמו כגדולי תורה. אחד מבניו יחייא, היה מבחירי תלמידיו של רב האי גאון בפומבדיתא שבבבל. הוא נשלח ללמוד שם ע״י אביו. גם זה מוכיח על יחסי השלום והשלוה שהיו שוררים בימי ר׳ שלמה.

לאחר ר׳ שלמה בן יהודה עלה לכס הנשיאות והגאונות גם יחד ר׳ דניאל בן עזריה, יליד בגדד, שעלה מבבל. הוא היה ממשפחת ראשי הגולה בבבל ומשום כך תמכו בו חכמי בבל וגם השלטונות. באותו זמן היה אב בית־דין ר׳ יוסף הכהן. לאחר פטירת ר׳ יוסף הכהן היה אחיו, ר׳ אליהו הכהן לאב בית-דין ור׳ דניאל נשאר גם נשיא וראש הישיבה.

גם ר׳ דניאל, כקודמו ר׳ שלמה, קיים קשרי מכתבים מסועפים עם מנהיגי הקהילות ברחבי החליפות ומחוצה לה. ע״י מכתבים אלה נתחבב על גדולי התורה בתפוצות.

יורשו בגאונות היה ר׳ אליהו הכהן הז״ל, שהיה בנו של הגאון ר׳ שלמה הכהן וכך חזר תפקיד זה שוב לידי משפחת הכהנים והפעם עד סוף תקופת הגאונים. הוא היה ראש ישיבה (גאון) משנת ד׳ תתכ״ב ועד ד׳ תתמ״ג (1062—1983), אולם לא יכול היה לשבת בשלוה על כס גאונותו, כי בתקופה זו חלה התנפלות השבטים הטורקיים — הסלג׳וקים — על א״י (ה׳ תתל״א—1071).

הוא נאלץ לנטוש את ירושלים ולהעביר ישיבתו לצור. ר׳ אליהו עמד בקשרי שאלות ותשובות עם גדולי חכמי אשכנז ובמיוחד עם רבנו משולם ממגנצה.

עוד בימי חייו הוריש את כס הנשיאות לבנו אביתר, שהיה הגאון האחרון בא״י. את בנו השני, את ר׳ שלמה מינה לאב בית־דין. ההעברה לצור באה, משום שאיזור זה נשאר תחת שלטונם של הפאטימים.

בנו, הגאון ר׳ אביתר, המשיך בפעולות אביו עד כיבוש צור ע״י הצלבנים. אז עבר לעיר טריפולי שבסוריה ונפטר שם בשנת ד׳ תתס״ט (1109).

בנו ר׳ דוד נתמך ע״י מנהיגי הקהילה שבקהיר ובמיוחד ע״י הנגיד ר׳ מבורך. ר׳ דוד שלח שליחיו לכל ערי החוף שבא״י — צור, חיפה, עכו, קיסרין, אשקלון ועוד — ז. א. לכל המקומות שהסלג׳וקים לא השתלטו עליהם — להרבות תורה בישראל.

אחיו של ר׳ אליהו, ר׳ שלמה, ששימש כאב־בית־דין, ברח גם הוא לעיירה חדרך שבקירבת דמשק (תתנ״ג — 1093), שם ריכז מסביבו את כל שרידי ישיבת א״י והמשיך להרביץ בה תורה.

על סוף ימיו של ר׳ אביתר אין לנו ידיעות רבות.

כאמור, כבשו הצלבנים בסוף המאה האחת־עשרה את ארץ־ישראל. גורל הישיבה והגאונים נחתם בזה. אולם רצונו של העם ללמוד תורה ולהגביר חיל בלימוד המשנה והגמרא התגבר על כל התלאות והגזירות, בכל מקום שרק ניתן המשיכו בני א״י הגולים ללמוד וללמד. כבר הזכרנו למעלה, שאחיו של ר׳ אביתר, ר׳ שלמה ריכז את שרידי הישיבה בחדרך. לאחר פטירתו המשיך בתפקיד זה בנו, ר׳ מצליח, שעבר לאחר מכן למצרים וקיבל שם את התואר גאון (תתפ״ז — 1127). הישיבה לא עברה אתו אלא המשיכה להתקיים בדמשק עצמה כשגדולי תורה עומדים בראשה, הכפופים למרותם של גאוני בבל (בגדד), היא נקראה בדמשק בשם „ישיבת ארץ הצבי״.

ר׳ בנימין מטולדה עוד מצא במסעותיו את ישיבת א״י בדמשק פורחת ומשגשגת. ראשי ישיבה אלה אף הוסמכו לגאונות ע״י גאוני בגדד. בין אלה ידועים לנו שמותיהם של ר׳ אברהם בן מזהיר ובנו ר׳ עזרא. בימיו נסתיימה לגמרי גאונות א״י

לעומת זאת נמשכה הגאונות במצרים. כבר בימי ר׳ שמריה, הידוע מהסיפור על „ארבעת השבויים״ היתה קיימת ישיבה גדולה בפוסטט (קהיר). הוא היה ראש הישיבה ותוארו הקבוע היה „הרב הראש״. משרתו עברה לבנו, אלחנן, שכונה בשם „ראש הסדר של כל ישראל״. הוא, כאביו, ר׳ שמריה, למד לפני כן בישיבת פומבדיתא אצל רב שרירא גאון והוסמך על־ידו. לאחר שנתמנה

לראש ישיבת קהיר עמד בקשרי מכתבים קבועים של שאלות ותשובות עם רבו רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון.. כן יש חילופי מכתבים עם רב שמואל בר חפני גאון סורא.

אולם כל זמן שהגאונות בבבל המשיכה להתקיים בזהרה המלא, לא העזו חכמי מצרים לייסד „גאונות" משלהם, אלא המשיכו להיות כפופים מתחת לגאוני בבל (ולפעמים תחת גאוני א"י), כך לאחר שנסתיימה תקופת הגאונים בבבל ובארץ־ישראל, התחילו ראשי הישיבה בפוסטט לקבל התואר „גאון". הראשון היה ר׳ דוד בן ר׳ דניאל שהזכרנוהו כבר, אולם הנגיד ר׳ מבורך שבתחילה תמך בו ועודדו, הדיחו לאחר מכן ממשרתו (תתמ"ט, 1089).

כארבעים שנה לאחר מכן עבר ר׳ מצליח בן ר׳ שלמה (הוזכר כבר) לפוסטט. הוא כונה בשם „ראש ישיבת גאון יעקב".

לאחר פטירתו עברה משרתו לר׳ שמואל בן חנניה, הוא הגאון המוזכר בכתבי ר׳ יהודה הלוי שפגשו בדרך לא"י, בעברו את קהיר.

לאחר מכן עברה הגאונות לר׳ משה הלוי (בערך ד׳ תתצ"ח, 1138), וממנו לבנו ר׳ נתנאל, שהחזיק במשרה זו כעשר שנים (ד׳ תתק"כ — ד׳ תתק"ל, 1160 — 1170).

לאחר פטירת ר׳ נתנאל עברה המשרה לידי אחיו, רב שר־שלום ועם פטירתו הגיעה הגאונות גם במצרים לקיצה.

הרמב"ם ז"ל, שבאותה תקופה השתקע במצרים, לא נשא את התואר „גאון".

טו. היהודים בבבל מתקופת הסבוראים ועד סוף תקופת הגאונים

תקופת הסבוראים בבבל: ר׳ יוסי, ר׳ עינא, ר׳ סימונא ואחרים — הארגון המחודש של חיי היהודים בבבל — חידוש תפקיד ראש הגולה — בוסתנאי ראש הגולה — תולדותיו, מעשיו והבעיות שהתעוררו בעקבות שלטונו — חנינאי ראש הגולה — חסדאי — רה״ג שלמה — היחסים בין הגאונים לבין ראשי הגולה — מרידת ענן וייסוד כת הקראים — נטרונאי עובר למערב.

לאחר חתימת התלמוד הבבלי ולפני תקופת הגאונים פעלו בבבל גדולי תורה בישיבות הגדולות — בסורא ובפומבדיתא — אשר כונו בשם „סבוראים״. כינוי זה פירושו: „מסבירים״. הם קיבלו כינוי זה, משום שתפקידם היה להסביר את הגמרא אשר זה עתה נחתמה כפירוש למשנה.

תקופת הסבוראים מקיפה כ־150 שנה, מד׳ ר״ס — ד׳ ת״י (500—650) בקירוב. העובדה שהתלמוד הבבלי כבר היה חתום, גרמה, שאי־אפשר היה עוד להוסיף אליו שום דבר — לא שמועה, לא מסורה ועל אחת כמה וכמה לא סברה או הלכה. משום כך היתה אחריות גדולה מוטלת על הרבנן הסבוראים לשמור על המסגרת, על האחדות והשלימות של התלמוד הבבלי ויחד עם זאת להסביר את סוגיות התלמוד ולקבוע את הנוסח המדויק שלו.

לא על כל הסבוראים שפעלו יש לנו ידיעות מדוייקות. כמו־כן אין לקבוע בדיוק מתי התחילו חכמי בבל להיכנות בשם „גאונים״. ר׳ שרירא גאון באגרתו המפורסמת, המשמשת לנו מקור נאמן ביותר על התקופה ההיא מתחיל לכנות בתואר „גאון״ משנת ד׳ שמ״ט (589) ואילך. לפי זה מצטמצמת תקופת הסבוראים למאה שנה בלבד. ויתכן שתקופת הסבוראים עוד נמשכה אלא שחלק מהם כבר כונו בשם „גאונים״.

הראשון מבין הסבוראים היה רב יוסי, שהוא גם היה אחרון האמוראים בפומבדיתא. עליו כבר כתבנו בכרך הקודם. הוא שימש כראש ישיבת פומבדיתא כ־40 שנה, שחלק מהן כבר שייך בהחלט לתקופת הסבוראים (ד׳ רל״ו — ד׳ רע״ו, 476—516). אתו יחד פעלו רב רחומי ורב אחא בר רב הונא.

את מקומו של רב יוסי בראשות ישיבת פומבדיתא ירש הסבוראי רב עינא, שנחשב לראש הדור השני של הסבוראים. יחד אתו פעל בראש ישיבת סורא

רב סימונא. שני סבוראים אלה מוזכרים ע״י רב שרירא גאון כחכמים, אשר הוסיפו הסברים לתלמוד.

לאחר פטירת שני חכמים אלה אין לנו כל ידיעות על תולדות חיי הסבוראים האחרים. גם העובדה, שבתקופה ההיא היו מאורעות פוליטיים חשובים — מלחמות פרס — ביזנץ ולאחר מכן עליית המוסלימים וכיבושיהם — גרמה לכך, שלא היתה יציבות בהשתלשלות הישיבות. פעמים רבות קרה שישיבת פומבדיתא נאלצה לנדוד ולחזור וכל זה הפריע לכך שיישארו לנו מקורות היסטוריים מדוייקים על הסבוראים ופעליהם.

כשהערבים גברו והמוסלימים יצאו לכיבושיהם והגיעו גם לבבל, נתקבלו כאן ע״י היישוב היהודי העתיק בברכה והיהודים אף עזרו להם כאן בכיבושיהם משום העול הכבד של שלטון הפרסים האחרונים מבית סאסאן. באמצע המאה השביעית היתה כבר כל מלכות פרס לשעבר בידי הערבים.

עם הכיבוש הערבי נעשה ע״י היהודים נסיון לארגן מחדש את המרכז היהודי בבבל, שירד מגדולתו בשנות החירום והמלחמות. המוסלימים לא התנגדו לנסיון זה. הם ביססו את שלטונם על העיקרון, שאמנם כל אלה אשר אינם מוסלימים — כולל היהודים — אינם בדרגה שווה עם המוסלימים, אבל אם משלמים מסים בסדר, לא איכפת להם שיארגנו את חייהם הדתיים הפנימיים כרצונם, בקהילות אוטונומיות, כפי שהיה פעם בימי המלכים הפרסיים הטובים.

פירוש עיקרון זה היה, שאפשר לחדש את שלטונו של ראש הגולה בבבל, כפי שהיה פעם.

החליף עומר, שכבש את בבל, אישר את בוסתנאי כראש הגולה. הוא היה ראש הגולה הראשון בימי שלטון הערבים. הוא חי בשנים ד׳ שע״ח — ת״ל (618—670).

על מוצאו מסופר בספר „מעשה בית דוד״, שהמלך הפרסי האחרון השמיד מתוך נקמה את כל צאצאי בית דוד בממלכתו, ובתוכם גם חנינאי, שאשתו עמדה אז ללדת. לאחר מכן ראה חלום, שבו הוא כורת את כל עצי הפרי שבבוסתנו. כשרצה לכרות את העץ האחרון, הופיע לפניו זקן הדור־פנים שהוציא מידו את הגרזן והכהו בפניו. המלך נבהל והבטיח לזקן לחזור בו ממעשיו. כששאל חכם יהודי על פשר החלום, פתר לו את חלומו כך: הזקן הוא דוד המלך והוא רצה בחלומך למנוע את השמדת כל צאצאיו. כששמע זאת המלך, הוא הזמין את אלמנת חנינאי לחצר המלכות, סיפק לה כל צרכיה וכשילדה את בנה, נקרא שמו בוסתנאי.

לאחר שבוסתנאי גדל, הזמין אותו המלך וחכמתו הפליאה את כולם. לאחר שהוכיח חכמתו ונימוסיו בפני המלך, מינהו לראש הגולה.

על בוסתנאי, מינויו ושלטונו יש לנו עוד סיפורים היסטוריים, הבאים ממקורות הגאונים וממקורות ראשי הגולה כאחד.

לפי סיפור אחד, המובא בתשובות הגאונים (שערי צדק, דף ב' סימן י"ז) מתברר, שלאחר שמונה כראש הגולה ע"י עומר, נתן החליף הערבי לבוסתנאי את בתו השבויה של כוזרו מלך פרס — לאשה, — שלאחר מכן נתברר שהתגיירה טרם שנישאה לו — ואת אחות אשה זו נשא החליף עומר בעצמו. לאחר מכן ילדה אשה זו בנים לבוסתנאי והתעוררו בעיות ירושה וכדומה. בני בוסתנאי מאשתו היהודיה סירבו להכיר בזכות הירושה של בני הפרסיה, אולם חכמי בבל באותה תקופה פסקו לטובתם.

זכות ירושה זו לא חלה על ירושת תפקיד ראש הגולה שנמסר רק לבניו מהיהודיה. רק בדור הרביעי לאחר בוסתנאי הגיע לתפקיד ראש הגולה אחד מצאצאיו מאשתו הפרסיה, זה ראש הגולה זכאי, שהיה יהודי לכל דבר. גם הסיפורים האחרים מזכירים את בוסתנאי כראש גולה טוב ואחראי כלפי עמו.

מושבו של בוסתנאי היה בבגדד, במקום מושבם של החליפים. ראש הגולה נחשב ל„מלך" היהודים ושופט עליון כאחד. הוא ייצג את העדה היהודית כלפי השלטונות והוא אשר קבע כל דבר שייעשה בתוך היהודים עצמם. כמובן, שהוא התיעץ בכל דבר עם הגאונים, ראשי ישיבות סורא ופומבדיתא. בדרך כלל שררה ביניהם הרמוניה לטובת היהודים בבבל, אולם לא פעם אחת קרו התנגשויות ביניהם. במקרים כאלה היתה תמיד דעת הגאונים קובעת, כי המוני היהודים היו מעדיפים תמיד לשמוע בדעת תורה. יוצא מכאן, שאמנם ראש הגולה היה ראש היהודים, אבל רק עד ששמע בקול גדולי התורה. במקרים מסויימים נעזרו ראשי הגולה בשלטונות נגד הגאונים, אבל על זה להלן.

העם חלק לראש הגולה כבוד מלכים, בשעה שראש הגולה היה עולה על כס שלטונו היו חוגגים זאת ברוב פאר והדרת מלך. בבתי כנסת בהם התפלל היה לו מקום מיוחד ותפילות מיוחדות היו מתפללים לכבודו, כשהיה מופיע בבית כנסת מסויים.

השפעתו לא הצטמצמה לבבל בלבד, אלא כל קהילות ישראל שבממלכה היו נשמעות לו, פרט לא"י, סוריה ומצרים. בראש הקהילות שמתחת להשפעתו היו עומדים הנציגים האישיים שלו, דיינים, שמונו ע"י הגאונים. דיינים אלה היו מנהיגים רוחניים ופוליטיים כאחד. הם היו מקימים בתי כנסת ובתי מדרש, דואגים לצרכים הרוחניים של הכלל, גובים את מסי הממשלה, גובים את התרומות

להחזקת ראש־הגולה וכן היו מייצגים את היהודים כלפי השלטונות המחוזיים.

את מקומו של בוסתנאי בראשות הגולה ירש בנו, חנינאי, ואת מקומו של זה חסדאי. לאחר מכן שלט שלמה בנו אשר לא השאיר אחריו בן. הוא מת בשנת ד׳ תקכ״ה (765). על כל אלה שהזכרנו אין לנו ידיעות ברורות. לפי אגרת רב שרירא גאון, חוץ מבוסתנאי, אף אחד מיורשיו לא היה מקובל על החכמים ועל העם. יצא להם שם רע על שקרובים מדי הם למלכות ומתייחסים בעריצות כלפי המנהיגים הרוחניים והעם כאחד. הם ניסו בעזרת השלטונות, גם להשתלט על הישיבות הגדולות — סורא ופומבדיתא — ולמנות כאוות נפשם את ראשי הישיבות. כך זה היה עד סוף ימי בית אומיה, בתקופה זו ירדה השפעת הישיבות שחזרה לתיקונה רק עם השתלטות בית עבאס.

ההתנגשויות בין שני גורמים אלה — דעת תורה, הגאונים — והשלטון החילוני, ראש הגולה הורידו את כושר התארגנותם של היהודים בבבל. חכמי הישיבות לא יכלו לשבת בחיבוק ידים, בשעה שראשי הגולה לא התנהגו כראוי למנהיג יהודי. הם גם מנעו בכל כוחם בחירת אנשים מופקרים לרשות הגולה. גם בגלל זה היו התנגשויות.

מקרה כזה היה לאחר ששלמה ראש הגולה מת בלי יורשים, חשב בן אחיו, ענן בן־דוד, שהוא ייבחר למשרה זו. אולם חכמי הישיבות הכירו בו וידעו עליו שאין לבו עם התורה והמצוות ולכן מנעו בחירתו ובחרו באחיו הקטן ממנו, בחנניא, כראש הגולה. סופו של ענן מוכיח על תחילתו: מיד לאחר מכן, הכריז מלחמה גלויה על החכמים והתורה שבע״פ ויסד את כת הקראים (להלן).

מתקופה זו ואילך היתה השפעה מוחלטת בידי חכמי הישיבות והגאונים על עניין בחירת ראשי־הגולה — ברצותם מאשרים וברצותם מדיחים. על ידם הושלטה התורה על חיי היהודים בבבל. אולם רק לעתים רחוקות קרו באמת התנגשויות ביניהם. דעת תורה קבעה, ב״ה, בכל. אחד המקרים הבולטים היה סירוב הגאונים להכיר בראש הגולה נטרונאי בן זבינאי, שהודח בשנת ד׳ תרכ״ג (783). הוא עבר לקירואן ופירסם שם את „התלמוד הבבלי״, ע״י כך גרם ל־2 דברים: שיהודי מערב יכלו להכיר את היצירה הכבירה הזאת מקרוב, מאידך, גרם לירידת השפעת המרכז הבבלי על יהודי ספרד וצפון אפריקה שלא היו זקוקים כבר כל־כך לבבל.

גם בימי רב סעדיה גאון היו חלוקי דעות רציניים עם ראש הגולה, שנלמד על זה להלן, אולם באותה תקופה כבר ירדה בכלל השפעת ראש־הגולה וגם ערכו מכל הבחינות. השלטונות צמצמו את זכויותיו.

האחרון שבין ראשי הגולה היה חזקיהו, שהיה גם גאון, ראש ישיבת פומבדיתא. עליו נכתוב בפרקים הבאים בסוף תקופת הגאונים.

טז. גאוני בבל

הגדרת המושג „גאון" — סורא ופומבדיתא והישיבות הגדולות שבהן — התארים האחרים — צורת מינוי הגאו־נים — המשך „ירחי כלה" — מעמדם הציבורי של הגאונים — אישיותו של הגאון — הדיינים כעוזרים לגאונים — המנגנון של הגאון וקיומו — הערצת הגאונים על־ידי העם — ירידת תקופת הגאונים.

המושג „גאון", פירושו התואר הרשמי אשר ניתן לראשי שתי הישיבות הגדולות בבבל: סורא ופומבדיתא. שתי ישיבות אלו וראשיהן נחשבו לסמכות העליונה של ההוראה התורנית־ההלכתית בישראל, לאחר שאבד סמכות זו המרכז הא"י. בהתחלה שימשו בתואר זה רק בבבל, אולם לאחר מכן הועבר גם למקומות אחרים.

תקופת הגאונים היא מושג היסטורי הכולל בתוכו תקופה ארוכה בהיסטוריה, משנת ד' רמ"ט — ת"ת, מסוף המאה ה־6 ועד לאמצע המאה ה־11, כ־450 שנה (ראה הפרק הקודם). מסגרת תקופה זו נקבעה ע"פ האגרת רב שרירא גאון. הוא אשר מכנה בתואר זה את ראשי שתי הישיבות בכינוי זה החל מהשנה הנ"ל. לפי דעות אחרות כל העניין הזה עם התואר „גאון" התחיל יותר מאוחר לאחר כיבוש הערבים בימי חליפותו של עלי.

שתי הישיבות — סורא ופומבדיתא — נקראו ע"ש הערים בהן היו נמצאות. סורא היתה עיר בבבל ליד תעלה בשם סורא בעבר המערבי של הפרת. רוב תושביה היו יהודים אשר התפרנסו בעיקר מחקלאות — עבודת אדמה וגידול בקר. כבר למדנו בכרך ב' על האמורא הגדול רב, שבא מא"י וייסד בעיר זו ישיבה, אשר במשך זמן קצר רכשה לעצמה שם ותהילה ואלפי תלמידים נהרו אליה מבבל וגם מגולות אחרות. היא היתה ע"י כך אחד משני המרכזים התורניים החשובים בבבל (השני היה פומבדיתא, ראה בפרק י"ח). לשיא גדולתה בימי התלמוד הגיעה ישיבת סורא בימי רב אשי עורך ומסדר התלמוד הבבלי, שהיה גם ראש ישיבת סורא, ולאחר מכן בסוף המאה ה־5, כשבה נחתם התלמוד הבבלי ע"י רבינא. שיטת הלימוד בישיבת סורא מאז היוסדה ע"י רב היתה השיטה

הארץ־ישראלית אותה הביא אתו רב בבואו משם לכאן והיא אשר נשארה גם לאחר מכן.

ישיבת סורא נתקיימה עם כמה הפסקות קצרות למעלה משמונה מאות שנה, מג׳ אלפים תתע״ט עד ד׳ אלפים תקצ״ז (219—1037).

גם פומבדיתא היתה עיירה בקרבת הנהר פרת שבבבל. גם בה נתקיימה ישיבה במשך קרוב ל־800 שנה.

בעצם מקורה של ישיבה זו היא בנהרדעא, שם ניהל אותה בדור הראשון של האמוראים — שמואל. אולם לאחר שנהרדעא נחרבה בימי המלחמה (ג׳ תתק״ב, 260), הועברה הישיבה ע״י תלמידו של שמואל, רב יהודה בר־יחזקאל לפומבדיתא.

גורל ישיבת פומבדיתא היה קצת יותר גרוע במשך כל ימי קיומה, מאשר גורל ישיבת סורא. היא נסגרה פעמים רבות לתקופות די ממושכות. ההפסקה הראשונה, שחלה לא מאונס, היתה בשנת ג׳ תקצ״ח (338), כשהאמורא הגדול אביי נפטר ותלמידיו עברו למחוזא אל רבא. לאחר מכן, במאות ה־5 וה־6 חלו הפסקות ממושכות מאונס, כתוצאה מגזירות מלכי פרס מבית סאסן.

לאחר כיבוש המוסלימים התחילה שוב הישיבה לפרוח ולשגשג והיתה — יחד עם ישיבת סורא — למרכז החשוב ביותר של היהדות הרוחנית בבבל. היא נתקיימה עד שנת ד׳ תקצ״ח (1038) ועם סגירתה חל גם סוף תקופת הגאונים.

עם כיבוש הערבים חלה התפתחות מחודשת בשתי ישיבות אילו. התואר „גאון״ קיבל משמעות אמיתית – ממשית שאליה נתלוו גם זכויות מיוחדות — מקודם בסורא ולאחר מכן גם בפומבדיתא.

התואר „גאון״ לא היה התואר היחיד בו כונו ראשי הישיבות בסורא ובפומבדיתא, אלא שהפעם הם הפכו להיות התואר היחיד הרשמי. עוד בימי התלמוד אנו מוצאים את התארים „ריש מתיבתא״ או „ראש ישיבה של גולה״ (זה האחרון נמצא בכתובים של אותה תקופה אבל לא בתלמוד). כן אנו מוצאים את התואר „ריש סדרא״ (חולון קל״ז:), שנשתכח במשך הזמן.

לפי אגרת רב שרירא גאון הוכתרו בכינוי „גאון״ ראשי שתי הישיבות סורא ופומבדיתא. אם כי יש גם מסורות אחרות, לפיהן קיבלו תואר זה רק ראשי ישיבות סורא. אולם הבדיקה של המקורות מוכיחה את דעתו של רב שרירא גאון.

גם בצורת מינויים של ראשי הישיבות חל שינוי בימי תקופת הגאונים. בו בזמן, שבימי התלמוד נבחרו ראשי הישיבות ע״י חכמי הישיבות בעצמם (בבא בתרא י״ב:), הרי בימי הגאונים נתמנו ע״י ראשי הגולה. לדבר זה היה

חיסרון גדול, כי לא תמיד היו ראשי הגולה בעצמם ראויים לתפקידם (ראה פרק הקודם) ומשום כך קרה שלפעמים — מתוך אינטרסים אישיים ומתוך רצון השתלטות — מונו כראשי הישיבה לאו דוקא חכמי הישיבה המובהקים, אלא חכמים כאלה שהיו להם גם קשרים עם בית ראש הגולה. לפעמים זה בא גם מתוך רצון מכוון של ראש הגולה למנות לראשות הישיבה אדם אשר ידע עליו מראש שלא יעז לצאת נגד החלטותיו ולא יטיל ויטו תורני על החלטות ראש הגולה. (עפ״י רוב, זה לא קרה), כך יכול היה לקרות שגדול הדור, ר׳ אחאי משבחא, בעל „השאילתות״, לא מונה כגאון פומבדיתא אלא תלמידו — רב נטרוי כהנא.

במיוחד סבלה מהתערבות ראש הגולה ישיבת סורא, אשר גם נקראה בתקופה מסויימת בשם „מתיבתא דריש גלותא״. רב שרירא טוען ב„אגרתו״, שבגלל התערבות זו, אף לא יכול היה לקבוע בדיוק את סדר זמניהם של גאוני סורא עד שנת תמ״ט (689).

מינוי זה של „גאונים״ ע״י ראשי הגולה לא נמשך בכל תקופת הגאונים. במחצית הראשונה של המאה ה־9, בערך משנת ד׳ תקפ״ה (825) ואילך ירד כוחם של ראשי הגולה בכל המובנים, כולל מינוי הגאונים, ואז עלה שוב כוחם של חכמי הישיבות במינוי זה. מאז והלאה קרה לא פעם ששני הצדדים עמדו בתוקף על מועמדיהם — ראש הגולה עם המועמד שלו וחכמי הישיבה עם המועמד משלהם. סכסוך כזה היה לפעמים נמשך והיה מסתיים רק עם פטירתו של אחד המועמדים, או לעתים רחוקות — במיוחד כתוצאה מלחץ דעת ההמונים, בפשרה.

תפקיד הגאונים בעיקר היה להרחיב את פירוש התלמוד וללמדו לעם כפי שקיבלו אותו מן הסבוראים. הם היו צריכים לתת לעם את התלמוד כספר חוקים מושלם המקיף את כל החיים בכל השטחים — הרוחניים, החברתיים והכלכליים כאחד. לשם כך היו צריכים לרכז מכסימום של תלמידים בישיבות שמהן יצאו לאחר מכן להוראה כשהם עמוסים ידיעות רבות בתורה ובמצוות. מטרה זו הפכה את הישיבות — ובמיוחד את שתי הישיבות הגדולות: סורא ופומבדיתא — למעין בית־דין עליון ליהדות כולה. יש לזכור כי ישיבות בבל היוו באותה תקופה לא רק מרכז רוחני ליהודי בבל, ולא ליהודי האימפריה הפרסית (ואח״כ הערבית) בלבד, אלא ממש ליהדות כולה, על כל תפוצותיה. מהישיבות יצאה תורה לעולם היהודי כולו.

כדי ליהנות ולהנות גם יהודים כאלה, אשר בגלל עסקיהם ופרנסתם לא יכלו לשבת ישיבת קבע בישיבות וללמוד, ויחד עם זאת צמאה נפשם לתורה, המשיכו ואף פיתחו את מסורת „ירחי הכלה״. עוד בספר הקודם הסברנו, שאלה

היו שני חדשים — אלול ואדר — שבהם השתחרר כל יהודי מעסקיו ובא לסורא (לאחר מכן גם לפומבדיתא ולישיבות אחרות) לשמוע שיעורים מרוכזים בהלכה. ההבדל בעניין זה בין תקופת התלמוד לבין תקופת הגאונים הוא בזה, כי בימי התלמוד באו לשמוע בע״פ הרצאות ושיעורים בהלכה והמשתתפים היו צריכים בעצמם להיות בקיאים בהלכה ובאגדה שבמסורות הרבות, ואילו עכשיו התלמוד הבבלי כבר היה כתוב וחתום וכולם יחד יכלו ללמוד את כל הפירושים והסברות — כולל פסקי ההלכה שבתלמוד — מן הכתב. ע״י כך נעשה הלימוד קל יותר וכמובן גם המוני יותר. בירחי כלה המשיכו גם במסורת של התשובות לשאלות, דהיינו: במשך החדשים הרגילים הגיעו אל הגאונים אלפי שאלות הלכתיות מבבל ומכל תפוצות הגולה. בירחי כלה, במעמד כולם, היו משיבים בשם כל החכמים לשאלות אילו. גם זו היתה דרך לימוד חשובה. ע״י כך יכול היה כל אחד להקיף את כל ענפי התורה וההלכה, כי הרי השאלות היו מגוונות ביותר.

תפקיד אחר — חשוב מאוד — של הגאונים היה לארגן מערכת בתי הדין של היהודים בכל המחוזות של מלכות פרס לשעבר, אם כי מינוי הדיינים עצמם נשאר להלכה בידי ראש הגולה, כמעט עד לסוף תקופת הגאונים.

הגאונים היו צריכים גם לתקן תקנות חשובות וחיוניות לקיום האומה היהודית. לתקנות אלו היה תוקף חוקי, משום שמעמד הגאונים היה כמעמד הנשיאים בשעתם ויכלו אם־כן — או ראו בזה צורך לחזק את היסודות הרוחניים של היהדות — לתקן תקנות. רבות מהתקנות הללו באו כאמצעי גדר נגד כל הפרצות שחלו בימיהם, במיוחד בתקופת ייסוד הכת הקראית.

בסיכום: הגאונים נחשבו למנהיגיהן הרוחניים של כל תפוצות הגולה היהודית, פסקי הדין שלהם ותשובותיהם נתקבלו כבעלי תוקף חוקי בהחלט.

יחד עם זאת היה לגאונים גם מעמד ציבורי־פוליטי מסויים ליד ראשי הגולה. פעמים רבות קרה, שגאון סורא היה מופיע יחד עם ראש הגולה כנציג היהודים כלפי השלטונות. עובדה היא, שלאחר מות ראש הגולה ועד לבחירת ראש גולה חדש, היו הכנסות ראש הגולה מגיעות לגאון סורא. הם היו מופיעים גם לצד מנהיגי קהילות בגדד בחצר החליף, כשאילו באו לבקש משהו לטובת היהודים והיו זקוקים ליועצים־חכמים.

מכל הדברים הנ״ל אפשר ללמוד, שהגאון היה צריך להיות בראש וראשונה תלמיד חכם גדול, גאון בלי מרכאות, שידע להנהיג את כלל ישראל בדרך הנכונה של התורה והמצוות ושלא יטעהו חו״ח. אולם יחד עם זאת היה צריך גם להיות בעל כשרונות ארגוניים, שידע להתעלות מעל כל הבעיות, לארגן ולסדר אותן על הצורה הטובה ביותר. אם נוסיף לכך שהסתכלו גם על הייחוס המשפחתי, הרי

נבין, שקשה היה להיות מתאים לכהונה רבת־ענפין זו. רוב גאוני סורא ופומבדיתא נבחרו מתוך 6—7 משפחות — שמהן 3 — היו משפחות כהנים; 1 — מזרע בית דוד (רב שרירא גאון ומשפחתו) ואחרות.

תפקיד הגאונות לא עבר דוקא בירושה, אם כי קרה שהבן יירש את מקום אביו מיד לאחר פטירת האב, בכל זאת, בדרך כלל הגיע הבן לגאונות רק לאחר שנים רבות אחרי פטירת האב. (לדוגמה, ר׳ צדוק, גאון סורא נפטר בשנת ד׳ תקע״ח (818), ובנו, ר׳ נחשון גאון, נבחר לאחר 53 שנה, בשנת ד׳ תרל״א (871), ובינתים שימשו בקודש 7 גאונים אחרים. מכאן, שרוב הגאונים היו ישישים מופלגים (מקרים כמו רב סעדיה גאון — שנבחר בשנות העשרים שלו היו נדירים ביותר). זה, כמובן, גרם לכך שלא יכלו למלא תפקידם אלא שנים מועטות בלבד. חוץ מזה כבדה עליהם המעמסה הזאת. לכן נתמנו לגאונים גם סגני ראשי ישיבות, שתארם הרשמי היה „דיינא דבבא״, שגם הם היו אנשים חשובים מאד. (ראה תפילת „יקום פורקן״ בשבת). רבים מן הגאונים שימשו מקודם בתפקיד זה שנקרא גם אב־בית־דין. זאת ועוד. הדרך המקובלת ביותר — וזה היה לפי סולם הדרגות המקובל — לבחירת גאונים היתה בחירת אב״ד לגאון. גם לדרגת אב״ד הגיעו מתפקידים קודמים: ריש כלה (שהיה בעצם בדרגה שווה), סופרים, סגני ראשי הישיבות ועוד.

חוץ מבעלי התפקידים הנ״ל היו הגאונים זקוקים למנגנון יעיל וגדול, כדי למלא את כל התפקידים הרבים שהזכרנום לעיל. מנגנון זה שכלל מאות פקידים ועובדים אחרים, עלה בכסף רב. הוצאות אילו מומנו ממקורות שונים: 1) ממסים שהיהודים שילמו לראשי המחוזות שהיו כפופים ישירות לגאון. 2) מתרומות שנשלחו מתפוצות הגולה (בדרך כלל היה נהוג לצרף לשאלה שנשלחה אל הגאונים גם סכום כסף מסויים כדמי־השתתפות בהחזקת הישיבה). 3) מנכסי ציבור, מקרקעין, שהכנסותיהם שימשו לכלכלת הישיבות, רק לעתים רחוקות מאד היה נאלץ איזה שהוא גאון לפנות לקהילות התפוצות בבקשת עזרה. זה קרה רק בסוף תקופת הגאונים. בדרך כלל נענו לבקשתם זו.

כשגאון היה הולך לעולמו, היו ממנים גאון חדש. כניסתו לתפקידו צויינה בטכס חגיגי שהיו עורכים לכבודו. בטכס זה, שהיה דומה להכנסת ראש גולה לתפקידו, היו חולקים לגאון כבוד מלכים ממש. בטכס היו משתתפים: ראש הגולה, כל חכמי שתי הישיבות הגדולות, חכמי הערים, דייני המחוזות וכל נכבדי הקהילות מבבל ובמדת האפשר גם מהתפוצות. לאחר הטכס באו הימים האפורים, ימי העבודה הקשים, שבהם אחריותם של הגאונים היתה הרבה יותר גדולה מאחריות ראשי הגולה.

רוב הגאונים השתדלו במיטב יכלתם להעניק להמון הפשוט, לבני ישראל בכל הארצות, את מה שאלה חיכו מהם. הם הצליחו להשריש את התלמוד הבבלי בלב רבבות אנשים והוא נעשה ע״י כך נחלתם. הם עשו זאת ע״י הרצאותיהם ושיעוריהם בע״פ וכן ע״י הפצת חיבורים פרשניים והלכתיים בכתב. הם הצליחו לייצב את פסקי התלמוד כחוקה יסודית לעם ישראל. אישים רבים התפרסמו כגאונים גדולים שלחמו את מלחמת ה׳ בגבורה נפלאה, כשממולם מתייצבים גורמים הרסניים, כמו הקראים ואחרים. פעמים רבות באו לידי התנגשויות עם ראשי הגולה ומנהיגים חילוניים אחרים, במיוחד כשהמדובר היה על שמירה קפדנית של מסורת ישראל וסייגים שונים. הם לא נרתעו מאף אחד, כי ידעו שאת מלחמת ה׳ הם לוחמים.

אם בכל זאת היו תקופות ירידה גם אצל הגאונים, הרי זה בעיקר משום צירוף של מספר גורמים שליליים־פנימיים וחיצוניים גם יחד.

גורם אחד יש לראות בעבודה, שרבים מהגאונים העבירו מקום מושבם לבגדד ולא ישבו במקום הישיבה שלהם.

אולם הסיבה העיקרית של ירידת השפעת הגאונים ותקופתם, יש לראות דוקא בדבר חיובי בהחלט, ביצירת מרכזי תורה חדשים ברחבי צפון אפריקה ובספרד, כשהמטרה העיקרית של הגאונים הושגה, דהיינו, כשאלפי יהודים בתפוצות למדו תורה, יצרו ישיבות והקימו קהילות חדשות שהיו בעצמן מרכזי תורה — אז ירדה ממילא השפעת המרכז בבבל. מדי שנה בשנה הלכו ופחתו השאלות שהיו מפנים אל מרכזי התורה שבבבל, משום שלקהילות השואלים היו כבר, ב״ה, גדולי תורה שיכלו להשיב לשאלותיהן.

רק שרירא גאון ורב האי גאון אף מתלוננים קשות באגרותיהם על שהקשר של צפון אפריקה וספרד עם בבל הולך ומתרופף, אולם גם הם לא יכלו למנוע את התהליך הטבעי הזה, שהיה חיוני כשלעצמו ולתפוצות ישראל.

התפתחותם הרוחנית של מרכזי הגולה האחרים יחד עם גזירות והתנכלויות מצד השלטונות והסלג׳וקים שמו קץ למוסד הגאונות בבבל.

יז. גאוני סורא עד רב סעדיה גאון

המקור: „אגרת רב שרירא גאון" — סדר הגאונים בסורא: ר' מר בר ר' הונא, ר' חנניא, ר' הונא (מתקן בענייני אישות), ר' ששנא, ר' חנינא מנהר פקוד, ר' הילאי הלוי מנרש, ר' יעקב הכהן מנהר פקוד, ר' מר בר שמואל (עבר לסורא מפומבדיתא) מתיר בני בוסתנאי — ר' מרי הכהן, ר' אחא — ר' יהודאי גאון: עבר מפומבדיתא, אחיו ר' דודאי גאון פומבדיתא, פוסק גדול מחבר הספר „הלכות פסוקות" ואחרים, הפצת מנהגי בבל, לוחם נגד ענן — ר' אהונאי, ר' חנינא כהנא, האחים ר' מרי ור' ביבוי (תקנות בענייני גבית חוב כתובה ובעל חוב), ר' הילאי בר ר' מרי, ר' יעקב הכהן (המחלוקת בענייני פסקי הדין שלו), ר' איבומאי — ר' צדוק (אחד הפוסקים הגדולים), תקנותיו בדבר השבועה על הקרקעות ועוד — ר' הילאי בר ר' חנינאי, ר' קימוי, ר' משה (משרשיא) המקובל והפוסק — הפסקה של שנתיים בגאונות סורא — ר' כהן צדק (תשובות רבות בלשון הקודש, חיבור סדר תפילות לליל הסדר) — התפתחות הקשרים עם תפוצות הגולה — ר' שר שלום מפתח קשרים עם כל הארצות — ר' נטרונאי: פוסק בענייני ברכות ותפילות, לוחם נגד הקראים, מפרש מסכתות בתלמוד, נערץ בכל תפוצות הגולה — ר' עמרם מחבר הסידור השלם, מסביר כל דיני הברכות והתפילות — ר' נחשון מפרסם תשובות רבות ומסביר סוד העיבור — ר' צמח — הופעת אלדד הדני וסיפוריו — תאור מעשי עשרת השבטים — יחס ר' צמח לסיפורי אלדד — יהודי קירואן ואלדד — ר' מלכא, רב האי בר ר' נחשון, ר' הילא בן ר' נטרונאי הפוסק הגדול, מפרש התלמוד — הירידה: ר' שלום, ר' יעקב ר' יום־טוב.

המקור העיקרי לידיעותינו על תולדות גאוני בבל הוא האגרת של רב שרירא גאון. אולם גם ספרות הגאונים עצמם מהווה חומר נכבד ורב־ערך לתולדות תקופה עשירה זו. ספרות זו היא בעיקרה ספרות של „שאלות ותשובות", „צוואות" ודברי הלכה.

לפי האגרת הנ״ל פותח את סדרת גאוני סורא הגאון ר׳ מר בר רב הונא, שעמד בראש הישיבה משנת ד׳ שנ״א (591) עד שנת שע״ד (614). יש המונים אותו עוד בין הרבנן סבוראי. על פעולותיו מחוץ לישיבה לא ידוע לנו הרבה.

לאחר פטירתו קיבל את ההנהגה בסורא הגאון ר׳ חנניא, הוא שימש בתפקיד זה תקופה די ממושכת, משע״ד עד ת״י (בקירוב 614—650). בימיו נכבשה בבל ע״י הערבים והוא קיבל אותם בראש אלפי יהודים ברצון. תשובות הלכתיות רבות נתפרסמו ממנו.

הגאון רב הונא (הונאי) שעלה אחריו התפרסם כפעיל מובהק בשדה ההתקנות וההלכה. יש אומרים שדבריו עוד נכנסו לתלמוד. באותו זמן היה גאון פומבדיתא ר׳ רבה, וביחד אתו קבעו תקנה חשובה בענין אישות, והיא הנקראת „תקנת המורדת״, לפיה כל אשה הרוצה להתגרש מבעלה ומסרבת לגור עמו מקבלת גט מיד. הוא התחיל בתפקידו בשנת ד׳ ת״י (650). זמן פטירתו אינו ידוע בדיוק. ידוע שממלא מקומו בגאונות ר׳ ששנא נפטר בשנת ד׳ תמ״ט (689). ר׳ ששנא נקרא גם בשם ר׳ משרשיא בר תחליפא. גם ממנו נשארו לנו תשובות רבות.

לאחר ר׳ ששנא ישב על כסא הגאונות ר׳ חנינא מנהר — פקוד במשך חמש שנים, מד׳ תמ״ט — תנ״ד (68—694).

לאחריו שימש בגאונות במשך ח״י שנים ר׳ הילאי מנרש, מ״ד תנ״ד — תע״ב (694—712). הוא אחד הגאונים של סורא, אשר כל תשובותיו אבדו ולא גיעו לידינו, אם כי יש להניח שכתב תשובות רבות.

בשנת ד׳ תע״ב עלה לכס הגאונות בסורא ר׳ יעקב הכהן מנהר־פקוד, אשר גם הוא שימש ח״י שנים בתפקיד (עד ת״צ 712—730). גם על תולדות חייו אין לנו פרטים ברורים.

אחד הגאונים שעליו מרחיב את הדיבור ר׳ שרירא גאון באגרתו הוא מר בר שמואל, אשר עלה לתפקידו בשנת ת״צ ושימש גם הוא ח״י שנים, עד ד׳ תק״ח (730—748). גאון זה היה מהמיוחסים ביותר, מצאצאי האמורא הגדול אמימר, וכן נכדו של הגאון מפומבדיתא, שהזכרנוהו למעלה ר׳ רבה. בעצם רצה להמשיך גאון זה בשלשלת הגאונות של אבותיו בפומבדיתא, מקום בו חי ולמד, אבל היות ובאותו דור לא נמצא בסורא גדול בתורה כמוהו, העבירו ראש הגולה שלמה בן חסדאי מפומבדיתא לסורא לשמש שם בתפקיד גאון. צאצאיו חזרו לאחר מכן לפומבדיתא.

בימי מר בר שמואל התעוררה בעית ירושת ראש הגולה בוסתנאי, שהזכרנו בפרק הקודם. הוא הכשיר את כל בני הפרסיה בנימוק שבוסתנאי

נוסף לעבודתו הספרותית הצטיין ר׳ יהודאי בדאגתו הרבה ללימוד התורה ובקנאותו המצויינת לכל קדשי ישראל. הוא הבין, שתפקידים אלה מחכים לגדולי בבל ולישיבותיה ומשום כך אזר עוז בכל כוחו להחדיר את לימוד התלמוד הבבלי בכל תפוצות ישראל. מנהגי יהדות בבל ושיטותיה הוערכו גם הם בעיניו כראויים להנהיגם בכל הארצות, אף מחוץ לבבל. בשטח זה גם התנגד למנהגי א״י וכאשר שמע שבני א״י נוהגים אחרת מאשר המקובל בבבל, דרש מהם לוותר על מנהגם ולקבל את מנהגי בבל. הוא נימק זאת בכך, שגזירות ממלכת ביזנץ ששלטה על א״י (ולא שלטה על בבל) השכיחו מהם את המנהגים האמיתיים. לדוגמה דעתו בעניין הפיוטים. הוא טען שהכנסת פיוטים למחזור באמצע התפילה שהונהגה בא״י היא בניגוד לדין. בני א״י עשו זאת בוודאי במקום תפילות החובה, קריאת שמע ותפילה, שנגזר עליהם לא להתפלל, אולם אם מתפללים את כל התפילות כרגיל אסור להכניס לתוך התפילה פיוטים. וכן טען כלפי דברים רבים אחרים.

אמנם בני א״י בדור ההוא לא קיבלו דעתו וטענו שהם הולכים בכל דבר לפי מנהג אבותיהם, בכ״ז גברה השפעתו של ר׳ יהודאי על ההמון בא״י ואף תרגמו את ספרו ללשון מובנת להם. אין כל ספק שלר׳ יהודאי יש חלק רב בכך שהמרכז הבבלי עלה מעלה מעלה, עד כי נעשה לבעל ההגמוניה ביהדות כולה.

לרב יהודאי יש חלק חשוב במניעת מסירת תפקיד ראש הגולה לענן, שיסד לאחר מכן את כת הקראים. הוא הדין שאסור לכופר זה למסור תפקיד יהודי חשוב זה, ויחד עם אחיו השפיעו שאח־ענן, חנניא הצעיר, יקבל את התפקיד.

בסיכום, אפשר להגיד, שרב היה חלקו של רב יהודאי בביסוס יסודות היהדות בתקופה ההיא, הן בשטח ההלכה והן בשטח האמונה. לא לחינם העריצוהו רבים בדורו הוא ועוד יותר בדורות שלאחריו, כי רק אז נתגלו למעשה, גדולתו האמיתית ופעלו המבורכים.

לאחר פטירתו ירש את מקומו הגאון ר׳ אחונאי כהנא בר מר רב פפא, ששימש בקודש שמונה שנים, מד׳ תקכ״א עד תקכ״ט (761—769). פרטים על תולדותיו אינם ידועים לנו.

רק לאחריו עלה ל„שלטון" אחד מהתלמידים המובהקים של רב יהודאי, נאמן ביתו וממשיך דרכו, הוא הגאון ר׳ חנינא כהנא בר מר רב הונא (ד׳ תקכ״ט — תקל״ד, 769—774). חלק מפסקי־הדין שלו צורפו לספר רבו, רב

יהודאי, בניגוד לרבו, טיפל ר׳ חנינאי גם באגדות. פסקי הדין שלו ומאמרי האגדה נתפרסמו ונתחבבו על הדורות שבאו אחריו.

אמונתו בביאת המשיח לאלתר היתה חזקה מאד. בתור כהן גידל צפרניו ולשאלת רבים היה עונה: במהרה יבוא הגואל ויבנה בית המקדש ויצטרך למלוק.

הגאונים שבאו אחריו היו האחים רב מרי הלוי ורב ביבוי בן רב משרשיא, אשר כיהנו בתפקידיהם — הראשון שלש שנים (תקל״ד — תקל״ז, 774—777) והשני — כאחת עשרה שנה (תקל״ז — תקמ״ח).

רב ביבוי נתפרסם יחד עם גאוני פומבדיתא בזמנו, רב הונא ורב מנשה, בתקנתם החשובה בעניין גביית חוב לאשה בכתובתה ולבעל חוב בחובו. הם תיקנו, שמותר לאלה לגבות אף מן המטלטלים. תקנה זו היתה חשובה בדורם, משום שרבים מן היהודים לא עסקו בעבודת אדמה והיה צורך להבטיח גבייה מסודרת של החוב גם לזה שנדד ממקום למקום.

נוסף לכך פירסם רב ביבוי גם ספרי הלכה בפני עצמו שנתקבלו בעולם הלמדני בתקופתו ובדורות שלאחר מכן.

על רב הילאי בר רב מרי, ששימש בגאונות לאחר מכן במשך תשע שנים (תקמ״ח — תקנ״ז, 788—797), לא הגיעו לידינו שום פרטים. יש רק לציין, שאצל גאון זה אנו רואים הוכחה למה שכתבנו בפרק הקודם, שבני הגאונים היו יורשים את תפקיד אביהם לפעמים לאחר שני דורות, כי בנו של רב הילאי, רב נטרונאי, עלה לגאונות רק 56 שנה לאחר פטירת אביו, ובינתיים שימשו בקודש 8 גאונים אחרים.

תלמיד נוסף של הגאון רב יהודאי אבל גם של רב חנינא, היה הגאון ר׳ יעקב הכהן בר ר׳ מרדכי ש„מלך״ במשך י״ד שנים (ד׳ תקנ״ז — תקע״א, 797—811). הוא השתייך למשפחת כהנים מיוחסת ממנה באו גאונים הרבה. נשארו ממנו פסקי־דין רבים, שאחת דינם להקל. ההיתרים הרבים שהוציא עוררו בזמנו סערה, אם כי לאחר מכן נתקבלו בחלקם, ומחלק אחר הוא חזר בו. ר׳ יעקב טען שהוא הולך בדרך רבותיו — ר׳ יהודאי ור. חנינא — ואילו האחרים טענו שאין זו תורת ר׳ יהודאי, שהחמיר בדרך כלל.

כמעט וחל פילוג ביהדות בזמנו. היו קהילות או תפוצות, אשר קיבלו את פסקי־הדין (למשל הקהילות בספרד) והיו שהתנגדו להם (בצפון אפריקה). ספר אחד מתשובות הגאונים ״חמדה גנוזה״ מציין, שהגיעו לידי כך שאחדים „לא בשלו בקדרות של אלה שנהגו לפי הוראה זו״ (זה בעניין ההיתר של פירוק הריאה, שעורר סערה בעולם התורני אז).

מעניין, שלאחר ר׳ יעקב עלה לכס הגאונות דודו, הוא הגאון רב איבומאי, ששימש בתפקיד זה 5 שנים, משנת ד׳ תקע״א — תקע״ו, (811—816). הוא היה אביו של אחד מגדולי גאוני סורא, ר׳ כהן צדק (להלן) על ר׳ איבומאי עצמו אין לנו שום פרטים נוספים.

לאחריו שימש בתפקיד הגאונות רב צדוק בר מר ר׳ ישי (ד׳ תקע״ו — תקע״ח, 816—818). הוא היה אחד הפוסקים המצויינים של תקופת הגאונים. רבים היו החכמים והגאונים שהשתמשו בפסקי הדין שלו, רב עמרם גאון, ששימש כארבעים שנה לאחריו מדבר עליו בהערצה רבה. הוא תיקן תקנות משפטיות רבות וחשובות. גם אצלו כמו אצל גאונים אחרים באו תקנות אילו, כדי להגן על ההמון. בין תקנות אלו יש לציין את תקנת השבועה על הקרקעות, שלפי הדין שהיה עד ימיו לא נשבעו, וכן את תקנתו בדבר החובה לפייס אדם או לשלם לו משהו שנחבל ע״י חברו, למרות שלפי הדין „אין דנין דיני קנסות וחבלות בבל״. פסקי דין אלה נתקבלו לאחר מכן בכל תפוצות הגולה.

הוא היה אביו של ר׳ נחשון גאון, שעלה לכס הגאונות רק חמשים וחמש שנה לאחר אביו, ובינתיים שימשו בקודש שבעה גאונים אחרים.

הגאון הבא אחריו היה ר׳ הילאי בר רב חנינא, ששימש בתפקיד זה קרוב ל־4 שנים (תקע״ח — תקפ״ב, 818—822) פרט לזה אין יודעים עליו דבר.

גם על הגאון הבא אחריו, רב קימוי בר רב אשי, אין יודעים הרבה, למרות שנשארו ממנו פסקי־דין אחדים. הוא שימש בגאונות כשלש שנים (תקפ״ב — תקפ״ה, 822—825).

אחד הגאונים הפוריים ביותר בשדה ההלכה, היה הגאון ר׳ משה (משרשיא) כהנא בר ר׳ יעקב, ש„מלך״ במשך אחת עשרה שנה, משנת ד׳ תקפ״ה ועד תקצ״ו (825—836). הוא היה בנו של הגאון ר׳ יעקב (הנ״ל), אולם לא הלך בדרך ההקלות (בההלכה) של אביו, סיפרו עליו, שהיה גם איש מקובל גדול וחילק קמיעות, דבר נדיר באותה תקופה. תשובותיו ההלכתיות הן רבות מאד ועניניות. הן מקיפות למעשה, את כל שטחי ההלכה. הוא גם דן הרבה בדיני תפילה וחלק מפסקי הדין שלו בשטח זה מובא בסידורו של ר׳ עמרם גאון.

לאחר פטירתו חלה הפסקה בגאונות סורא למשך שנתיים. למה לא נבחר מיד גאון במקומו לא ידוע לנו.

בשנת תקצ״ה (838) עלה לשלטון בסורא הגאון רב כהן צדק, בנו של ר׳ איבומאי (ששימש 22 שנה לפניו). גם הוא נתפרסם בתשובותיו הרבות. הוא היה הראשון בין הגאונים שכתב תשובותיו בלשון הקודש ולא בארמית. אמנם כתב ר׳ כהן צדק בכל שטחי ההלכה אבל במיוחד עסק בדיני ברכות ותפילה.

אנו מוצאים בין תשובותיו פרטים חשובים בנוגע לנוסח התפילה. הוא היה גם הראשון שחיבר נוסח קבוע לתפילת ליל הסדר.

רב כהן צדק התחשב הרבה עם השאלות ששאלוהו וכל זמן ששאלותיהם לא פגעו בדין, לא כפה עליהם דוקא את המנהג המקובל של בבל. הוא נפטר בשנת תר״ח (848).

בכלל, התקופה הזאת היא התקופה העיקרית שבה התפתחו הקשרים עם כל ארצות הגולה והגאונים בבבל הגיעו אז לשיא גדולתם בזה שהם היוו את המרכז אליו מופנות אלפי שאלות. משום כך אנו מוצאים דוקא בתקופה זו את הגאונים הפוריים ביותר בתשובות הלכתיות.

בין אלה יש לציין את הגאון רב שר שלום, בר רב בועז, ששימש בתפקידו כחמש שנים (ד׳ תר״ח — תרי״ג, 848—853). הוא כבר עלה בתשובותיו על כל הגאונים שהיו לפניו. גם הוא הצטיין במיוחד בשטח התפילה והברכות. קשריו הגיעו עד לספרד ואפריקה הצפונית — המערבית. הוא קורא להם לבוא לבבל ולברר שאלותיהם באופן יסודי, תוך כדי לימוד.

היה אחד הלוחמים נגד השפעת ראש הגולה על תפקיד הגאונים. משום כך נסתכסך גם עם בן ראש הגולה.

הבא אחריו, הגאון רב נטרונא, בנו של הגאון ר׳ הילאי בר רב מרי, הוא עוד הרחיב קשרים אלה עם חוץ לארץ. הוא שימש בגאונות 5 שנים (תרי״ג — תרט״ו, 853—858). באותו זמן נבחר ר׳ עמרם לגאונות, וכך שימשו שניהם חמש שנים יחד, אבל ללא כל ריב ביניהם. להיפך, ר׳ עמרם חלק כבוד לקודמו ולמרות שנבחר, לא שימש בתפקיד כל זמן שרב נטרונאי היה בחיים.

רב נטרונאי היה כבר זקן מופלג כשעלה לכס הגאונות (56 שנה לאחר אביו), בכל זאת פיתח קשרים מצויינים עם כל ארצות הגולה, עד כי אמרו עליו שהוא מכיר את תנאי חייהם של יהודי ספרד יותר מהם. גם הוא עסק הרבה בתשובותיו בדיני תפילה ופסקי הדין שלו, בשטח זה הצטרפו אף הם לסידורו של רב עמרם גאון. בפסקי-דין אלה יש להבחין בשתי מגמות: א) המגמה של קודמו, רב שר שלום, לא לכפות דינים ומנהגים על התפוצות, פרט למקרים הנוגדים במפורש את הדין. ב) מלחמה קיצונית נגד השפעת הקראים בתפילה. בעניין זה לא הכיר בשום פשרות. בכל שאלה, שהיתה מכוונת אליו ואשר בה הרגיש רק מעט מהשפעת הקראים — לא התחשב בשום דבר וכתב תשובה חריפה וקיצונית בהחלט. למשל, היו כאלה שנהגו להשמיט מהגדת ליל פסח את כל הסיפורים על יציאת מצרים והשאירו רק את הברכות המחייבות לאותו ערב. הוא ראה בזה מינות מובהקת, אשר באה לעקור את התורה שבע״פ, שגם

האגדה נכללת בתוכה, מי שעושה כן — מדגיש רב נטורנאי בתשובתו — „הוא מין וכופר, בוזה דברי חכמים וחייבים לנדותו ולהרחיקו מקהל ישראל. תלמידי ענן (הקראי) הם אשר אמרו לכל התועים והזונים אחריו: עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי" (אוצר הגאונים, סימן כ"ב, פסחים). מאידך, היה מוכן לקבל בזרועות פתוחות כל מי שהתחרט וחזר בתשובה.

בין תשובותיו יש גם ארוכות ביותר, אשר היוו למעשה, פירושים ממש למסכתות השונות שבתלמוד. יש לזכור, שבאותו הזמן התלמוד הבבלי טרם הגיע לתפוצות והיו רבים שלמדו אמנם „משנה" מן הכתב, אבל בתלמוד נתקשו ללמוד בע"פ, ולפי זה היה חסר להם הפירוש העיקרי והחשוב על המשנה — הגמרא. משום כך נאלצו לפנות לפעמים לגאוני בבל בשאלה פשוטה: לפרש מסכת מסוימת. גאוני בבל, אשר, כפי שהזכרנו כבר, היו מעוניינים להפיץ את התוכן והרוח של התלמוד הבבלי לכל התפוצות, נאלצו במקרים של שאלות כאלו, להשיב תשובה ארוכה מאד, שהיתה למעשה, לא פחות מאשר פירוש שלם לאותה מסכת.

בין כל ארצות הגולה העריצו את רב נטרונאי במיוחד בספרד, שם סופרו עליו אגדות נפלאות. בין היתר סופר עליו שם, שהיתה לו קפיצת הדרך והוא הגיע לספרד ולימד שם את היהודים תורה ומצוות.

המסכם הראשון הגדול את כל התקופות שקדמו לו, במיוחד בשטח דיני התפילה, היה הגאון רב עמרם בר רב ששנא. הוא היה הראשון שערך סידור תפילה מקיף וכולל. בעצם גם עבודה זו התחילה כתשובה לשואל שביקש לכתוב לו סדר ברכות ותפילה לכל השנה. הסדר הפנימי של תפילות ימי חול, השבתות והמועדים משמש עד היום הזה כיסוד לכל סידור תפילה. כל העוסקים בכל התפוצות בבעיות התפילה — הן מבחינה הלכתית, כגון נוסח הברכות וכו׳ והן מבחינת המבנה של התפילות ועוד — התבססו על סידורו של רב עמרם גאון, גם בבבל ובארצות הספרדיות וגם באשכנז ובצרפת.

סידורו של רב עמרם גאון מצטיין בזה, שהוא אינו מביא בו רק את סדר הברכות והתפילות אלא גם את כל הדינים וההלכות הקשורים לכל ברכה ולכל תפילה, וכן את כל הנוסחאות והמנהגים שהיו מקובלים עד ימי רב עמרם. במשך הזמן עסקו בסידור זה ידים בלתי־קרואות וסילפו את דמותו, אולם יחד עם זאת עסקו בו גאונים גדולים, שהרחיבו אותו והוסיפו עליו דברים חיוניים והעמידו אותו על בוריו. רב עמרם היה גאון במשך ח"י שנים מד׳ תרי"ג ועד תרל"א (853—871), אולם מזה לא שימש את חמש השנים הראשונות בגלל כבודו של ר׳ נטרונאי ששימש גם הוא אז בגאונות.

באותה שיטה פוריה נקט גם הגאון הבא אחריו, ר׳ נחשון בנו של רב צדוק, ששימש 53 שנה לפניו. גם הוא הרחיב את הקשרים עם התפוצות ע״י תשובותיו השונות, שריכז אותן הלכות־הלכות. משום כך אמרו עליו, שהוא שולח תשובותיו חבילות־חבילות. גם בין תשובותיו אפשר למצוא פירושים למסכתות שלמות, ולא רק פירוש ההלכות אלא חידוש נוסף, גם פירוש המלים.

הוא גם הצטיין בהסברת סוד העיבור. קבע כללים ללוח העברי המוכיחים קביעות מחזוריות לכל החדשים ולכל המועדים.

שימש בתפקיד גאון סורא במשך שמונה שנים (תרל״א — תרל״ט, 871—879).

בן אחיו, רב צמח בר מר רב חיים, המשיך בתפקידו. (תרל״ט — תרמ״ה, 879—885). תשובות רבות פורסמו ממנו.

בימיו אירע אחד המאורעות ההיסטוריים באותה תקופה, המקרה עם אלדד הדני, איש זה היה תייר־נוסע, שהגיע לקהילה הגדולה החדשה קירואן שבצפון אפריקה ומשם המשיך לספרד. הוא סיפר שמוצאו משבט דן מה„חוילה הקדומה אשר שם הזהב״, מעבר לנהרי כוש, בדרומה ובמזרחה של כוש. לפי סיפורו שוכנים שם חלק מעשרת השבטים — דן, נפתלי, גד ואשר — בני השפחות לשעבר. לפי תיאורי שבטים אלה אינם יושבים ישיבת קבע בדירותיהם הקבועות אלא גרים באהלים ונודדים ממקום למקום. חלוקת עבודת השבטים היא מאורגנת — „אלו לתורה ואלו למלחמה״. כל 1 מ־4 השבטים ממלא את שירותו הצבאי שלושה חדשים בשנה, בשבת אינם נלחמים אלא אם מתקיפים אותם, ז. א. מלחמת הגנה. הגבורים הגדולים ביותר הם צאצאי שמשון בשבט דן. את שלל המלחמה הם מביאים למלך עדיאל המחלק אותם בין כולם שווה בשווה. המלך הזה הוא צדיק. מחלקו הוא מפריש לחכמים לומדי תורה.

השיפוט העתיק נהוג אצלם. יש להם שופטים כדין ואף ד׳ מיתות בית־דין נהוגות אצלם.

שפתם היא לשון הקודש, גם המספר עצמו, אלדד, אינו מדבר אלא לשון הקודש בלבד. אמנם יש בשפתו כבר מלים חדשות שאנשי קירואן לא הבינו אותן. הלימוד שלהם הוא מהתורה ומהתלמוד שאינו כתלמוד שלנו, אלא סיכום הלכות ומסורות בלשון הקודש הפותחות כולן במלים: „כך למדנו מפי יהושע, מפי משה, מפי הגבורה״.

הוא סיפר גם על השבטים האחרים. גם „בני משה״ נמצאים לא רחוק מהם, אלא מעבר השני של הסמבטיון. שבט יששכר מתגורר בהרים שעל יד

שפת הים הפרסי. אינם משועבדים לאף אחד אלא יושבים ולומדים. השטח של ארצם הוא מהלך של 10 ימים על עשרה ימים ופרנסתם על הצאן ועל הבקר. אין להם כלי זין בכלל רק „מאכלת" לשחיטה.

בני זבולון שוכנים בהרי פארן ומגיעים עד לנהר פרת ובני שבט ראובן יושבים מאחורי הרים אלה.

לשלשת השבטים הנ"ל „מקרא, משנה, תלמוד ואגדה" ומדברים לשון הקודש ופרסית.

שבט אפרים וחצי שבט מנשה נמצאים בהרי נג׳יד, בסביבות מכה, ואילו המחצית השניה של שבט מנשה וחלק משבט שמעון בארץ הכשדים, שם הם שולטים על עשרים וחמש ערים מהן לוקחים מס.

סיפורים אלה של אלדד עשו רושם כביר על יהודי קירואן ועל כל יהודי צפון אפריקה וספרד. כן השפיעו רבות על כל בני הדור ההוא והדורות הבאים.

יהודי קירואן שעמדו תחת השפעת הגאון בבבל, שלחו את כל הסיפור בצירוף דוגמאות של הלכות שהביא אתו אלדד בדיני שחיטה וטריפות אל הגאון רב צמח. הם שאלוהו על האימון שיש לתת לדבריו. רב צמח גאון בתשובתו אינו דוחה את האפשרות של קיום השבטים, כפי שמסופרים בפי אלדד, אולם חושש לתורה ולהלכה שהביא משם. לפי דעת הגאון, מרוב הצרות והתלאות שעברו עליו בדרך, כפי שסיפר בעצמו, נשתכחו ממנו פרטים מספר וזה מטיל צל של ספק על נכונות ההלכה. לכן הוא קורא להם לא להיתפס אחרי הלכות ומנהגים אלה.

רבים היו הפרשנים והפוסקים שציטטו מההלכות שאלדד הביא משם ואשר רוכזו בספר בשם „ספר אלדד", בין אלה המצטטים אותו נמצאים: רש"י, בעלי התוספות, הרא"ש. רובם ככולם דוחים אותו.

גם הסיפור של אלדד מוזכר במקומות רבים. ר׳ חסדאי אבן שפרוט, מנהיג יהודי ספרד, מזכירו באגרתו אל יוסף מלך הכוזרים. גם בן הרמב"ם ז"ל, ר׳ אברהם, מזכירו. ר׳ אברהם אבן עזרא דוחה את כל הסיפור של אלדד ואינו נותן כל אימון לדבריו.

תקופה קצרה ביותר ישב על כס הגאונות, בסך הכל רק חודש אחד, רב מלכא. לפי אגרת רב שרירא גאון נפטרו באותו זמן רוב חכמי ישיבת סורא (ד׳ תרמ"ו).

עוד באותה שנה, שנת תרמ"ו, עלה לכס הגאונות, רב האי בר רב נחשון גאון. הוא היה ממשפחת גאונים, — גם אביו ר׳ נחשון, וגם סבו, ר׳ צדוק, שימשו בגאונות. תשובות הלכתיות שונות נתפרסמו ממנו. בין אלה יש לציין את התנגדותו

לתפילת „כל נדרי״ בטענה, שאין לנו כיום סמכות להתיר נדרים. עם כל זאת אינו דורש לשנות ממנהג האבות.

הוא נפטר בשנת ד׳ תרנ״ו (896).

אחד מגדולי המשיבים והפוסקים של הדורות ההם היה הגאון רב הילאי שהיה בנו של הגאון רב נטרונאי. הוא שימש שמונה שנים בתפקידו, מד׳ תרנ״ו עד תרס״ד (896—904). תשובותיו ופסקי ההלכה שלו נוגעים בכל שטח החיים. הוא מצטט בתשובותיו דעות שונות של תנאים ואמוראים ומכריע בין הדעות הללו, גם הוא כתב פירוש למסכתות שונות בצורת תשובה לשאלות. מתוך השאלות הרבות שהופנו אליו אפשר ללמוד על מצבם החברתי והכלכלי של היהודים בימיו. אנו רואים, שהחקלאות חדלה להיות ההתעסקות העיקרית ופינתה את מקומה למסחר.

ירידה רצינית במעמד ישיבת סורא חלה בימי הגאון רב שלום בר רב מישאל, שכיהן כשבע שנים בתפקידו (ד׳ תרס״ד — — תרע״א, 904—911). ירידה זו נמשכה בעיקר אחרי מותו. לפי רב שרירא גאון לא היו בה, לאחר מותו, חכמים ממש. מתולדות חייו אין לנו פרטים מיוחדים.

הירידה נמשכה יותר ויותר גם בימי שני הגאונים האחרונים שלפני רב סעדיה גאון, הם ר׳ יעקב, בר רב נטרונאי גאון, ובנו ר׳ יום־טוב כהנא. זה האחרון אף לא היתה תורתו אומנותו — לפי דעת רב שרירא גאון — אלא ראש הגולה דוד בן זכאי מינהו לגאון, כי לא היה בישיבת סורא אף אחד חכם שיהיה ראוי לתפקיד זה.

ר׳ יעקב שימש בתפקידו שלש־עשרה שנה (תרע״א — תרפ״ד, 911—924) ובנו ר׳ יום־טוב כהנא שימש ארבע שנים (תרפ״ד — תרפ״ח, 924—928). לאחר פטירת ר׳ יום־טוב הגיע המשבר בסורא לשיאו. חכמי הדור כבר החליטו לחסל סופית את הישיבה ולהעביר את שארית התלמידים לפומבדיתא, ואז הופיעה דמותו הזוהרת של צעיר לימים אשר האירה מחדש לא רק ישיבת סורא אלא העולם כולו, העולם היהודי כולו, הלא הוא הגאון הגדול רב סעדיה.

עלייתו של רב סעדיה גאון ותולדות חייו מהווים מפנה בתקופת הגאונים, ולכן נתאר מקודם את תולדות התפתחות הישיבה השניה, פומבדיתא, מראשיתה ועד לתקופת רב סעדיה.

על זה בפרק הבא.

יח. גאוני פומבדיתא עד רב כהן צדק עד תקופת רב סעדיה גאון (עד תקופת רב סעדיה גאון בסורא)

פתיחת ישיבת פומבדיתא מחדש — סדר הגאונים בישיבה זו — מר חנן מאשקיא — ר׳ מרי בר ר׳ דימי — ר׳ חנונא מבי גיהרא — ר׳ חנא — ר׳ רבה — ר׳ בוסאי — ר׳ הונא מר בר רב יוסף — ר׳ חייא ממישן — ר׳ רביא — ר׳ נטרונאי — ר׳ יהודה — ר׳ יוסף — ר׳ שמואל בר מר — עליית ר׳ אחאי משבחא לארץ־ישראל — ר׳ נטרוי והנא — ר׳ אברהם כהנא — ר׳ דודאי — ר׳ חנניה בר רב משרשיא — ר׳ מלכא בר ר׳ אחא — ר׳ רבא, עוזר דודו ר׳ יהודאי גאון סורא— ר׳ שינוי — ר׳ חנינאי כהנא — ר׳ הונא הלוי — ר׳ מנשה בר מר רב יוסף — ר׳ ישעיהו הלוי — ר׳ יוסף בר רב שילא — ר׳ כהנא — ר׳ איבומאי, שהיה גם גאון סורא — ר׳ יוסף בר אבא, איש מופת ומשיב גדול — ר׳ אברהם בר רב שרירא המקובל — ר׳ יוסף בר ר׳ חייא שוויתר על תפקידו למען השלום — ר׳ יצחק בר רב חנניה — ר׳ יוסף בר ר׳ בי וגודל לבו — ר׳ פלטוי בר ר׳ אביי, מגדולי הפוסקים והמשיבים, לוחם למען העיון במקורות — מר רב אחא כהנא — ר׳ מנחם בר ר׳ יוסף — ר׳ מתתיהו — ר׳ אבא בר רב אמי — ר׳ צמח בר ר׳ פלטוי, העורך הראשון של המלים הקשות שבתלמוד, מעין „ערוך" — ר׳ האי בר ר׳ דוד, שהעביר הישיבה לבגדד, לוחם נגד הקראים — הישיבה חוזרת לפומבדיתא: הגאון מר ר׳ אחא — ר׳ יהודה בר ר׳ שמואל — ר׳ מבשר כהנא ור׳ כהן צדק ששימשו מקודם ביחד.

עוד בפרק הקודם הדגשנו, שרב שרירא גאון מונה את תקופת הגאונים משנת ד׳ אלפים שמ"ט (589). תאריך זה נקבע על־ידו, משום שאז נפתחה ישיבת פומבדיתא מחדש, לאחר שהיתה סגורה שנים מספר בגלל המהומות שפרצו תחת שלטון בית־סאסאן הפרסי.

מהומות אלו פגעו בראש וראשונה ביהודים, באשר הם היו תמיד הקרבנות הראשונים למאורעות מעין אלה. רבים מבין חכמי ישיבת סורא ופומבדיתא נמלטו

לפירוז־שבור, שם היה להם מקלט זמני. עכשיו, שהמצב נרגע במקצת, הלכו ופתחו את הישיבה מחדש.

הפותח את ישיבת פומבדיתא היה הגאון מר חנן מאשקייא. אתו מתחילה תקופת הגאונים בבבל ומסתיימת עם פטירת רב האי גאון (ד׳ שמ״ט — תשצ״ח, 589—1038), 449 שנים. הוא בא מפירוז שבור יחד עם חכמים אחרים. פרטים אחרים אינם ידועים עליו. מילא תפקידו שנתיים עד שנת ד׳ שנ״א (591).

ממלא מקומו, הגאון השני בפומבדיתא, היה ר׳ מרי בר רב דימי, אשר גם הוא בא מפירוז שבור, משם היה גם מוצאו. הוא כבר מוזכר מספר פעמים בתשובות הגאונים השונים — רב יהודאי סורא, וכן בספרים אחרים. לפי אגרת ר׳ שרירא גאון מסתבר שהיה מאבות ר׳ שרירא, כי הוא קורא לו שם „זקננו״, „הורנו״. הוא כיהן בתפקידו עשרים ושלוש שנים, מד׳ שנ״א — שע״ד (591—614).

לאחריו שימש בגאונות ר׳ חנינא מבי־גיהרא ולאחריו ר׳ חנא. פרטים על שני גאונים אלה אין לנו. גם לא ידוע מתי נפטר ר׳ חנינא ועלה ר׳ חנא למקומו. רק זה ידוע, ששניהם שימשו זה אחר זה במסגרת שלושים ושבע שנים (ד׳ שע״ד — ד׳ תי״א, 614—651). זו היתה התקופה של עליית הערבים לשלטון בבבל. כנראה, בראשית התקופה, בימי יצירת האיסלאם בידי מוחמד שימש עוד ר׳ חנינא, ואילו בימי כיבוש בבל ע״י עלי שימש כבר ר׳ חנא.

אחד הגאונים הידועים בפומבדיתא היה ר׳ רבה שמונה לאחר ר׳ חנא. הוא תיקן יחד עם ר׳ הונא, גאון סורא, את תקנת המורדת (ראה בפרק הקודם). שנת פטירתו המדוייקת אינה ידועה לנו, וממילא גם לא ידוע מתי עלה ממלא מקומו, ר׳ בוסאי גאון. הוא נפטר בשנת ד׳ תמ״ט.

בשנת ד׳ תמ״ט עלה לגאונות רב הונא מר בר רב יוסף. לא ידועים עליו שום פרטים. גם לא ידועה שנת פטירתו וכן לא עליית הגאון הבא אחריו, ר׳ חייא ממישן (בערב בד׳ ת״ס). גם על גאון זה אין שום פרטים ברורים. גם לא ידועה שנת פטירתו. על הממלא מקומו בגאונות, רב רביא, גם לא ידועים פרטים. ידועה שנת פטירתו בלבד, היא ד׳ תע״ט (719).

את מקומו מילא הגאון רב נטרונאי בר ר׳ נחמיה. הוא היה ממשפחת ראש הגולה. פרטים אינם ידועים עליו, וכן לא ידועה שנת פטירתו. חלק מתשובותיו נתפרסמו. ממלא מקומו היה ר׳ יהודה גאון, שנפטר בשנת ד׳ תצ״ט (739).

לאחר פטירת ר׳ יהודה עלה לכס הגאונות ר׳ יוסף, ששימש בקודש תשע שנים: תצ״ט — תק״ח (739—748). מספר תשובות הלכתיות נתפרסמו ממנו.

אחריו שימש בתפקיד הגאונות בפומבדיתא, הגאון ר׳ שמואל בר רב מר (ד׳ תק״ח — תקי״ב, 748—752). הוא היה רבו של אחד מגדולי החכמים בבבל, שעלה לאחר מכן לארץ־ישראל, הוא ר׳ אחאי משבחא, בעל השאלתות. לאחר פטירת ר׳ שמואל חשבו כל חכמי הישיבה, שר׳ אחאי ימונה לגאון, אולם ראש הגולה שלמה בר חסדאי מינה את תלמידו של רב אחאי, את ר׳ נטרוי כהנא. רב אחאי עזב את בבל ועלה לארץ־ישראל. הדורות הבאים אחריו כינוהו בכ״ז בשם „גאון״ וכך גם כונה ספרו: „שאלתות דרב אחאי גאון״, למרות שלא שימש בתפקיד זה.

אחרי רב נטרוי כהנא, ששימש בגאונות בלי שנדע בדיוק שנות תפקידו עלה לכס הגאונות רב אברהם כהנא, שהיה ראשה של משפחת גאונים. גם בניו וגם נכדו שימשו בגאונות אם כי לא לפי סדר קבוע אלא במשך הזמן הגיעו לתפקיד זה. ר׳ אברהם נפטר בשנת ד׳ תקכ״א (761).

לאחריו עלה לכסא הגאונות ר׳ דודאי, ששימש שלוש שנים (ד׳ תקכ״א — תקכ״ד, 761—764). אחיו היה רב יהודאי גאון, שנלקח מפומבדיתא לסורא, לשמש שם בגאונות (ראה הפרק הקודם). בימיהם, כאמור, נוסדה הכת הקראית. ממלא מקומו היה הגאון ר׳ חנניה בר רב משרשיא ששימש שבע שנים (תקכ״ד — תקל״א — 764—771). מאומה לא נודע על פעליו.

הגאון הבא היה רב מלכא בר ר׳ אחא, ש„מלך״ שנתיים (תקל״א — תקל״ג, 771—773). בימיו פרצה המחלוקת בין שני ראשי גולה מתחרים: ר׳ זכאי ור׳ נטרונאי. הגאונים — גם של סורא, ר׳ חנינאי, וגם של פומבדיתא — צידדו בר׳ זכאי ומשום כך עזב ר׳ נטרונאי את בבל ויצא לצפון אפריקה ולספרד, שם הכתיב להם את התלמוד הבבלי (ראה הפרק הקודם).

אחר רב מלכא עלה ל„שלטון״ בפומבדיתא הגאון ר׳ רבא לתקופה של שמונה שנים (ד׳ תקל״ג—תקמ״א, 773—781). הוא היה בנו של ר׳ דודאי גאון. הוא היה תלמידו המובהק של דודו ר׳ יהודאי, גאון סורא, ורשם מפיו את תורותיו ואת תשובותיו הרבות, משום שר׳ יהודאי סגי נהור היה (ר׳ הפרק הקודם).

אחריו שימש בגאונות תקופה קצרה, פחות משנה, (תקמ״א—תקמ״ב, 781—782), ר׳ שינוי, ולאחריו רב חנינאי כהנא, בנו של הגאון ר׳ אברהם כהנא המוזכר לעיל. הוא שימש בתפקידו שלוש שנים (תקמ״ב—תקמ״ה, 782—785) ואז הודח מתפקידו ע״י ראש הגולה. הסיבה להדחתו אינה ידועה.

במקומו מונה ר׳ הונא הלוי בן רב יצחק גאון. גם הוא שימש שלוש שנים (תקמ״ה—תקמ״ח, 785—788). בזמנו שימש כגאון סורא ר׳ ביבוי. שניהם הוציאו את התקנה בדבר גביית הכתובה והחוב (ראה הפרק הקודם). תקנה זו היתה כה

חשובה, עד כי מצאו לנכון לשלוח שליחים מיוחדים לכל התפוצות ולכל הדיינים לקיום תקנה זו (ספר העיטור). גם הגאון הבא בפומבדיתא, רב מנשה בר מר רב יוסף, השתתף בהתקנת תקנה זו ובביצועה, הוא שימש בתפקידו שמונה שנים מתקמ״ח—תקנ״ו (788—796).

בשנת תקנ״ו נתמנה לגאון פומבדיתא ר׳ ישעיהו הלוי בר מר רב אבא. מוצאו היה מסביבת בגדד. פרטים אחרים אינם ידועים עליו. שימש שנתיים עד ד׳ תקנ״ח (798).

הבא אחריו היה הגאון ר׳ יוסף בר רב שילא, ששימש בתפקידו שש שנים (ר׳ תקנ״ח — תקס״ד, 798—804). הוא היה הגאון הראשון, שלא ישב ישיבת קבע בפומבדיתא אלא המשיך לגור בעירו שלהי.

ירש את מקומו אחד ממשפחת הכהנים־הגאונים הידועה, הוא רב כהנא בר רב חנינאי, שגם אביו וסבו היו גאונים. גם הוא שימש שש שנים: משנת ד׳ תקס״ד עד שנת ד׳ תק״ע (804—810).

הזכרנו כבר בפרק הקודם, שבמקרה אחד שימש גאון אחד בשתי הישיבות יחד — בסורא ובפומבדיתא — הוא ר׳ איבומאי. ההבדל הוא בשנים בלבד: בסורא שימש 5 שנים (תקע״א—תקע״ו) והתחיל בה שנה לאחר שהיה כבר גאון בפומבדיתא, ואילו בפומבדיתא שימש ארבע שנים בלבד. כאן הפסיק שנתיים לפני פטירתו, בעוד שבסורא המשיך עוד.

בשנת תקע״א עלה לכס הגאונות בפומבדיתא אחד הגאונים המיוחדים של פומבדיתא, הוא ר׳ יוסף בר אבא. רב שרירא גאון מציינו במיוחד כאיש חסיד ואיש פלא, שהיה לו, לא פעם, גילוי אליהו. הוא שימש בתפקידו בסך הכל שנתיים (עד ד׳ תקע״ו, 814—816), כי כבר היה זקן מופלג כשמונה לגאון. תשובות הלכתיות רבות נשארו ממנו מפוזרות בתוך תשובות הגאונים. רב שרירא גאון מתאר את הנסים הרבים, שארעו בימי כהונתו.

ממשיך באותה דרך של התעמקות מיסתורית, וכן גאון ובמיוחד איש מקובל, היה הגאון רב אברא בר רב שרירא (האב אינו זהה עם רב שרירא הגאון המפורסם, הוא היה הרבה יותר מאוחר. רק השם זהה). הוא ישב על כס הגאונות במשך י״ב שנים (ר׳ תקע״ו—תקפ״ח, 816—828). הספר „אוצר הגאונים״ מספר עליו, שהיה איש בעל פליאות גדולות והיה יודע ומבין שיחת דקלים ועוד.

בימיו פרצה מחלוקת בין שני ראשי הגולה — דוד בן יהודה ודניאל — שהביאה בסופו של דבר גם לשני גאונים. המינוי של הצד שכנגד חל על רב יוסף בר רב חייא. אולם בניגוד לראשי הגולה, הרי שני גאונים אלה לא ניהלו

מחלוקת ביניהם, אלא קבעו פשרה על צורת ההנהגה של שניהם יחד. בכ״ז כאב לעם שמשמשים יחד שני גאונים. רב יוסף הוכיח גודל לב והודיע, שלא ישמש בגאונות כל זמן שרב אברהם בחיים וחזר לתפקידו הקודם כאב־בית־דין. לפי אגרת רב שרירא גאון בירך אותו בהזדמנות זו רב אברהם גאון והבטיח לו חיי העולם הבא.

רק לאחר פטירת ר׳ אברהם חזר ושימש ר׳ יוסף בגאונות במשך 5 שנים (ד׳ תקפ״ח — תקצ״ג, 828—833). גם ממנו נשארו תשובות הלכתיות אולם היות והיו מספר גאונים שחתמו בשם יוסף, לא ברור לנו אילו מהתשובות שלו ואילו משל ר׳ יוסף אחרים.

גם אצל הגאון הבא אחריו אנו רואים את התערבותו של ראש הגולה, אשר כמעט וגרמה למחלוקת, אולם גודל לבם של הגאונים יישר ומנעו מחלוקת. כפי שהזכרנו כבר, המקובל היה שלאחר פטירת גאון היה אב־בית־דין מתמנה במקומו. והנה לאחר פטירת רב יוסף המוזכר לעיל, הלך ראש הגולה דוד ומינה לגאון את רב יצחק בר רב חנניה ולא את ר׳ יוסף בר ר׳ רבי, שהיה באותו זמן אב־בית־דין. התנהגותו זו של ראש הגולה עוררה פליאה, אולם ר׳ יצחק בא מיד אל ר׳ יוסף, פייסו, תאר לו את מצבם כמו בימי רבה ורב יוסף — אמוראי בבל, שר׳ יוסף דאז חיכה עשרים ושתיים שנה, כדי לקבל ההנהגה וע״י כך זכה לאריכות ימים — וביקשו להמשיך בתפקיד אב״ד, עד שנתפייס ר׳ יוסף והסכים.

רב יצחק שימש, איפוא, 6 שנים (מד׳ תקצ״ג—תקצ״ט, 833—839) ואילו ר׳ יוסף נתמנה לאחר פטירתו ושימש במשרתו שלוש שנים (מד׳ תקצ״ט עד תר״ב, 839—842).

מגדולי הגאונים בפומבדיתא היה הגאון הבא, ר׳ פלטו בר ר׳ אביי. הוא שימש בתפקידו 15 שנה (ד׳ תר״ב—תריז״ז, 842—857). במשך תקופה ארוכה זו הגיעו אליו אלפי שאלות ולכן גם תשובותיו רבות הן. תשובותיו אלו מפוזרות על פני כל ספרי תשובות הגאונים. בימיו כבר נודעו ברבים ספרי רב יהודאי גאון (ראה הפרק הקודם), ובמיוחד ה„הלכות פסוקות" וה„הלכות קטועות". משום כך קרה, שרבים מן הדיינים נטשו את העיון, במקורות עצמם — במשנה ובתלמוד — ופסקו ע״ס הסתכלות בספרי ר׳ יהודאי. ר׳ פלטוי בתשובותיו בעניין זה יצא בדברים קשים נגד דיינים אלה. הוא טען שדרך זו תביא חו״ח לשכחת התורה ולהחלשת תלמוד תורה.

תקופה קצרה ביותר, כחצי שנה (בשנת תרי״ז) ישב על כס הגאונים בפומבדיתא, הגאון הישיש מר רב אחא כהנא בר מר רב. אבל הוא יסד בזה משפחת גאונים נוספת, כשגם צאצאיו הצטרפו לאלה שמונו לגאונות.

ממלא מקומו היה הגאון ר׳ מנחם, בנו של הגאון רב יוסף בר׳ חייא שהוזכר לעיל. הוא כיהן כשנתיים (ד׳ תרי״ח—תר״ך, 858—860).

לאחריו מונה הגאון ר׳ מתתיהו, בר מר רבי. הוא כיהן תשע שנים (ר׳ תר״ך—תרכ״ט, 860—869). הוא היה מהגאונים הפוריים ביותר בשטח התשובות ההלכתיות. תשובותיו מכל ענפי ההלכה מפוזרות ע״פ כל ספרי הגאונים.

הגאון הבא אחריו היה ר׳ אבא בר ר׳ אמי, שכיהן שלוש שנים (תרכ״ט—תרל״ב, 869—872). על תולדות חייו אין אנו יודעים בכלל רק זאת שהיה נכדו של הגאון ר׳ מר שמואל, גאון סורא שהועבר לשם מפומבדיתא (ראה הפרק הקודם).

והגאונות חזרה אל בנו של ר׳ פלטוי הגאון, אל הגאון ר׳ צמח, ששימש ח״י שנים בתפקידו (ר׳ תרל״ב—תר״ן, 872—890). הוא היה סבו של הגאון המפורסם רב שרירא (מצד אמו). גאון זה נתפרסם בחיבורו המיוחד במינו, בעריכת המלים הקשות שבתלמוד והסברן. הוא ראה, שרבים בני התפוצות הפונים לגאוני בבל בשאלות של פירוש מלים, במיוחד הארמיות, ולפעמים אף שואלים פירוש של קטעים ופרקים שלמים. לכן החליט לחבר מעין „ערוך". יש לציין שבזה הוא הקדים את בעל „הערוך" שבידינו, את ר׳ נתן במאתיים שנה. חיבורו זה של ר׳ צמח נתפרסם אח״כ בכל העולם התורני והשתמשו בו הרבה גם באשכנז, בצרפת ובספרד.

הפסקה בקיום הישיבה בפומבדיתא חלה בימי הגאון רב האי בן רב דוד. הישיבה אמנם התקיימה, אבל בבגדד, כי רב האי זה (להזהר, ולא להחליפו עם רב האי גאון הידוע כחותם תקופת הגאונים) היה הגאון הראשון, אשר קבע את מקום מושבו בבגדד הבירה. תפקידו לפני שנתמנה לגאונות היה „דיין דמתא בגדד". הוא פירסם ספרים רבים, בין אלה יש לציין במיוחד את הספר שכתב נגד הקראים, בו הוכיח את טעותם היסודית בכל מה שנוגע למנהגיהם המסולפים. ספר זה שימש מאז ומתמיד הוכחה ברורה ומדוייקת על קביעת הלוח שלנו על חישוב החדשים והמועדות. הוא שימש בתפקידו כשמונה שנים (ר׳ תר״ן—תרנ״ח, 890—898).

כארבעים שנה לאחר פטירת אביו הגאון מר ר׳ אחא כהנא, עלה לכס הגאונות בנו, רב קימוי. הוא שימש בתפקידו שמונה שנים מד׳ תרנ״ח ועד תרס״ו (898—906). פרטים אחרים אינם ידועים עליו.

בשנת ד׳ תרס״ו עלה על כס הגאונות בפומבדיתא אחד מזרע בית־דוד, ראש משפחת גאונים מפורסמת, ר׳ יהודה בר ר׳ שמואל ראש כלה. בן־בנו היה הגאון המפורסם ר׳ שרירא ובנו של זה — רב האי גאון.

ר׳ שרירא גאון מוסר הרבה מתורתו, כי היה תלמידו המובהק. רבים העריצו גאון זה בגלל ייחוסו הרב שלא נפל מייחוס ראש הגולה, ורבים בגלל חכמתו הגדולה. הוא כיהן בתפקידו אחת־עשרה שנים (יד ד ׳תרע״ז, 917).

משבר בתפקיד הגאונות בפומבדיתא חל עם פטירתו של ר׳ יהודה הנ״ל. ראש הגולה, דוד בן זכאי, מינה את רב כהן צדק לגאון ואילו חכמי הישיבה לא הכירו במינוי זה ובחרו ברב מבשר כהנא, בנו של רב קימוי גאון, לתפקיד של הגאון. במשך 5 שנים לא הכירו שני הצדדים זה בזה, עד כי בשנת תרפ״ב השלים ראש הגולה עם ר׳ מבשר כהנא והכיר גם במינויו. מאז ועד פטירת ר׳ מבשר (תרפ״ו, 926) שימשו שני הגאונים יחד ואילו לאחר פטירת ר׳ מבשר הוכתר רב כהן צדק גם ע״י חכמי הישיבה והיה לגאון יחיד בפומבדיתא עד פטירתו (תרצ״ו, 936).

משך תקופת כהונתו השתדל רב כהן צדק בכל כוחו להעלות את מעמדה של ישיבת פומבדיתא ולהשוותה לזה של ישיבת סורא. פעולה זו הביאה להישגים, כי לאט־לאט נעשה ברור לכל, שישיבת פומבדיתא הולכת ועולה ואילו ישיבת סורא הולכת ויורדת. ר׳ כהן צדק אף הצליח להשיג צורת חלוקה חדשה של כספי התרומות שבאו מקהילות התפוצות. עד ימיו היתה ישיבת סורא מקבלת שני שלישים ואילו פומבדיתא שליש אחד. עכשיו הושגה פשרה של מחצית על מחצית.

אולם לא הרבה זמן נמשכה עליית פומבדיתא ע״ח ירידת סורא. עם הופעת ר׳ סעדיה בראש ישיבת סורא, שוב לקחה סורא את ההגמוניה לידיה הן בתוך יהדות בבל והן ברחבי התפוצות.

יט. ר׳ סעדיה גאון

ר׳ סעדיה גאון — נעוריו במצרים — עלייתו לארץ־ישראל — יחסיו עם חכמי ארץ־ישראל — שהותו בבגדד — „אלוף" בפומבדיתא — גאון סורא — שיקום ישיבת סורא והתפתחותה — הסכסוך עם דוד בן זכאי, ראש הגולה — ההדחה — ר׳ סעדיה חוזר לתפקיד „הגאון" בסורא — יצירותיו וספריו: „ספר האגרון" — פיוטים וחיבורים נגד הקראים — הספרים בענין חישוב סוד העיבור — ספרי ההלכה השונים בכל השטחים — תרגומיו לערבית: של המשנה ושל המקרא — סידור התפילה שלו — פירושו לתורה — הקראים רואים בו את אויבם הגדול ביותר — הספרים החדשים והמסועפים נגד הקראים — „ספר הגלוי" — גדול המחשבה — „ספר האמונות והדעות" — הערכת אישיותו.

בשנת ד׳ אלפים תרפ"ח (928) עלה לתפקיד הגאונות בסורא גדול חכמי ישראל בתקופת הגאונים, רב סעדיה גאון.

גאון גדול זה נולד בדלאץ שבמחוז פאיום שבמצרים בשנת תרמ"ב (882). מילדותו היה שקדן עצום, ישב ולמד, הלך והשתלם בכוחות עצמו בכל מכמני התורה וההלכה. מצרים שבימיו, ובמיוחד איזור מגוריו של ר׳ סעדיה, מצרים העליונה (הדרומית), לא היתה ידועה כמקום תורה ממש. לא היה לר׳ סעדיה ממי ללמוד ולכן למד לבדו. הוא השקיע רוב כוחו ומרצו בלימוד התורה והתלמוד, ללמוד ולדעת כל דין ודין, כל ענין וענין על פרטיו ודקדוקיו. יחד עם זאת בערה בו, כבר מצעירותו, אש יוקדת למען עמו ואמונתו ומשום כך הקדיש מזמנו גם ללימוד ענפי מדע שונים במטרה ברורה להלחם בכל הכופרים והנכרים למיניהם.

ר׳ סעדיה גאון ישב עד גיל ל"ג במצרים. את זמנו ניצל להקמת משפחה וכן לייסוד ישיבה בעירו, אולם, כאמור, לא היתה מצרים של אותה תקופה מקום תורה ואילו לבו של ר׳ סעדיה גאון נמשך למקום שבו יוכל להרחיב את ידיעותיו, את עיוניו וחיבוריו, ולכן החליט לעלות לארץ־ישראל ולהתיישב בטבריה, שהיתה אז המרכז של „החבורה הקדושה שבארץ־ישראל". בטבריה למד אצל חכמים שונים מקצועות שונים. מסורת ודקדוק התנ"ך למד אצל החכם

ר׳ יחיא בן זכריה, התעמקות בטעמי המצוות ומחשבת ישראל אצל ר׳ יעקב בן אפרים, זה החכם שלחם בחירוף נפש נגד הקראים וממנו למד את הבעיה הזאת גם ר׳ סעדיה גאון. בענייני הלכה היה נושא ונותן עם גדולי חכמי א״י באותה התקופה ובראשם ר׳ אהרון בן ר׳ מאיר הגאון. היחסים בין חכמי א״י לבין ר׳ סעדיה גאון היו בהתחלה טובים מאד. חכמי ארץ־ישראל שמחו לקבל לתוכם גאון זה, שהאיר כבר אז עיני רבים בגדולתו בתורה, בחיבוריו המעמיקים (ראה להלן) ובכושר לימודו וניתוחו. אולם יחסים טובים אלה לא החזיקו מעמד זמן רב. כשפרצה המחלוקת בדבר חישוב הלוח בין ר׳ אהרון לבין חכמי בבל עמד ר׳ סעדיה גאון לצדם של חכמי בבל (כבר הזכרנו זאת בפרק ט״ז).

בדרכו לבבל התעכב בבגדד. שם נתחולל אז הויכוח בין ראש הגולה דוד בן זכאי לבין חכמי ישיבת פומבדיתא בדבר מינוי הגאון לישיבה זו — בין בחירת רב כהן צדק לבין מינוי רב מבשר כהנא. ר׳ סעדיה גאון הצליח לאחד את שני הצדדים בדבר הבעיה של הלוח נגד דעת ר׳ אהרן.

עם בואו של ר׳ סעדיה לפומבדיתא נתקבל בכבוד גדול. חכמי פומבדיתא הופתעו לראות גאון כה גדול בא לקרבם מארץ ישראל. הם רצו לנצל ידיעותיו וכשרונותיו לטובת הישיבה, הלכו ומינוהו ל„אלוף״ הישיבה. תואר זה היה משהו מעין „ריש־כלה״ שהיה קיים כבר בימי התלמוד, אלא שאז זה היה מיוחד לראשי כלה בלבד ואילו בתקופת הגאונים הוא ניתן לחכמים ואישים מפורסמים שהשקיעו מכוחם ומידיעותיהם לישיבה. תפקידו של ר׳ סעדיה בישיבת פומבדיתא היה ללמד תנ״ך לתלמידי הישיבה עם כל המסורות הקשורות בה, וכן עם כל ענפי המשנה שהיו קשורים לתנ״ך: תורת הדקדוק, טעמי המקרא, תורת השירה ועוד. תפקיד זה היה חשוב מאד, משום שלימוד דברים אלה ביסודיות לפי המסורת האמיתית של חז״ל היה בו משום חיסון נגד הכוחות המזיקים של הקראים.

בתפקידו בפומבדיתא הוכיח ר׳ סעדיה גאון שראוי הוא לתפקיד רם ונכבד יותר. הזדמנות לכך לא איחרה לבוא. עוד בשנת ד׳ תרפ״ד היה המצב בסורא כה ירוד, עד כי נאלצו למנות לגאון חכם שלא תורתו היתה התעסקותו העיקרית (ראה פרק ט״ז), זה הגאון ר׳ יום־טוב כהנא. לאחר פטירתו, כפי שכבר כתבנו, רצו חכמי בבל לבטל בכלל את ישיבת סורא ולהעביר את שארית תלמידיה לפומבדיתא. החלטה זו לא היתה מהקלות. בלב כבד ניגשו חכמי בבל לביצוע החלטה זו. הם חיפשו דרך איך בכ:״ז להציל ישיבה מפוארת זו. לבסוף מצאו פתרון. הם מינו את ר׳ נתן, בנו של ר׳ יהודה גאון פומבדיתא לגאון סורא. תקוות

רבות תלו בו. אולם בטרם הספיק להיכנס לתפקידו — נפטר לעולמו. שוב עמדה בעיית קיום ישיבת סורא בכל חריפותה. ואז עלתה מועמדותו של רב סעדיה גאון. העיכוב היחיד היה שהוא בן חוץ לארץ ולא איש בבל. אבל גדולתו וכשרונותיו הכריעו את כף ההיסוסים. ראש הגולה, דוד בן זכאי, מינהו לגאון סורא.

עם מינויו של ר׳ סעדיה לגאונות סורא מתחילה תקופה חדשה, פורחת, זוהרת ומשגשגת מחדש בתולדות ישיבה זו. ר׳ סעדיה גאון שם לו למטרה לשקם ישיבה זו והתמסר לה בכל מרצו ובכל כוחו. הוא התחיל לשקם את ההריסות מן היסוד. הלך ואסף תלמידי חכמים מכל מיני מקומות והושיב אותם בישיבת סורא. כן הפיץ אגרת לכל תפוצות הגולה על חידוש ישיבת סורא ועל נכונותו לקבל שאלות יחד עם תרומות לישיבה. הוא גם התחיל לחדש את הביקורת על הדיינים ועל מורי ההוראה אשר גם מעמדם היה בירידה, כתב להם ספרים בכל ענפי ההלכה — גם בערבית — כדי שיוכלו להוציא הלכה פסוקה וע״י כך חידש למעשה גם את מרכז ההלכה שבסורא.

אולם לא הרבה זמן ישב בשלוה. המצב אצל ראשי הגולה תמיד היה מתוח. סכסוכים רבים היו בגלל שראשי הגולה לא היו מסכימים לדעת הגאונים. גם הפעם פרצה מחלוקת בין ראש הגולה דוד בן זכאי לבין ר׳ סעדיה גאון. מאז עליתו לכס ראשות הגולה היה דוד בן זכאי מסוכסך עם גורמים שונים. נוהג מקובל היה, כאשר ראש הגולה היה מוציא פסק דין המבוסס על דיני תורה במשפט אזרחי, היה מגישו לראשי שתי הישיבות לקיימו. במקרה אחד כזה חתם ר׳ כהן צדק גאון פומבדיתא ואילו ר׳ סעדיה גאון סירב לאשרו. לא הועילו כל בקשות ראש הגולה, ששלח את בנו מספר פעמים אליו. ר׳ סעדיה דחה כל פניה בטענת „לא תכירו פנים במשפט״. כששמע זאת בן ראש הגולה, יהודה, חרה אפו ברב סעדיה גאון ואמר: „אם לא תחתום על שטר הבוררות כמו שאמר לך אבי, אז אשלח ידי בך״. כששמעו זאת בני ביתו של רב סעדיה גאון, סילקו את בן ראש הגולה מהבית. כתגובה לכך החרים ראש הגולה את ר׳ סעדיה והעבירו מהגאונות ומינה במקומו את ר׳ יוסף בר רב יעקב. כתשובה להדחה זו, הדיח גם ר׳ סעדיה גאון את דוד בן זכאי מראשות הגולה ומינה במקומו את אחיו, את יאשיהו בן זכאי. מחלוקת זו גרמה לפילוג בשורות יהדות בבל. חכמי הישיבות, המוני העם וחלק גדול מעשירי ונכבדי העם עמדו לצדו של ר׳ סעדיה גאון, ואילו חלק מהעשירים ובראשם בעל ההשפעה הגדול ר׳ אהרן אבן סרג׳אד (שהיה לאחר מכן גאון פומבדיתא) היה נגד ר׳ סעדיה גאון ואף תרם סכומים עצומים למלחמה נגדו. לבסוף הצליח ר׳ אהרן, וראש הגולה שנתמנה ע״י ר׳ סעדיה גאון הוגלה ע״י המלכות. 7 שנים שלמות נמשכה מחלוקת זו (תר״צ—תרצ״ז,

930—937) והיא אכלה כל חלקה טובה בעם. בריאותו של ר׳ סעדיה גאון התרופפה לגמרי בעקבות המחלוקת.

לבסוף הושכן שלום, דוקא מאותה משפחה שכה נלחמה בר׳ סעדיה גאון, ממשפחת אבן סרג׳אדו, יצאו גם סימני הכניעה והשלום. המקרה היה גם קשור בדבר דומה שהביא לפירוד. וכך היה: שני אנשים שהסכימו למסור דינם לבוררים, האחד ברר לו את רב סעדיה גאון כבורר והשני את ראש הגולה — דוד בן זכאי. ראש הגולה חשב שלשם לעג עשו לו כך, ולכן הזמין אליו את זה שברר לו את ר׳ סעדיה גאון וציווה להכותו קשות. המוכה הסתובב ברחובות וזעק כדי לעורר את הקהל על מה שנעשה לו. ההמונים ששמעו זעקתו, נתקבצו כולם בבית חותנו של אבן סרג׳אדו ואמרו לו שבגלל חתנו קרתה מחלוקת קשה זו בישראל. לבסוף נעתר חתנו לעשות פשרה והשלום ביניהם קם.

ר׳ סעדיה גאון חזר למשרתו לחמש שנים נוספות עד פטירתו. (ד׳ תש״ב, 942).

מורשתו הספרותית של ר׳ סעדיה גאון עשירה מאד ומגוונת מאד. אין עוד איש בהיסטוריה היהודית שכל שנות חייו וכל מאבקיו הציבוריים יהיו מלווים בספרות כה עצומה. בספריו משתקפות כל תולדות הדור.

כבר בהיותו בן עשרים חיבר את ספרו הראשון בשם „ספר האגרון״. ספר זה מחולק לשני חלקים ועוסק בחלקו הראשון בכל השרשים של הלשון העברית לפי א״ב של ראשי תיבות, ואילו החלק השני עוסק באותו דבר, אבל לפי סופי תיבות. הוא עשה זאת לתועלתם של פייטנים המחפשים מלים לחרוזות בסוף וסדר א״ב או סדר אחר בראש התיבות.

בישבו בטבריה, נתחולל הפולמוס הגדול נגד הקראים. מלחמת קודש זו נגדם העסיקה מאד את ר׳ סעדיה גאון. הוא היה במשך כל ימי חייו לעמוד התווך של מלחמה זו. בימי ר׳ סעדיה גאון הגיעו הקראים לשיא כוחם והשפעתם, במיוחד בארץ־ישראל, שם היתה סכנה שרבים מבין המוני העם יימשכו אחריהם. ר׳ סעדיה גאון פרסם פיוטים ואף חיבורים שלמים בצורת משלים ופיוטים נגד הקראים. פיוטים אלה באים להגן על חכמי התלמוד, השקפותיהם ואורח חייהם היפים והטהורים: הם באים להעלות את ערכה של התורה שבעל־פה כחלק בלתי נפרד לתורה שבכתב, שני גורמים שהיו המטרות הקבועות לחצי הקראים.

פרק אחר מתולדות חייו של ר׳ סעדיה גאון ושל העם — הויכוח בין ר׳ אהרן בן מאיר לבין חכמי בבל בעניין חישוב הלוח — מלווה גם הוא בספרות של ר׳ סעדיה גאון. בעניין זה חיבר שני ספרים: „ספר זיכרון ומגילה לדורות״ ו„ספר המועדים״. ספרים אלה, כמו ספר האגרון, כתובים בסגנון תנ״כי יוצא מן הכלל. אולם לא הסתפק בשני ספרים אלה להוכיח אמיתות דעת חכמי בבל

אלא פירסם ספר נוסף — והפעם בערבית — שהיה מכוון לא נגד ר׳ אהרן אלא בעיקר נגד הקראים וכתות פורשות אחרות, אשר כידוע סילפו גם הם את חישוב הלוח העברי. בספר זה הנקרא „כתאב אלתמייז", בעברית — „ספר המבחן" או „ספר ההכרה" — מביא ר׳ סעדיה גאון 10 שיטות שונות של חישוב הלוח העברי וקביעת החדשים שמהן רק אחת היא הנכונה, זו שחכמי ישראל קבעוה ומחזיקים ממנה, ואילו תשע השיטות האחרות הן של כתות שונות וכולן פסולות. כמובן, שהוא מנתח את כל השיטות בחריפות יוצאת מן הכלל ומוכיח מה הפסול בכל שיטה ושיטה.

בימי שבתו על כס הגאונות בסורא חיבר ר׳ סעדיה גאון ספרי הלכה שונים, שיסודם היה בשאלות ותשובות. כפי שכבר כתבנו בפרק זה, הוא הרי פנה לכל התפוצות שיחדשו שאלותיהם לסורא, והיות ור׳ סעדיה גאון ראה תמיד לפני עיניו את התכלית העיקרית של מאבק חייו, את הפצת לימוד התורה בין ההמונים, לכן השיב חלק מתשובותיו ההלכתיות בערבית — השפה בה היו מדברים אז רוב תפוצות ישראל, אבל גם בלשון הקודש. בין ספרי ההלכה יש לציין את „ספר השטרות והעדויות", „ספר הירושות", „ספר הפקדון", „מאמר על הרבית", „ספר הטריפות" ועוד. אלה ספרים או מאמרים בודדים, שמהם אנו יכולים ללמוד למעשה על שיטתו של ר׳ סעדיה גאון בהוראת ובהסבר ההלכות. מכל הספרים הנ"ל נמצא בידינו בשלמותו רק „ספר הירושות". והנה אנו מוצאים בספר זה, נוסף לידיעה ובקיאות עצומה, גם סדר ושיטה יוצאים מן הכלל, היקף — שדבר נדיר הוא כמותו בכל הספרות ההלכתית. אנו מוצאים בספר זה מיון ודיון על כל השאלות שבדיני ירושה (כ־200 אפשרויות) העשויות להתעורר בשטח זה. התשובות מנוסחות ברור, מובנות לכל — בצורה עממית ובהרצאה שוטפת — מבלי שר׳ סעדיה גאון יזדקק אפילו פעם אחת להביא תשובתו דוקא בנוסח הגמרא. יש ספרי הלכה, אשר ר׳ סעדיה גאון נוהג בשיטת התשובה והראיה, דהיינו, העמדת השאלה, התשובה עליה ומיד המקור בתלמוד לתשובתו.

לסוג זה של ספרי הלכה או פרשנות הלכתית שייכים גם: תרגומו לערבית של „המשנה", אשר גם בזה ראה את המטרה שהזכרנו למעלה, להביא לידי ההמונים את האפשרות ללמוד. כמובן, שתרגום זה איננו תרגום גרידא אלא מלא הסברים על כל הלכה והלכה. כן שייך לכאן „פירוש י"ג המידות שהתורה נדרשת בהן", „מבוא התלמוד" ועוד.

ספר הלכה ממש רב־ערך ויחד עם זאת שימושי ומקיף הוא סידור התפילה שערך ר׳ סעדיה גאון. הוא כינה סידור זה בשם „ספר מאסף לכל התפילות והברכות". המטרה היתה לקבוע נוסח אחיד אשר, ימנע סטיות בלתי רצויות

של מנהגים ותפילות שגם הן מהוות יסוד לסטיות הקראיות ואחרות. הסדר בסידור הוא כפי שאנו מכירים היום את סידורי התפילה שלנו — ימי חול, ברכות, ימי שבת ומועדים. יחד עם התפילות והברכות הנתונות, מופיעים בסידור זה לכל פרק ופרק ולכל קטע וקטע פרקי דינים מיוחדים השייכים לאותה ברכה או תפילה.

המסרה הקדושה הנ״ל הביאה אותו גם לפירוש התורה ולתרגום התורה לערבית. הפירוש הוא אוצר עצום של ידיעות בכל השטחים — בידיעת הלשון, בפירוש המלים, בהשקפות חז״ל ובמאמריהם, בהסבר כל הלכה והלכה השייכת לנושא המובא בפסוק. פירוש זה נתרחב ולא הספיק לסיימו. אבל כבר אז התחיל גם בתרגום התורה לערבית שכלל לא סתם תרגום אלא פירושים יסודיים לכל עניין ועניין. פירוש זה היה מיועד להמוני העם וההוא נתקדש על־ידם ממש כמו תרגום אונקלוס. תרגום ופירוש זה היוו גם חלק ממאבקו של ר׳ סעדיה גאון נגד הקראים, כי כל מלה ומלה מוסברת ע״י התורה שבע״פ שנכתבה עליה, הן במאמרי הלכה והן במאמרי אגדה. ע״י תרגום זה נתחוללה מהפכה שלמה בחייהם הרוחניים של המוני בית ישראל: לימוד התורה ע״י ההשקפה האמיתית נעשה לנחלת המונים.

הקראים ראו זאת וחרקו שיניהם. הם ידעו, שהפעם יש להם עניין עם אדם שלא יישאר להם חייב בשום שטח. כל הטענות שהושמעו נגד היהדות ה„רבנית״ (כך כונתה היהדות החרדית בפי הקראים) נתבטלו מיד ע״י טענות נגד שהיו מנוסחות, מבוססות ובעיקר מוכחות הרבה יותר מטענותיהם הם. רב סעדיה גאון נעשה אויבם ההיסטורי הגדול ביותר .ראויים הם להיכתב כאן דברי הרמב״ם ז״ל על מאבק זה של ר׳ סעדיה גאון: „לפי שהיו בני דורו בעלי סברות רבות נשחתות וכמעט שתאבד תורת ה׳ לולי הוא ע״ה. לפי שהוא גילה מן התורה מה שהיה ונעלם וחיזק ממנה מה שנידלדל״.

בתקופה זו של חידוש המאבק נגד הקראים פירסם ר׳ סעדיה גאון עשרות חיבורים נגדם. בין אלה יש לציין את: „ספר התשובה על ענן״ (מייסד הקראות), „ספר ביטול ההיקש במצוות השמעיות״ (ספר זה היה חשוב במיוחד כי הקראים הרי לא הכירו בתורה שבע״פ, ומאידך גם הם היו זקוקים לאיזו דרך של לימוד הלכתי, לקחו את מידת „ההיקש״ הבאה להקיש ממקום אחד בתורה למשנהו והשתמשו בו), ספר „הטענה לנר שבת״ (בדבר הישיבה בחושך בשבת), „ספר הטענה לתפילה״ (הבא להוכיח שהתפילה העיקרית היא הבאה מהמתפלל עצמו, ולכן פרקי התפילה של חז״ל בנוסחאותיהם השונות נכונים

הם, בניגוד לקראים שטענו על פרקי תפילה מהתנ״ך בלבד), „ספר התשובה על המתפלל, על המשנה והתלמוד״ ועוד.

גם המחלוקת שבין ראש הגולה דוד בן זכאי לבינו, ואשר כתוצאה ממנה הודח מתפקידו, הנצחה על־ידו ב„ספר הגלוי״ בו הוא מוכיח את צדקתו. אהרן אבן סרג׳אדו, שכאמור היה מתנגדו החריף, השיב אף הוא בצורה מליצית נגד טענות ר׳ סעדיה גאון. דבר זה עורר את רב סעדיה גאון לכתוב מהדורה שניה של „ספר הגלוי״ ביתר הרחבה בפירוש ובתרגום ועוד.

נוסף להיותו בעל לשון צחה וטהורה, שרוב חיבוריו בלשון הקודש נכתבו בשפה מליצית ופיוטית, ונוסף להיותו פרשן תורה מובהק וגדול בהלכה אשר גם זה בוטא בעשרות חיבורים — היה רב סעדיה גאון גם גדול המחשבה ביהדות. הוא היה הראשון שכתב ספר רב־כמות ורב־ערך נגד הפילוסופיה החילונית, ספר שמטרתו היתה לחזק ולבסס את השקפות היהדות בכל מה שמתרחש בעולמנו מאז בריאתו ועד ימיו הוא. הוא פתח את הדיון הנרחב על נושא זה, בו המשיכו ובדרך זהה הלכו ר׳ שלמה אבן גבירול ב„מקור חיים״ ר׳ יהודה הלוי ב„כוזרי״, רבנו בחיי ב„חובות הלבבות״, הרמב״ם ב„מורה נבוכים״ ובספרים אחרים, וכן רבים־רבים אחרים.

הספר הזה הוא גולת הכותרת של כל יצירותיו והוא נקרא „ספר האמונות והדיעות״. הוא נכתב בערבית והושלם בשנת ד׳ תרצ״ג (933). תורגם ללשון הקודש ע״י ר׳ יהודה אבן תיבון ממשפחת „התיבונים המתרגמים״ בשנת ד׳ תתקמ״ו (1186). הוא מוכיח בספרו זה, שחכמת החיים האמיתית („פילוסופיה״ דתית) אינה סותרת את האמונה באלוקים. האמונה והתבונה הן שני תחומים הקשורים זה לזה, ורק הפילוסופים הנכרים או אלה מבין היהודים הכופרים באמונת ה׳, הם אשר רוצים להוכיח כאילו יש סתירה בין שני דברים אלה. הוא יצא חוצץ נגד פילוסופים אלה. את הרצאת טענותיו בספר זה הוא מחלק לנושאים שונים שכולם מעמודי התווך של היהדות הם: בריאת העולם, אחדות הבורא וייחודו, התורה והמצוות, רעיון חופש הבחירה, מהות הצדיק ומהות הרשע, בעיית הגמול, מהות הנפש, ימות המשיח ותחיית המתים ועוד. הוא פותח את הדיון בבעיה מסויימת ע״י ציטטה של פסוק או פסוקים מן התנ״ך המגדירים בפירוש את דעת התורה בעניין הנידון. לאחר מכן הוא מביא הוכחות להגדרה הנ״ל מדברי חז״ל ומההגיון. אולם לא הסתפק בזה, אלא לאחר שהוכיח דעה מסויימת הוא מביא גם את כל הדעות המסולפות הנגדיות באותו ענין ומפריך אותן אחת־אחת.

יצירה מיוחדת במינה היא עצם ההקדמה לספר זה בה הוא מסביר את הצורך להתבונן ולהעמיק דעת בכל מה שאדם רואה בעולמו, כדי שע״י כך אמונתו תתבסס ותהיה מחוסנת בפני כל הרוחות המזיקות הבאות לערער אותה.

מאמרים רבים וספרים רבים נכתבו עד היום הזה על רב סעדיה גאון. אולם בכולם יחד אין משום מיצוי מלא ונכון של אישיות כבירה רב־גוונית זו. כל מה שנכתב עליו הוא כטיפה בים, כי אין המוח האנושי המסוגל להקיף את האדם ואת מפעלו. כי היה רב סעדיה גאון שייך לאותן הדמויות ההיסטוריות בתולדות ישראל אשר חייהן, דמותן ומאבקן הפרטי והציבורי למען היהדות החרדית — המאמינה נחרתו באותיות זהב על לוח הדורות, והדיהן נשמעים כל רגע ורגע במאבקנו אנו על קדשי האומה וטהרתה.

כ. גאוני סורא ופומבדיתא לאחר ר' סעדיה גאון
סוף תקופת הגאונים

המשך גאוני סורא — ר' יוסף בר רב יעקב — סגירת ישיבת סורא ל־45 שנה, לאחר פטירת ר' סעדיה גאון — ר' יוסף עובר לבצרה — התלמידים עוברים לפומבדיתא — התעוררות מחודשת בסורא עם ר' שמואל בר חפני גאון — גדול בתורה ובהלכה, מפרסם ספרים רבים — ר' דוסא בן ר' סעדיה גאון — מתפרסם בזכות אביו בכל הגולה — ר' ישראל בן ר' שמואל בר חפני — בנו ר' עזריה גאון — ירידת סורא בימי הגאון ר' יצחק — חיסול ישיבת סורא — הערכה היסטורית — המשך גאוני פומבדיתא: ר' צמח — ר' חנניה — ר' אהרן מסרג'אדו הידוע מימי המחלוקת עם ר' סעדיה גאון עולה לגאונות בזכות חותנו — מרד חלק מישיבת פומבדיתא ומינוי ר' נחמיה גאון — רוב חכמי פומבדיתא ובראשם רב שרירא אב"ד עומדים לצד ר' אהרן — שני הגאונים הגדולים חותמי תקופת הגאונים: רב שרירא ובנו, רב האי — „אגרת" רב שרירא — תשובותיו — ביאורי התארים — רדיפת השלטונות נגד רב שרירא — רב האי גאון עוד בחיי אביו — ישיבתו המפורסמת והקולטת תלמידים מכל הארצות — גדול המשיבים של תקופת הגאונים — ההספדים והקינות שפורסמו עליו — גדול האבידה של הגאון והשתדלן — ספריו בהלכה ובפירושים — סיום תקופת הגאונים — המעבר לבגדד — ישיבת בגדד וגאוניה.

כבר הזכרנו בפרק הקודם, שלאחר פרוץ המחלוקת בין ראש הגולה דוד בן זכאי לבין ר' סעדיה גאון, מונה ע"י ראש הגולה גאון חדש בשם רב יוסף בר רב יעקב, שכונה גם בשם בר־סטיא. גם אביו וגם אחיו ר' יום־טוב כהנא שימשו בגאונות. לאחר שר' סעדיה הוחזר לתפקידו, לא הודח ר' יוסף אלא המשיך להיות גאון שני, אולם, כפי שכותב כבר רב שרירא גאון באגרתו, הוא היה כתלמיד קטן לגבי רב סעדיה גאון. לאחר פטירת ר' סעדיה גאון (ד' תש"ב, 942) נתמנה ר' יוסף לגאון סורא יחידי. אולם לא היתה באישיותו משום

ערובה לקיום הישיבה. נתברר, שעם שקיעת השמש והמאור הגדול ר׳ סעדיה גאון, שקעה אתו הישיבה כולה. ר׳ יוסף לא יכול היה להחזיק ישיבה מפוארת זו. היא התפוררה ונסגרה לתקופה של כ־45 שנה. ר׳ יוסף עצמו התיישב בבצרה ואילו רוב תלמידי הישיבה עברו לפומבדיתא. רק חלק זעיר של מורים ותלמידים נשארו בסורא, פשוט כדי לשמור על הגחלת שלא תיכבה לגמרי.

את ישיבת סורא פתח מחדש הגאון רב צמח בר רב יצחק, שהיה מצאצאי הגאון ר׳ פלטוי מפומבדיתא (140 שנה לפני כן). שימש בגאונות כ־תשע שנים (ד׳ תשמ״ח—תשנ״ז, 988—997). פירסם תשובות הלכתיות רבות, רובן חתומות בכינוי „צמח צדק״.

התעוררות מחודשת בישיבת סורא היתה עם כניסתו של הגאון רב שמואל בר חפני לתפקידו. הוא היה בנו של דיין פומבדיתא ונכדו של רב כהן צדק גאון פומבדיתא. הוא „מלך״ כ־16 שנה (ד׳ תשנ״ז—תשע״ג, 997—1013). במשך תקופה זו ניסה לתת לישיבת סורא את אפיה העתיק, את פרסומה ואת הדרה. רב שמואל הלך בדרך רב סעדיה גאון ברוב השטחים. גם הוא חיבר ספרים ומאמרים לרוב, ולפי אחדים היה רב שמואל, אחר רב סעדיה גאון, השני בכתיבת „הלכות וחיבורים״. רוב חיבוריו נכתבו בערבית וכנראה, משום כך, נאבדו ואינם בידינו. אולם גם מתוך אלה שהגיעו לידינו אפשר ללמוד על אישיותו הרב־גוונית ועל בקיאותו העצומה בכל ענפי הספרות התורנית. בכל חיבוריו רואים את השפעת רב סעדיה גאון — הן בלשון והן במבנה, בסדר ובשיטה. הוא גם תרגם מחדש את התורה לערבית, אבל פירוש זה הרבה יותר פשוט מפירוש רב סעדיה גאון.

בספרי ההלכה הרבים שפירסם, רואים את שאיפתו להקיף ככל האפשר את כל מה שנוגע לאותו דין או הלכה. הוא הצטיין בניתוח דיני משפטים במיוחד — ענייני הלוואות, ערבויות, חובת האדם לחברו ועל הכל „חובת הדיינים״, שעל נושא זה פירסם ספר מיוחד.

גם במקצועות אחרים פירסם ספרים. במיוחד הצטיין חיבורו על הברכות „שערי ברכות״, שבו מחלק הוא את דיני הברכות ל־י״ב שערים העוסקים החל בהסברת חובת הברכה בכלל ועד כל ברכה וברכה העשויה להתעורר בחיי האדם.

גם במלחמתו נגד הקראים הצטיין והקראים כתבו גם נגדו כתבי פלסתר.

חתנו היה הגאון הנודע בפומבדיתא, רב האי גאון, שהיה בנו של רב שרירא גאון.

לאחר פטירת ר׳ שמואל עלה לכס הגאונות בנו של ר׳ סעדיה גאון, ר׳ דוסא. הוא היה כבר זקן מופלג כשנתמנה לתפקידו זה. הוא התפרסם במיוחד בזכות אביו, כי חיבוריו של ר׳ סעדיה גאון הגיעו לכל התפוצות ורבים היו כאלה אשר פנו אליו בבקשת הסבר לדברי אביו. לפי בקשה אחת כזו שבאה מספרד מאחד הגדולים דשם, ר׳ חסדאי אבן שפרוט, חיבר ר׳ דוסא מעין מונוגרפיה על תולדות אביו הגדול ויצירותיו, ר׳ דוסא היה ידוע גם כאחד מאלה אשר השתדלו להגן על כבודה של יהדות בבל שהיתה אז כבר בירידה מתמדת. נפטר בשנת ד׳ תשע״ז (917), לאחר ששימש בתפקידו 4 שנים.

בשאיפה לחזק את ישיבת סורא ובכלל את ההגמוניה של יהדות בבל המשיך גם הגאון הבא ר׳ ישראל בנו של הגאון ר׳ שמואל בר חפני. הוא כיהן שבע־עשרה שנה בהתפקידו (ד׳ תשע״ז—תשצ״ד, 917—934). היו אלה כבר השנים האחרונות לקיום הישיבה. גם הוא וגם בנו רב עזריה גאון ששימש במשך שנים לאחריו מרבים לכתוב לתפוצות הגולה על המצוקה הרבה השוררת בישיבת סורא ועל הצורך הדחוף להצילה מהתמוטטות. בתשובות הגאונים אנו מוצאים מספר תשובות משל ר׳ ישראל.

מה שיגורנו — בא. הגאון האחרון של ישיבת סורא הידוע לנו רק בשמו, ר׳ יצחק, סיים את רשימת גאוני סורא. בזה למעשה נסתיימה תקופה של למעלה מ־800 שנה, בה נישא בגאון ובעוז דגל התורה בסורא.

שם זה, סירא, נתקדש בקדושתם של אלפי גאונים וחכמים, רבנן ותלמידיהון. הוא נישא על־פיהם של רבבות מבני ישראל, שפנו לעיירה זו בשאלותיהם ובבקשותיהם ותמיד נענו.

סורא לא היתה עוד. מספר שנים לאחריה שקעה גם פומבדיתא ואתן יחד יהדות בבל המפוארת שהיתה הגולה החשובה ביותר במשך למעלה מ־1600 שנה, מאז גלות יהויכין ועד סוף תקופת הגאונים.

בישיבה המרכזית השניה בפומבדיתא היתה ההתפתחות כדלהלן:

עוד בימי רב סעדיה גאון שימש שם בגאונות רב צמח בר רב כפנאי במשך שנתיים (ד׳ תרצ״ו—תרצ״ח, 936—938).

לאחריו כיהן הגאון ר׳ חנניה בן רב יהודה, אביו של רב שרירא גאון. הוא שימש בתפקידו חמש שנים (ד׳ תרצ״ח—תש״ג, 938—943). הוא נתפרסם בתשובותיו הרבות המובאות בספרות הגאונים ומצוטטות פעמים רבות על־ידי בנו, רב שרירא גאון וע״י נכדו, רב האי גאון.

בשנת ד׳ תש״ג עלה לכס הגאונות בפומבדיתא ר׳ אהרן בן רב יוסף הכהן סרג׳אדו, זה המתנגד הגדול של רב סעדיה גאון בשעתו. הוא הגיע

לתפקידו בניגוד למקובל, שאב בית־דין יורש מקום הנשיא. כנראה, עמדה לו זכות חותנו, שהיה מנכבדי העיר בגדד, הוא ר׳ בישאר בן אהרן, אשר נודע בזה שהשלים בשעתו בין דוד ראש הגולה לבין ר׳ סעדיה גאון. ר׳ יוסף נתפרסם כחכם גדול היודע להשיב לכל שאלה. הוא כיהן בתפקידו שבע־עשרה שנה (ד׳ תש״ג — תש״ך, 943—960). בתוך תקופת כהונתו קם נגדו חלק מישיבת פומבדיתא ומינו על עצמם את ר׳ נחמיה בר רב כהן צדק לגאון. אולם רוב חכמי הישיבה ותלמידיה ובתוכם רב שרירא גאון תמכו בר׳ אהרן. כשר׳ נחמיה היה מאסף תלמידיו, לא היה ר׳ שרירא יושב לפניו כי לא הכיר בגאונותו של זה.

רב אהרן המשיך, איפוא, בתפקידו ואף פירסם חיבורים שונים בהלכה וכן נגד הפילוסופיה. בחכמתו הרבה סתר את כל טענות הפילוסופיה נגד היהדות. רב האי גאון היה תלמידו של ר׳ אהרן בנעוריו, ואף מספר עליו שהיה מתפלל תמיד בבית מדרשו.

רק לאחר פטירת ר׳ אהרן הוכר ר׳ נחמיה לגאון. גם אז לא ע״י רב שרירא. הוא שימש בגאונות שמונה שנים (ד׳ תש״ך — תשכ״ח, 960—968). פרטים אחרים על תולדותיו לא ידועים לנו.

בשעה שבסורא נמשכה הירידה והישיבה בכלל לא היתה קיימת, התחילה לזרוח שוב השמש על פומבדיתא בדמויותיהם של שני גדולי מאורי הישיבה — האב רב שרירא והבן רב האי גאון. הם היו ממשפחת בית דוד. אבותיהם גם שימשו כגאונים.

רב שרירא שימש בגאונות שלושים שנה! מד׳ תשכ״ח — תשנ״ח (968—998). לפני כן שימש כאב בית־דין. רב שרירא היה אחד הסופרים הגדולים ואחד המשיבים הגדולים של תקופת הגאונים. אגרתו המפורסמת שכתב אותה כתשובה לשאלת ר׳ יעקב בן נסים מקירואן (בשנת ד׳ תשמ״ו, 896), משמשת עד היום הזה מקור אמיתי יחיד להיסטוריה של עם ישראל של אותה התקופה. האגרת הידועה בשם „אגרת רב שרירא גאון" מרצה בפנינו את השתלשלות התורה שבעל־פה החל מימי קדם, ימי התנאים, האמוראים, הסבוראים, הגאונים ועד ימי ר׳ שרירא גאון. ה„אגרת" מסבירה לנו כיצד נמסרה המסורה מסיני דרך משה ועד חתימת המשנה, כיצד נכתבו המשנה והתוספתא, הברייתות והתלמודים. כן מביאה ה„אגרת" בדיוק את סדר חכמי הדורות זה אחר זה, מי הנהיג אחר מי, כמה שנים וכו׳... רב שרירא כתב תשובתו זו בעזרת פנקסי ישיבת פומבדיתא וכן של סורא.

ה„אגרת״ לא היתה התשובה היחידה לארצות הרחוקות. מאות תשובות נכתבו על־ידו, מהן כאילו שכתב אותן לבדו ומהן כאילו שכתב אותן יחד עם בנו רב האי, אשר שימש כאב בית־דין ליד אביו מאז שנת ד׳ תשמ״ז (זו אגב השנה שה„אגרת״ נכתבה, היות ואז כבר היה ר׳ שרירא זקן מופלג, קרוב לתשעים. יש המשערים, שרב האי עזר לאביו בעריכתה ובכתיבתה).

בין התשובות האחרות אנו מוצאים את ביאורו על התארים השונים בישראל: רבן, רבי, רב, מר ועוד.

תקופת רב שרירא ובנו רב האי היתה תקופה פורחת לישיבת פומבדיתא. השאלות הרבות שהופנו אליהם והתשובות שהושבו הביאו להכנסות רבות ולתלמידים רבים.

רב שרירא חי מאה שנה. קרוב לפטירתו מונה בנו רב האי לגאון. רב שרירא כתב פירוש לתורה ולחלק ממסכתות התלמוד. הוא גם כתב פירוש לאגדות התלמוד ועוד.

בסוף ימיו סבל ר׳ שרירא מרדיפת השלטונות. הסיבה היתה, שבא בקשרי חיתון עם אחד מגדולי אשכנז, והשלטונות הסתכלו על זה בעין רעה. הם האשימו אותו בקשרים עם יהודים הגרים בארצות האויבות לאיסלאם. הוא נאסר, רכושו הוחרם ולבסוף נפטר בשנת תשס״ו (1006). האבודרהם כותב ב„סדר הפרשיות וההפטרות״ (הוצאת „אושא״ ירושלים תשי״ט, עמ׳ ש״ג למטה): „כי כשנפטר רבנו שרירא אביו של רבנו האיי קראו באותה שבת בפרשת יפקוד ה׳ אלוקי הרוחות לכל בשר״ וגו׳ (פנחס), והפטירו „ויקרבו ימי דוד למות״ (מל״א, ב׳) ובמקום פסוק „ושלמה ישב על כסא דוד״ — קראו „והאיי ישב על כסא שרירא אביו ותכון מלכותו מאד״.

כאמור, עוד בימי רב שרירא אביו עזר בנו רב האיי בהנהלת ענייני הישיבה. בשנת תשמ״ו מונה כאב בית־דין ובשנת תשנ״ח (998), שמונה שנים לפני פטירת אביו, מונה לגאון פומבדיתא. גם רב האי גאון חי שנים רבות ונפטר בגיל תשעים ותשע, בשנת ד׳ תשצ״ח (1038), לאחר ששימש ארבעים שנה בתפקיד „הגאון״.

רב האי גאון העלה את כבוד ישיבת פומבדיתא לשיא הגבוה. היתה זאת העלייה האחרונה לפני הירידה האיומה. לא היתה ארץ ברחבי העולם שבניה לא ילמדו בישיבתו, החל מבנו של ר׳ שלמה בר יהודה גאון ירושלים ועד לתלמידים מביזאנץ, מספרד ומאיטליה.

גדולי תורה שבאותו דור הציפו אותו בשאלות, בין גדולים אלה יש לציין את ר׳ שמואל הנגיד מספרד, את ר׳ יעקב בר נסים מקירואן ועוד

רבים אחרים מאשכנז, מארץ־ישראל וממצרים. כתוצאה מזה היתה לו השפעה עצומה על כל יהודי התפוצות. השפעתו זאת ניצל היטב, כשהיה צורך להתערב באיזו קהילה שהיא לתיקון המצב ולחיזוק היהדות.

לא לחינם הספידוהו וקוננו עליו כל בית ישראל במותו. ר׳ שמואל הנגיד כתב עליו קינה גדולה. ר׳ שלמה אבן גבירול כתב עליו ארבעה שירי הספד, שהידוע ביותר מהם היא הקינה: „נגדעה קרן עדינה" המסתיימת במלים „נאסף חובל בלב ים / מי ינהל הספינה?" קינה אחרת מאותו מחבר: „בכו, עמי..." ראויה קינה קצרה זו להיכתב לדורות, כי היא מביעה את הרגשות העם כולו לפטירת רב האי גאון. במיוחד יש לזכור, שרב האי גאון חי בבבל ואילו ר׳ שלמה אבן גבירול — בספרד הרחוקה ואין כל ספק שלא הכירו זה את זה. וכך דברי המשורר:

„בכו, עמי, וחגרו שק וחבל / ושברו כל כלי כנור ונבל
לרב האיי אדוננו אשר מת　　פליטה נשארה לנו בתבל.
למי נבכה ונִנוד בתחילה / ועל מי נעשה מספד ואבל?
הלארון אשר נגנז בציון / ואם לזה אשר נגנז בבבל?"

אנו רואים כאן שהוא משווה את רב האי גאון לארון הברית ממש.

לא לחינם היתה פטירת רב האי גאון אבידה קשה לכל היהודים. הוא היה לא רק ראש ישיבה אלא מגינם של היהודים בפני השלטונות, מתווכח עם הכמרים המוסלימים למען כבוד היהדות ומנצחם, מגן על ההמון היהודי הפשוט בפני תקיפותם של פרנסי הקהילות, ועומד כל רגע מוכן לכל מי שנמצא בצרה.

גדול היה רב האי גאון בספרות ההלכה וגם בענפי הספרות התורנית האחרים. בכולם מורגשת השפעת רב סעדיה גאון ובמקצת גם השפעת חותנו הגאון ר׳ שמואל בר חפני. גם הוא, כמו רב סעדיה, הקדיש לנושאים הלכתיים שונים חיבורים מיוחדים ולא חיבר הלכות שונות של התלמוד לחיבור אחד. הספרים עוסקים בעיקר בשטחי משפטים שונים — ב„מקח וממכר", ב„שבועות", ב„משכון" ועוד. רוב תשובות הגאונים הן של רב האי גאון. יש לו אלפי תשובות מפוזרות ע״פ ספרות הגאונים. התשובות נכתבו בדרך כלל בשלוש שפות: בלשון הקודש, בערבית ובארמית. בדרך כלל נהג להשיב באותה שפה שנשאל. הוא היה אחרון הגאונים בבבל, ומשום כך נשארו בידינו רוב תשובותיו שהועברו אלינו כבר על־ידי גדולי חכמי אשכנז.

חוץ מתשובות הלכתיות חיבר גם חיבורים שונים אחרים בחקר לשון הקודש, בחקירת היהדות וכן כתב פיוטים רבים.

אישיותו של רב האי גאון עכבה במקצת את ירידת המרכז הבבלי, אולם עם פטירתו נסתיימה תקופת הגאונים וההגמוניה של הגולה עברה לספרד — שם היה כבר קיים מרכז עצמאי וגדול — ולאשכנז וצרפת — שם התחילו להתרקם חיים יהודיים תוססים.

שתי הישיבות סורא ופומבדיתא ירדו אמנם מגדולתן, אבל אין זאת אומרת שבכך נסתיימו תולדות יהודי בבל. בבגדד המשיכה ישיבה להתקיים אשר גם ראשיהן כינו עצמם בשם „גאון״, כי הם ראו את עצמם כיורשים חוקיים של ראשי ישיבות סורא ופומבדיתא, אשר חלק מהן ממילא ישבו בבגדד. ודברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר.

ישיבת בגדד נפתחה במחצית השניה של המאה ה־11, ז. א. מיד לאחר סגירת שתי הישיבות הגדולות, המורים והתלמידים היו למעשה שרידי שתי הישיבות הנ״ל.

הגאון הראשון בבגדד הידוע לנו בשמו הוא ר׳ יצחק בן ר׳ משה, אשר נתמנה לתפקידו בשנת ד׳ תת״ל (1070). הוא בא לבגדד מספרד. כמה זמן ישב בתפקידו — לא ידוע.

לאחריו חלה הפסקה בידיעותינו על ישיבת בגדד ושוב נודע לנו הגאון ר׳ עלי הלוי, שעמד בראש הישיבה כ־10 שנים, מד׳ תת״ק—תתק״י (1140—1150). שמותיהם של הגאונים הבאים אחריו ידועים לנו מתשובותיהם ההלכתיות הרבות ומחליפת המכתבים שבינם לבין מנהיגי היהודים בארצות אחרות, והם:

א) ר׳ שלמה (שם אביו לא ידוע) שניהל את הישיבה י״ד שנים, משנת תתק״י עד תתקכ״ד, (1150—1164).

ב) ר׳ שמואל בן ר׳ עלי הלוי הנ״ל, שניהל את הישיבה כ־30 שנה, מד׳ תתקכ״ד—תתקנ״ד (1164—1194). הוא נתפרסם כבעל פלוגתא של הרמב״ם ז״ל.

ג) אחריו שימש הגאון ר׳ זכריה בן ברכאל במשך שנה אחת.

ד) ולאחריו הגאון ר׳ אלעזר בן הלל, במשך י״ד שנים (ד׳ תתקנ״ה—תתקס״ט, 1195—1209).

ה) לאחר ר׳ אלעזר ניהל את הישיבה הגאון ר׳ דניאל במשך תשע שנים (תתקס״ט—תתקע״ח, 1209—1218).
על כל אלה אין לנו פרטים נוספים על פעולותיהם.

ו) הגאון ר׳ יצחק בן ישראל אבן שויק מוזכר בסיפורי המסעות של ר׳ יהודה אלחריזי. הוא מוזכר כידידו של ר׳ אברהם בן הרמב״ם ז״ל. ראש ישיבה

זה נודע גם כפייטן. הוא שימש בתפקיד זה כ־22 שנה (מד׳ תתקע״ח עד השנה האחרונה לאלף החמישי, ה׳ א׳, 1218—1240).

ז) לאחריו ניהל את הישיבה בבגדד במשך עשר שנים (ה׳ אלפים — א׳—י׳. 1240—1250) ר׳ דניאל בן אבי אלרביעה הכהן.

ח) ולאחריו הגאון ר׳ עלי השני. בימיו פלשו המונגולים לבבל ובתוך זה גם לבגדד ופגעו קשות ביהודי העיר. ע״י כך בא הקץ ליהדות בבל בכלל ורק בודדים המשיכו לחיות במספר ערים.

ט) הגאון האחרון בבגדד שאנו מכירים בשמו הוא ר׳ שמואל הכהן, בנו של ר׳ דניאל הנ״ל.

התקופה הגיעה בזה לסיומה.

כא. הכתות הכופרות בעם ותנועות משיחי השקר בתקופת הגאונים

הציפיה לגאולה — ניצול תקוות אלו — „משיחי השקר" למיניהם: כת ה„עיסונים" — היחס של חז"ל אליהם — נביאי השקר: יודגן ושירין — הקראים: ייסודם מכתות שונות — הסיבות לכתות אלו — ענן בן דוד — ספרות הקראים — מרכזם בא"י — המחלוקת בין הסיעות השונות של הקראים — היהודים אינם נתפסים לדעותיהם המזוייפות — תפוצות הקראים — מלחמות חז"ל בקראים: מלחמת ר' סעדיה גאון ואחרים — המנהיגים הקראיים: קרקסאני, סהל ועוד — הוצאת הקראים מכלל ישראל — הקראים במצרים ומלחמת הרמב"ם ז"ל נגדם — נצחון היהדות.

מאז חורבן הבית השני לא שכחו אף לרגע אחד היהודים בני תפוצות הגולה השונות את גורלם המר וקיוו תמיד לחזור לציון לבנותה ולהבנות בה. הצרות הרבות, הגזירות והרדיפות של כל המלכויות בהן ישבו, רק הגבירו תקוות אלו וגרמו לציפיה מתוחה ומתמדת לגאולה מיידית.

בין החכמים נמצאו תמיד מחשבי קצין, שניסו לגלות מתוך הפסוקים, במיוחד מס' דניאל, את מועד הגאולה.

והגאולה בוששה לבוא, עובדה זו גרמה לכך, שיקומו מבין העם סתם אנשים פשוטים, רמאים וכוזבים, אשר ניצלו את תמימות ההמונים ואת התקוות שפעמו בהם ועשו עצמם ל„משיחים", משיחי שקר, שבדברי הסתה והדחה גרמו לא פעם למפח נפש לאלה שתלו בהם „תקוות".

ואם חכמינו האמיתיים ז"ל היו יוצאים נגדם בשצף־קצף ומזהירים את העם לא להיגרר אחרי מסיתים ומדיחים אלה, היו הם שופכים קיתונות של לעג ובוז על חז"ל, על התורה שבע"פ וממשיכים בהסתתם. בדרך כלל היו יוצרים מעין „כת", שלאחר מכן הורחקה מהיהדות.

אחדים מ„משיחים" אלה אף יצאו „לגאול" את ארץ־ישראל בכוח הזרוע בהראותם להמונים את הדרך למרידה באומות. שבסופה הביאה על העם אסונות חדשים.

ה„כת״ הראשונה מאלו בתקופת הגאונים, ובכלל לאחר חורבן הבית, נוסדה באיספהאן שבפרס. בשנת ד׳ ת״ן בערך (690), בימי החאליף עבד־אל־מלך, הופיע בעיירה הנ״ל איש בשם יצחק בן יעקב אבו־עיסא והכריז על עצמו כ„נביא״ היהודים וכמבשר את ביאת המשיח. הוא קרא ליהודי הממלכה להתרכז מסביבו ולמרוד במוסלימים. אלפי יהודים בפרס נשמעו לקריאתו ונהרו אחריו. הוא השיג נשק והתחיל להלחם ממש. הם החזיקו מעמד מספר שנים, אולם לאחר מכן נוצח צבאו ליד העיר העתיקה רי שע״י טהראן, ואבו עיסא בעצמו נהרג.

אולם כרגיל במקרים כאלה, התחילו מאמיניו להפיץ עליו כל מיני אגדות טפשיות שהגבירו את האמונה בו. כך נוסדה כת העיסונים״. אגדות אלו היו שונות ומשונות, וכמובן סותרות זו את זו. לפי אגדה אחת לא נהרג אבו עיסא אלא הסתתר במערה ומחכה להזדמנות שיתגלה, ולפי אגדה שניה הלך אל מעבר לסמבטיון להצטרף לעשרת השבטים. השפעת כת זו היתה ניכרת עד המאה ה־10. היא השפיעה באופן ישיר על כת ה„יודגנים״ (ראה להלן) ובעקיפין על הקראים.

העיסונים לא התרחקו מהיהדות כמו הקראים: לא שללו את התורה שבע״פ, לא סילפו את התפילות רק הוסיפו עליהן, לא שינו את המועדים, אלא עבירתם החמורה היתה בזאת שעשו את התקוות לגאולה, למשהו גשמי וכתוצאה מזה נכשלו באמונה במשיח שקר, ב„נביא״ שקר. כן נהגו לחומרה במקצת מהמצוות (איסור גירושין ועוד). גם יחס חז״ל אליהם היה שונה מאשר אל הקראים. הם לא הרחיקו אותם מהיהדות, הרשו להתחתן בהם וחשבו את ה„עיסונים״ ליהודים לכל דבר.

הרחיק לכת יותר, אחד מתלמידי אבו עיסא, יודגן (יוחנן) אלראעי. הוא גם פעל בין יהודי פרס וגם הוא התיימר להיות „נביא״. הוא ערבב כל מיני אמונות ורצה לעשות מהן „אמונה״ אחת חדשה. הושפע מהנצרות ומהאיסלאם כאחד. הוא הרחיק לכת גם בענייני המצוות, הוא ביטל את כל דיני השבת והמועדים בגולה. סופו וסוף מעריציו היה שהתבוללו בתוך הקראים והוקעו מהיהדות.

בשנת ד׳ ת״ף (בערך), 720, קמה תנועת משיח שקר חדשה בסוריה ע״י אחד בשם שירין. מסוריה נתפשטה תנועה זו אל כל מדינות החאליף יזיד ה־2. שירין וחבריו האמינו, כי ארץ־ישראל תינתן להם מיד בדרך נס. רבים הצטרפו אליו, עזבו מקומות מגוריהם ורכושם, עברו לסוריה וחיכו ל„גאולה״ שהיתה צריכה להתחולל כל רגע. החאליף תפס אותו ומסרו לבית־דין של ישראל שישפטו אותו על הטעיית רבים.

הגדולה מבין הקבוצות והכתות שבגדה ביהדות והורחקה ממנה היתה כת הקראים. היא נקראה בשם זה (רק יותר מאוחר) משום שטענה שהיא כופרת בתורה שבע״פ ומאמינה רק במקרא. כת זו נוסדה בעצם מכתות קטנות שונות שהיו פזורות במקומות שונים בפרס ומדי ובארמניה, מקומות שהשפעת הגאונים היתה חלשה יותר, כי היו רחוקים מהמרכז הבבלי.

הסיבות לייסוד קבוצות כאלו היו שונות:

א) המחלוקת הדתית הגדולה שבאיסלאם בין כיתותיה השונות עוררה גם אצל יהודים פורקי עול אחדים ללכת בעקבותיהם.

ב) התקוות המשיחיות הבדויות שהזכרנו למעלה התעוררו מדי פעם בפעם מחדש — ב־640 עם כיבושי הערבים וב־750 עם מיגור בית אומיה ועליית בית עבאס.

ג) הרצון אצל אחדים לא להיות כבולים למצוות מעשיות, פירוש — יותר נוח היה להם לטעון שהם „מאמינים״ רק בתורה שבכתב כדי שיהיו פטורים מעול המצוות.

כשקרה המעשה עם ענן בן דוד, שנודע לחכמי הישיבות כי ענן נוטה למינות ושחבריו הם מתלמידי אבו עיסא והוא נמשך אחריהם, ובגלל זה מינו את אחיו הקטן ממנו לראש הגולה — הלך ענן וגיבש מסביבו את כל המתנגדים לישיבות ועשה אותם לקבוצה כופרת אחת. השלטונות בהתחלה התערבו בעניין לפי בקשת היהודים ואסרו את ענן, אולם בבית־הסוהר ובעיקר במשפט נתחבב כל־כך על המוסלימים ,עד כי לא זו בלבד ששיחררוהו מכלאו, אלא אף נתנו לו יד חפשית לפעול כרצונו. לפי הידוע, היה באותו זמן בבית־הסוהר אחד ממנהיגי הכתות, החכם אבו חניפה, והוא אשר לימד את ענן את סודות האיסלאם וכן לימדו איך להחניף ולדבר בפני שופטיו. וזה הועיל.

התעודה הקראית הקדומה ביותר שבידינו היא ספר „המצוות״ של ענן. הוא נתחבר, כנראה, בשנת 770. לפי ספר זה רואים שכת זו הלכה בכל דרכיה בעקבות הצדוקים בימי הבית השני ופירושיהם המסולפים אף הוסיפו עליהם. כדי למשוך אל עצמו אנשים מכתות ומקבוצות שונות ומשרידיהן קבע ענן גם מהמנהגים שלהן, וכך יצאה תערובת זרה ומשונה של דעות שונות, אשר הצד השווה בהן היה רק השנאה ליהדות הרבנית ולמצוות התורה, ואת התערובת הזאת חשבו ל„דת״ חדשה, ל„אמונה״ חדשה ורצו להכניסה ליהדות, במקום תורתה הנצחית ואמונתה החזקה מהאבות ועד ימינו.

כשראה ענן, שאין בכוחו למשוך אליו את יהודי בבל, עלה לארץ־ישראל, יסד גם בירושלים עדה קראית ומת שם. רבים מה„כת״ שלו עלו אחריו — בחייו ואחרי מותו — והצטרפו גם הם ל„כת״ זו בארץ.

לאחר מות ענן, שמו להם הקראים למנהיג את בנו שאול, ולאחר מותו של זה — את יאשיהו בן שאול, נכד ענן. גם בזה רצו להדגיש שהם רואים את תפקידו של ענן כ„ראש הגולה״ העובר בירושה מאב לבן וכן הלאה.

עוד בימי ענן פרצו מחלוקות בין המנהיגים השונים של „כת״ זו. סיעות עלו וסיעות ירדו ומשהו מגובש באמת — לא היה. השנאה ליהדות עדיין לא היתה סיבה מספקת לאיחוד. הגיבוש של ה„כת״ בא בימיו של בנימין מנהונדי, זה שבגד ביהדות. הוא אשר נתן ל„כת״ זו את שמה שנשתמר עד היום — „הקראים״. הוא כתב ספרים רבים להוכיח את „צדקת״ הקראים וכן כתב להם ספרי „דינים״ שונים.

בעצם העובדה שהיה צורך לכתוב ספרי „דינים״ שונים כבר סתרו את כל רעיונותיהם. כי הרי עיקר טענתם היתה שאינם מאמינים אלא בתורה שבכתב ואילו התורה שבע״פ „מיותרת״ היא (ר״ל), והנה הם בעצמם נאלצו לכתוב מעין הסברים לתנאי חייהם ולמנהגיהם.

הקראים ראו שאינם משיגים מה שרצו, לכן החליטו לשלוח שליחים לכל תפוצות ישראל, לשכנע את ההמונים להצטרף אליהם. מטיפים אלה היו מנסים לעשות זאת בכל כוחם אולם לא הצליחו. מעטים מאד הצטרפו אליהם, היו לכך סיבות מספר: א) היהודים שבארצות החליפות המרכזיות — בסוריה, בארץ־ישראל, בבבל, במצרים ועוד היו קרובים לישיבות ולחכמים שנערצו על־ידם, היו א״כ חזקים באמונתם ומחושלים מפני כל התקפה כופרת כזאת. ב) הפילוג הקבוע והמחלוקות בין מנהיגי „כת״ זו לא הוסיפו כבוד ואנשים שיימשכו אחריהם. ג) חוסר אנשי שם ומלומדים ל„כת״ גרם לכך, שההמונים יראו בהם מה שהם היו באמת — קבוצה של מורדים שאין להם שום בסיס דתי או מוסרי, אין להם שום הנהגה רצינית היכולה להסביר מהות קבוצה זו. ד) השפעת הנצרות על הקראים התבטאה בעיקר בריבוי סיגופים מיותרים שהרחיק מהם אנשים.

בסוף המאה ה־9 ניסה אחד ממנהיגיהם, דניאל הקומיסי לגבש מחדש את עקרונות הקראות. גם הוא כתב ספרים שונים, הפעם בעברית. גם זה לא הועיל.

בראשית המאה העשירית התחזקו קצת הקראים ואף נוסדו קבוצות חדשות באסיה הקטנה, בבלקאן, בדמשק, בקפריסין ואף בספרד המוסלימית. רב סעדיה גאון הרגיש בסכנה שבהתפשטותם וכפי שכבר תיארנו בפרק י״ט, התחיל במלחמה

נגדם. הוא כתב חיבורים רבים נגדם ואף הפיץ חיבורים אלה בכל תפוצות ישראל. מטרתו היתה להוציא את הקראים סופית מכלל ישראל. להוקיע אותם, לפרוש מהם, לא להתחתן בהם ולנתק פעם אחת ולתמיד ענף זר זה שצמח על גוף היהדות.

באותו זמן פעל בראש „כת" הקראים יעקב קרקסאני, יליד בגדד שנדד עד להודו, כדי ללמוד ממאמיני „כת" זו את מנהגים השונים. לאחר מכן ריכז בשפה הערבית את כל „ידיעותיו" והוציאן לאור. הוא כתב ספרים רבים נגד היהדות וכן „פירושים" משלו לספרי תנ"ך שונים, בהם כאלה החולקים על „פירושיו" של מייסד הכת, ענן.

בסופו של דבר לא היתה כל אחידות בין המנהגים השונים של הקראים כשם שלא היתה אחידות במעמדם בארצות השונות. החשובים ביותר היו המרכזים שלהם בארץ־ישראל ובמצרים. בפרס ובבל היו בירידה מתמדת ואף נעלמו לגמרי. משום כך ניסו מחדש לרכז את כל „הכת" בארץ־ישראל.

אחד המנהיגים שלהם במחצית השניה של המאה העשירית, סהל בן מצליח, שלח שליחים מיוחדים לכל מקום בו נמצאו קראים, וקרא להם לעלות לארץ־ישראל. חכמי ארץ־ישראל נבהלו מתכניות אלו והתחילו במלחמה מחודשת נגד הקראים. למלחמתם זו הצטרפו גם גאוני בבל באותה תקופה, רב שרירא גאון וחבריו. המלחמה הצליחה. הקראים הוצאו מכלל ישראל, התפשטותם נעצרה. במשך המאה ה־11—12 המשיכו להלחם בהם בכל האמצעים. בספרד עמדו בראש הלוחמים נגד הקראים לפי סדר הדורות — ר׳ שמואל הנגיד, ר׳ יהודה הלוי, ר׳ אברהם אבן עזרא והראב"ד שכתב את הספר „סדר הקבלה", ספר היסטורי אמיתי רב־ערך בו הוא מוכיח את אחדות התורה שבכתב עם התורה שבע"פ. למלחמתם זו השתמשו גדולי ספרד בכל האמצעים שעמדו לרשותם, כולל אמצעים ממלכתיים.

בארץ־ישראל ירד מעמד הקראים עם כיבוש ירושלים ע"י הסלג׳וקים (1071) והצלבנים (1099). במצרים נלחם בהם מלחמה קשה הרמב"ם ז"ל, אשר ניצל את מעמדו הרם בחצר הסולטאן ותיקן תקנות קשות נגדם. הם ברחו, אם־כן, גם ממצרים וגם מארץ־ישראל והקימו מרכז חדש בקושטא. כן הוקמו סניפים קראיים בערים אחרות שבמלכות ביזאנץ. מממלכה זו נתפשטו לעבר ארצות אירופה שונות — ליטא, רוסיה, פולין ועוד, אולם היו מיעוט מבוטל וכך נשארו בכל מקום עד היום הזה.

חוץ מהקראים היו עוד כתות קטנות, בלתי מגובשות, שלא הפריעו לקיום היהדות בגלל מספרם המבוטל. כתות אלו — כשם שקמו — כך גם נתבטלו.

המטרה המשותפת שלכל הכתות שהוזכרו בפרק זה — לערער את יסודות היהדות — לא הושגה. היהדות אמנם הועמדה מדי פעם במבחן קשה, אבל בסופו של דבר נמצאו תמיד מנהיגי ישראל שהנהיגו את העם בדרך הנכונה של התורה שבכתב והתורה שבע״פ, חיסנו אותם בפני השפעות ורוחות מזיקות אלו והתוצאות ידועות: בני ישראל יצאו תמיד מחושלים ברוחם ובאמונתם לאחר כל נסיון כזה.

עובדה היא שכולן נעלמו, הקראות אמנם המשיכה להתקיים — אבל במספר זעיר מאד — ואילו אנחנו, היהדות החרדית לדבר ה׳, היינו ונשארנו חיים וקיימים בעזרת הבורא עד היום הזה.

כב. תפוצות ישראל בימי הגאונים

המרכזים החדשים בצפון אפריקה — „ארבעת השבויים" וגורלם — קהילות קירואן — חכמי קירואן, ר' חושיאל וישיבתו ויורשיו — קהילת פאס — התישבות היהודים באירופה — מצבם הפוליטי והכלכלי — היהודים באיטליה בימי שלטון ביזאנץ ולאחריו — גזירות הנוצרים — האוסטגוזתים והלנגובארדים — מרכזי התורה באיטליה: קהילות בארי ואוטרנטו.

הירידה של המרכז הבבלי גרמה לעליית המרכז החשוב בספרד שעליו נדבר בפרק הבא. אולם בין שני מקומות אלו עלו גם מרכזים יהודיים אחרים — בלוב, בקירואן שבצפון אפריקה, באירופה ועוד. יותר מזה, אם נבדוק היטב את תחנותיהם של בני ישראל בנדודיהם מבבל מערבה נמצא, שהקמת מרכזים אלה בצפון אפריקה ובמיוחד זה של קירואן, היא־היא הדרך של התקדמות ישראל לספרד. כי מהמרכז הקירואני עברו בני ישראל לספרד ואתם יחד גם תרבותם.

ר' אברהם בן דוד הספרדי, שחי במאה ה־12, ואשר היה גדול ההיסטוריונים היהודיים האמיתיים בימי הביניים, פירסם ספר חשוב מאד בשם „סדר הקבלה" בו הוא מוכיח את השתלשלות התורה שבע"פ ממעמד הר־סיני ועד ימיו. הדגש בספר זה על ההשגחה המיוחדת של הקדוש ברוך הוא על עמו ישראל, הדואג לגורלם ואף מנהיג את ענייניהם כך שלא יצטמצמו אף פעם אלא ילכו ויתרחבו.

אחד המאורעות החשובים המוזכר בספר זה הוא גורלם של ארבעה תלמידי חכמים גדולים שיצאו מסורא שבבל, כדי לקבץ את התרומות והנדבות לישיבות בבל, והקדוש ברוך הוא, בחסדו הגדול, סידר את גורלם כך שיפלו בשבי, ייפדו ע"י מרכזים יהודיים שונים וייסדו בהם מרכזים חדשים ובתי מדרש להרבצת תורה. הירידה בבבל עוררה את הסכנה, שחס וחלילה תשתכח התורה מישראל, בא גורלם של „ארבעת השבויים" ופיזר חששות אלה.

המקרה שקרה להם היה כך. הם יצאו בשנת ד' תש"ך (960) באניה ונסעו לאורך חוף הים המזרחי של הים התיכון, בסביבות ביזאנץ. משם המשיכו לכוון איטליה. אולם בדרכם זאת נתפסו ע"י הצי המוסלימי הספרדי של עבד־אל־רחמן

ה־3, שהיה אז חליף קורדובה. אשת ר׳ משה בר׳ חנוך היתה יפת תואר, והשובים רצו לטמאה. לאחר ששאלה את בעלה האם יישמר לה העוה״ב, אם תתאבד ע״י טביעה בים, כדי לשמור על טהרת בנות ישראל, קיבלה תשובה מבעלה: כן. מיד קפצה לים ונטבעה. הם נאסרו ע״י הממונה על הצי, אבן רמאחין, והושמו בכלא באניה. בזמן שהובילו אותם לשבי עגנה אנית הצי בנמלים שונים. ראשי הקהילות בהן עגנה האניה שמעו על המקרה ופדו את השבויים. כך הגיעו ארבעתם לקהילות שונות, בהן הקימו, כאמור, מרכזים חדשים לתורה.

האחד — שמריה — נפדה ע״י קהילת אלכסנדריה שבמצרים והוא נעשה לאחר מכן אב־בית־דין בפוסטאט (קאהיר). (הוא הוזכר כבר למעלה).

השני — חושיאל — נפדה והובל לקירואן, שם הקים ישיבה גדולה ונעשה למנהיגה הרוחני של כל הסביבה (ראה להלן).

השלישי — ר׳ משה בן חנוך, שהיה יחד עם בנו חנוך ועם בני משפחתו — נפדה ע״י יהודי קורדובה, שמינוהו לרב ולדיין עליהם, יסד שם ישיבה גדולה שהיתה אחד היסודות להקמת המרכז הרוחני הגדול שבספרד. (ראה בפרק הבא).

שמו וגורלו של השבוי הרביעי אינו ידוע לנו.

נחזור עתה לקירואן. הקהילה היהודית בקירואן לא נוסדה עם התיישבותו של ר׳ חושיאל ביניהם. בעיר זו התיישבו יהודים בודדים סמוך להיווסדה, בשנת ד׳ ת״ל (670), ע״י המצביא המוסלימי, עוקבה. על שמו של מייסד העיר הזאת. יש בה מסגד מפואר, היא נמצאת בטוניסיה של היום, כ־130 ק״מ דרומה מעיר הבירה, תוניס.

היהודים שהגיעו עם המוסלימים לכל מקומות כיבושיהם באו גם לקירואן, מצאו כאן צומת דרכים חשובה למסחרם בין המזרח והמערב. דרך השיירות המסחריות בין בגדד ודמשק במזרח לבין ערי ספרד במערב עברה כאן. זה גרם להתיישבותם של יהודים רבים בעיר ובמאה ה־9 היתה כבר קהילת קירואן למרכז של היהודים בצפון אפריקה.

ההתפתחות הרוחנית הגדולה בקהילה זו חלה כאשר התיישב בה ר׳ חושיאל, אחד השבויים הנ״ל. הוא יסד בה ישיבה גדולה שתלמידי החכמים הלכו ונתרבו בה, עד שכונו בשם „אנשי קירואן״, שהיה כינוי לציון גדולתם בתורה. חכמי קירואן עמדו במשא ומתן הלכתי עם כל גדולי התורה ובמיוחד עם גאוני בבל. לפי בקשת אחד מחכמי קירואן, ר׳ יעקב בן נסים, כתב רב שרירא גאון את „אגרתו״ המפורסמת (ראה בפרק כ׳).

הישיבה המפורסמת התנהלה לאחר פטירת ר׳ חושיאל ע״י בנו ר׳ חננאל, מגדולי התורה באותה תקופה (חי משנת ד׳ תש״נ—תתט״ו, 990—1055). הוא

חיבר פירוש נפלא לתלמוד הבבלי, הוא הפירוש הנקרא על שמו ומודפס בדרך כלל על הדף עצמו. פירושו ברור ומדוייק. הוא מברר בו גם את הנוסחאות השונות ומציע את הנוסח הנכון. כן חיבר פירוש לתורה וכתב תשובות הלכתיות רבות.

היהודים בקירואן חיו ביחסים טובים עם שכניהם הערבים עד תקופת האל־מוחאדים, השבטים המוסלמים הקנאים, שכבשו שטח זה בשנות הארבעים של המאה השתים־עשרה. אלה גרשו את היהודים ובמשך מאות בשנים לא הורשו יהודים להתיישב בה.

קהילה חשובה אחרת בצפון אפריקה היתה פאס, עיר שנוסדה בשנת 793 בצפונה של מרוקו המרכזית והיתה במשך תקופה ארוכה מרכז דתי מוסלימי ואחת הערים הקדושות של האיסלאם. קהילה יהודית נוסדה בה מיד עם היווסדה, אולם חשיבותה עלתה רק במאה התשיעית. בעיר זו נולדו כמה מגדולי ישראל — ר׳ דונש בן לברט, ר׳ יהודה חיוג׳ והרי״ף — ר׳ יצחק אלפסי. כאן חי תקופה מסויימת גם הרמב״ם ז״ל, לאחר שגורש עם בני משפחתו מקורדובה (בערך בשנת ד׳ תתק״נ, 1150).

מצבם של יהודי פאס עד המאה ה־11 היה טוב. אולם במאה ה־11 סבלו מפרעות ומגזירות קשות. במאה ה־12 גורשו רובם מן העיר, אלה שנשארו היו לאנוסים) הם נאלצו להתאסלם למראית עין ובהזדמנות הראשונה חזרו ליהדות (במיוחד לאחר אגרת העידוד של הרמב״ם). במאה ה־15 שופר מצב היהודים בעיר ובסוף המאה קלטה העיר מגורשי ספרד רבים. קהילה יהודית גדולה נמצאת בעיר זו עד היום הזה.

היהודים באירופה התיישבו עוד בימי שלטון היוונים בארץ־ישראל כתוצאה מכיבושי אלכסנדר מוקדון במזרח. ממקורות רומיים שונים מתברר שכבר במאה הראשונה לפני הספירה, היתה קהילה מאורגנת ברומי. ממצבות עתיקות שביוון מתברר, שבמאה הראשונה לספירה כבר היו קהילות רבות ביוון. ממקורות היסטוריים אחרים מתברר שבמאה הרביעית כבר היו קהילות יהודיות בספרד, בגרמניה, בבריטניה ובפרובינציות רומיות אחרות.

היהודים באו לאירופה בעיקר כעבדים שנישבו במלחמות הרומיים בארץ־ישראל והובאו לרומי ולפרובינציות, בהן ישבו כבר מספר יהודים בודדים אשר פדו עבדים־אחים אלה והכניסו אותם למעגל החיים. אחרים באו כסוחרים או כחברי משלחות ציבוריות מטעם ההנהגה הארץ־ישראלית. הרומיים לא התייחסו באהדה רבה ליהודים, אם־כי לא חוקקו עוד אז חוקים מיוחדים נגדם.

החיים היהודיים התרכזו מסביב לבית הכנסת של הקהילה. עובדה זו הספיקה כדי להבטיח חיים רוחניים מינימאליים. עד התחלת ימי הביניים לא התפתחו חיים רוחניים באופן מיוחד.

מצבם הפוליטי והחברתי של יהודי אירופה הורע ביותר, לאחר שהנצרות עלתה לשלטון בקיסרות הרומית, בדומה לזה של מצב יהודי ארץ־ישראל. יחד עם זאת, היו אפיפיורים אשר הסכימו שהיהודים יוכלו לקיים מצוותיהם באופן חפשי. דבר זה אף נקבע כחוק ע״י האפיפרור גרגוריוס ה־1, שעמד בראש הכנסיה הנוצרים 14 שנה (590—604). כמובן, שלא כולם שמרו על תקנה זו והיו גזירות ורדיפות בלי סוף.

תקופה זו שהזכרנו כאן מקבילה לראשית תקופת הגאונים. מה היה מצבם של היהודים בכל אחת מארצות אירופה?

היהודים באיטליה סבלו במיוחד מגזירות הקיסרים הנוצריים, החל בקיסר קונסטנטינוס והלאה (מ־313 ואילך).

כששבט האוסטגותים (הגותים המזרחיים = הכוונה לשבט גרמני ברברי, שפעל במזרח ובמרכז אירופה בסוף התקופה העתיקה ובראשית ימי הביניים והיה מתנפל מדי פעם בפעם על מדינות אירופה הדרומית) כבש את איטליה (493), הוטב מצב היהודים. במשך 60 שנות שלטונם הקפידו על כך שכל עם ועם יוכל לחיות לפי חוקי דתו. זכות זו ניתנה גם ליהודים. אבל היות והאוסטגותים ומלכם הושפעו כאן מהנצרות, היו מוכרחים גם הם לפעול נגד היהודים. פעולה זו התבטאה בשאיפתם ל„קרב" היהודים אל הנצרות. לשם כך נתקבלו עצותיו של יועץ המלך קאסיודורס, שהיה נוצרי קנאי.

הוא יעץ לא לתת רשיון לבניית בתי כנסת חדשים ואף להקשות על בדק הבית של הישנים. במשך הזמן הועלתה ההצעה לערוך מבצע סגירת בתי כנסת, כדי לאלץ היהודים להתנצר, אולם תיאודוריק דחה הצעה זו. בכל זאת הבערת בתי כנסת היתה מעשה מקובל וההמון הנוצרים עשה לא פעם דין לעצמו, ערך פרעות והדליק בתי־כנסת.

ככל שנתרבו מעשי הפרעות של ההמון הנוצרי — נתחזקה הגנת השלטונות על היהודים. הם לא רצו בשום אופן שחיי היהודים יהיו הפקר. היהודים יכלו לבטוח בהגנה זו וכדי לגמול לשלטונות, עזרו להם היהודים במלחמתם נגד הביזנטיגים. בשנת 535 פרצה מלחמת „עשרים השנה" (עד 555) בין האוסטגותים לבין הביזנטים הנוצריים. יהודי איטליה חששו בצדק מפני התנפלות ונצחון הביזנטים, ולכן עזרו בכל כוחם להלחם נגדם. במיוחד לחמו בנאפולי, בשעה ששר הצבא הביזנטיני, באלז׳יר, הטיל מצור על עיר זו. בעיר עצמה היו חילוקי

דעות בין התושבים היווניים שרצו להכנע לביזנטינים לבין היהודים הרבים תושבי העיר אשר לחמו בחירוף נפש נגד כיבוש העיר. הם הכינו מחסנים שלמים של צרכי אוכל למצור ממושך. אולם כל המאמצים לא הועילו. הביזנטינים כבשו את כל איטליה וגזרו גזירות קשות נגד יהודיה.

לאחר 15 שנות גזירות קשות של שלטון ביזנטיני התנפל שבט גרמני אחר, הלנגוברדים, על צפונה של איטליה. הם שלטו שם כמאתיים שנה ובאותם השטחים ששלטו היה מצב היהודים טוב. אבל לגבי רוב שטחי איטליה המצב לא נשתנה. רק בימי גרגוריוס ה־1 שהוזכר למעלה, הוטב המצב.

מצבם של יהודי דרום איטליה הורע ביותר בימי הקיסרים הביזנטינים באסיליוס ה־1 (867—886) ורומנוס ה־1 (919—944). בימי באסיליוס היה מנהיג יהודי איטליה אחד מגדולי החכמים שבדור, הפייטן ר׳ שפטיה בן אמיתי, אשר עשה רבות למען יהודי ארצו ופעל נגד הגזירות השונות (פיוטו הנודע הוא: „ישראל נושע בה׳ תשועת עולמים״).

למרות גזירות אלו נוסדו קהילות חדשות רבות בערי איטליה השונות. היהודים בערים אלו עסקו בתעשיה, במסחר ובמקצועות חפשיים, בעיקר ברפואה.

איטליה היתה באותה תקופה גם מרכז לחיי תורה ומצוות. גאוני בבל קיימו קשר עם יהודי איטליה, עודדו אותה, שלחו אליהם שליחים והורו להם את דרך החיים הנכונה. מאיטליה עברו חכמי התורה לאשכנז ולצרפת.

שתי הקהילות המרכזיות של איטליה באותם הימים היו בארי ואוטרנטו, קהילות אלו הוקמו ע״י שבויי טיטוס. במאה העשירית היו בערים אלו ישיבות פורחות שנודעו במשך מאות בשנים. בימי בעלי התוספות היו אומרים באשכנז ובצרפת, בחוגי רבנו תם, „כי מבארי תצא תורה ודבר ה׳ מאוטראנטו״. חכמי ישיבות אלו היו מקדשים שם שמים ברבים. פעמים רבות היו השלטונות הביזנטיים הנוצריים מכריחים אותם להתווכח על ענייני דת ואמונה. חכמינו עמדו בכבוד בויכוחים אלה וידם תמיד היתה על העליונה.

על תפוצות ישראל האחרות — במרכז אירופה, במערבה ובמזרחה — בפרקים הבאים.

כג. היהודים באירופה המערבית

שבטי הגאלים ומקומות מגוריהם — כיבוש גאליה ע״י רומי — עליית הפרנקים. היהודים בגליא — הגזירות — גורל יהודי קלאורמונט — המרובינגים — לודויג ה־1 — יחס האפיפיור גרגוריוס ה־1 ליהודים — דאגוברט וגזירותיו — הקהילות החשובות: ארל, בורדו ומרסיי ותולדותיהן — קהילת אורליאנס — הישוב היהודי בטור ובפאריס — היהודים במדינת הריינוס — המלך פאפין — קרל הגדול — חידוש „הקיסרות" הרומית — קרל הגדול וגרמניה — היחס אל היהודים — סיפור על יהודי נרבונה — המאבק של הכנסיה נגד היחס הטוב אל היהודים — לודויג ה„חסיד" (ה־1) — כתבי החסות — ההתקרבות אל הנוצרים — הסתת הבישופים — אגרות הרשע אגוברד — המצב בימי יורשי לודויג — חלוקת הקיסרות — קארל מלך צרפת — התפוררות הממלכה — ממלכת הסכסונים בגרמניה — אוטו ה־1 „קיסר האימפריה הרומית הקדושה" — יחסם של מלכים אלה ליהודים.

אחד האיזורים החשובים ביותר באירופה בתקופה העתיקה ובחלק מימי הביניים היה ידוע בשם גאליה. איזור זה השתרע בין הים התיכון והפירנאים מדרום; האוקיינוס האטלנטי ממערב, הרי האלפים מדרום מערב והנהר ריין מצפון ומצפון מזרח. ז. א. השטחים המהווים היום בעיקר את צרפת, בלגיה, חלק מהולנד, מערב גרמניה, שוייץ וחלק מאוסטריה.

הגאלים היו חלק מהקאלטים. תרבותם בימי קדם היתה נמוכה ביותר; לא פיתחו שום כתב ולא השאירו אחריהם שום ספרות כתובה. כמו רוב השבטים הברבריים האחרים באירופה, היו גם הם פורצים מדי פעם בפעם דרומה, כובשים שטחים, שודדים ומנצלים את התושבים ויחד עם זאת נהנים ולומדים מהתרבות היוונית והרומאית. בין הגאלים עצמם היו שבטים שונים, שלאחר מכן נפרדו לארגונים מדיניים שונים, מהם צמחו המדינות הנ״ל. הצד השווה בין כל שבטי הגאלים היה שבכולם היה השלטון — אריסטוקראטי מובהק: האדמות היו בידי האצילים שישבו בארמונות מפוארים בתוך טירות מבוצרות ואילו האיכרים שהיו תלויים בהם ישבו בכפרים או בחצרות האצילים.

התעסקותם העיקרית של הגאלים היתה החקלאות, אולם הם עסקו גם במלאכה. הם יצרו בעיקר כלי־נשק, כלי־עבודה ותכשיטים. אפיים היה תקיף ביותר. הם נודעו בעולם כולו כלוחמים אמיצים אולם לא יכלו להשיג הרבה מכך, משום שארגונם ומשמעתם היו רופפים ביותר. מבחינה דתית היו עובדי אלילים מובהקים ומתאימים להגדרת התורה „ודורש אל המתים". כל אמונתם היתה מבוססת על פולחן המתים.

במשך הזמן נכבשה גאליה כולה ע"י הרומיים בראשות יוליוס קיסר (58), אשר ניצל את הניגודים הקיימים בין שבטי הגאלים וכבשם אחד־אחד. המרידה של הגאלים נגדו לא הצליחה. מאז ואילך חלה רומאניזאציה של השטח הזה והשבטים האלה. הרומיים הפסיקו המלחמות הבין שבטיות, הכניסו סדר ותרבות במדינה, סללו כבישים, פיתחו ערים ונתנו רשויות אזרחיות מלאות לתושבים. בין הערים המפורסמות שפותחו או נוסדו אז יש לציין את פאריס, טולוז, שטראסבורג, קלן ואחרות. הגאלים השלימו במשך הזמן עם הכיבוש הרומאי ואף ניצלו אותו לפריחה כלכלית: את תוצרתם החקלאית הרבה היו מייצאים למחוזות איטליה השונים ואת התוצרת של בעלי המלאכה ייצאו לכל חלקי האימפריה הרומית.

החל מראשית המאה ה־3 התחילו פלישות של שבטים אחרים על איזור זה במטרה לכבשו ולנתקו מהאימפריה הרומית. פלישות אלו נתמשכו כל המאה ה־3 וגרמו להכנסת אוכלוסיה חדשה לאיזור זה שערערה את היציבות ואת הבטחון של המשטר והתושבים. שבטים אלה היו בעיקר האלמנים (גרמנים) ופרנקים (צרפתים). במאה ה־4 שוב נתחדשו הפלישות שנהדפו מדי פעם ע"י הקיסרים השונים: ע"י יולינוס ב־357 וע"י גרציינוס ב־387.

הקיסר הרומי האחרון בשטח זה היה אאטיוס ועם הירצחו (454), נתמוטט כאן השלטון הרומי לגמרי והוקמה ממלכת הפרנקים.

היהודים התיישבו באיזור זה עוד בימי קיום ממלכת יהודה החשמונאית. ארכילאוס ואנטיפס — בני הורדוס — גורשו לכאן ע"י אוגוסטוס. ארכילאוס בשנת ג׳ אלפים תשס"ו (6 לספירה"נ) ואנטיפס בשנת תשצ"ט (39). יחד אתם באו גם עוזריהם היהודים. מקורות היסטוריים מעידים, שלאחר חורבן הבית השני באו גם לכאן יהודים גולים. תעודות ספרותיות מעידות על קיום קהילה יהודית בפואטיה, בקלן ובמץ.

הגמרא והמדרשים מזכירים את גליא פעמים רבות כגולה אשר גדולי ישראל ביקרו בה: ר׳ עקיבא ביקר בה (ראש השנה כ"ו), יש גם תנא בשם

מנחם איש גליא (כתובות ס׳), אמורא בשם ר׳ יודן דמן גליא (בראשית רבה, פרק ב״א, ט׳) ועוד.

על היחס אל היהודים עד סוף המאה הרביעית לא ידוע לנו מאומה, אולם החל מראשית המאה ה־5 אנו נתקלים בהזכרת יהודי גאליה בין אלה שהשלטונות הרומיים גזרו נגדם גזירות. בשנת 425 מופיעה פקודה האוסרת בגאליה על היהודים לשמש בתפקיד ממשלתי או משפטי. לאחר שהרומים גורשו (ראה למעלה) המשיכו הנוצרים לשלוט כאן ואף הגבירו השפעתם. יותר מזה, הכנסיה הנוצרית ניצלה את התרופפות השלטון ולקחה לידיה את השליטה הממשית. בשנת 465 גזרה על איסור סעודה בבית יהודים וכן להזמין יהודים לסעודות הנוצרים (זו לא היתה דוקא גזירה רעה). גזירות אלו באו משום שרבים מן הנוצרים ואפילו הכמרים שבהם קיימו יחסים טובים עם יהודים. הגזירות האחרות נגעו גם בשטחי חיים אחרים ומטרתם היתה, לפי הגדרת ועידת הכנסיה, לקרב את היהודים אל הנצרות ע״י זה שמקשים עליהם את החיים כיהודים.

הועידות הנוצריות של המאה ה־6 המשיכו במדיניות זו. לאחר שגזרו על האכילה והחיתון, המשיכו לגזור על איסור הסגרת עבדים נוצריים ליהודים (542), על איסור הופעת יהודים בין הנוצרים בימי חגת הפסחא שלהם, על חובת היהודים לברך את הכמרים הנוצרים הפוגשים בדרכם (581), על איסור ישיבה בפני הכמרים הנוצרים שלא ברשותם, על איסור כניסה למקומות נוצריים מובהקים, כגון מנזרים, אפילו לצרכי מסחר, על איסור להיות גובי מסים, על רשות לעבדים נוצריים בבתי יהודים להשתחרר בכל עת שירצו ועוד.

כשראו שכל הגזירות אינן מועילות והיהודים אינם נכנסים תחת „כנפי הנצרות״, התחילו להשתמש בפיתויים ובאיומים. כמובן, שאיומים הביאו להתנצרות למראית־עין, שהכמרים לא קיבלו ברצון.

דוגמה לכל השתלשלות מצב זה אפשר להביא מקהילות העיר קלארמונט שבצרפת. בעיר זו היתה קהילה גדולה ובישוף העיר שם לו למטרה להביא את כל הקהילה להתנצרות (רח״ל), לשם כך השתמש בתחילה בפיתויים. הוא אסף מדי פעם בפעם את היהודים והיה דורש בפניהם על „גדלות״ הנצרות. כל הדרשות לא הועילו. יהודי אחד בלבד(!) התנצר. מומר זה עורר עליו את רוגזם של כל יתר בני הקהילה ופעם כשהשתתף באיזו תהלוכה נוצרית, ניגש אליו יהודי ושפך לו שמן מבאיש על ראשו. ההמון הנוצרי הגיב בהתנפלות על בית הכנסת שבעיר, החריבו ואיים ברצח על כל היהודים. הבישוף שמח לתגובה זו ואף הוסיף עליה: הוא הזמין את יהודי העיר ונתן להם לבחור בין

התנצרות לבין גירוש (576). רובם עזבו את העיר, ואילו אלה שהתנצרו עשו זאת למראית־עין בלבד.

באותו זמן שלטה בממלכת הפרנקים שושלת המרובינגים. שושלת זו היתה מהגדולות ומהחזקות ביותר שבין הפרנקים. היא החזיקה בידיה את השלטון למעלה משלוש מאות שנה (431—752). המלך החזק והגדול ביותר של שושלת זו היה כלודויג ה־1 (481—511). הוא אשר הקים את הממלכה הפרנקית הגדולה והוא אשר קבע את חוקי היסוד והתקנות השונות והמלכים הבאים אחריו הלכו בעקבותיו. כל מלכי המרובינגים עמדו תחת השפעת הכנסיה הנוצרית וקיבלו על עצמם לבצע את גזירות ה„סינודים" (הכינוי הידוע לועידות הכנסיה). הם גם התעלמו ממעשי הפרעות של ההמון הנוצרי. שריפת בתי כנסת והתנפלויות קשות על בתים יהודיים עברו ללא כל תגובה מצד השלטונות.

בסוף המאה ה־6 הגיע המצב לידי כך, שהתנצרות מאונס היתה מעשה של יום־יום, עד כי אפילו האפיפיור גרגוריוס ה־1 לא היה יכול לראות זאת בעין יפה.

גרגוריוס ה־1, המכונה „הגדול" עמד בראש הכנסיה ארבע־עשרה שנה (590—604). הוא היה למעשה המייסד בפועל של מה שנקרא „שלטון האפיפיור", כי הוא היה האפיפיור הראשון אשר התערב ודאג גם לשלטון החילוני של האפיפיור — ענייני שלום ומלחמה, קיום צבא וכו׳... משום כך בא לידי סכסוכים עם הקיסרים הביזנטיניים שראו בזה התערבות בסמכויותיהם. הוא גם היה הוגה־דעות וסופר נוצרי מפורסם, המסיים את תקופת „אבות הכנסיה" ומשום כך רבה היתה השפעתו על כל דורות הנצרות שלאחר מכן.

בין שאר הדברים שגרגוריוס קבע לדורות תופס היחס ליהודים את אחד המקומות החשובים. השאיר אחריו 24 אגרות העוסקות בענייני היהודים. את יחסו אפשר לסכם כך: מצד אחד — ביצוע החוקים והגזירות החוקיות נגד היהודים בכל חומרת הדין, התנגדות לכל טכס שיש בו משום סימנים יהודיים והשלטת מדיניות עויינת כלפי היהודים — ומאידך דרש שינהגו ביהודים התנהגות אנושית ויבטיחו להם את זכויותיהם החוקיות.

היהודים ניצלו יחס זה בפניות רבות שפנו אליו בבקשת עזרה. לאחר שהצרות והסבל של יהודי ממלכת הפרנקים עברו כל גבול, כפי שתיארנו למעלה, פנו אלה, דרך סוחרים יהודיים מאיטליה, אל גרגוריוס בבקשת עזרה. הוא נענה להם וכתב לבישוף של מרסיי להפסיק את תהליכי הפרעות ואת הכפיה להתנצרות. יש אמנם להשתדל בפיתויים אבל לא יותר מזה (591).

הגזירות של מלכי הווסטגותים בספרד (ראה בפרק הבא) הביאו פליטים רבים משם לממלכת הפרנקים (שנת ד׳ אלפים שע"ג, 613). בהתחלה התעלמו

השלטונות מפליטים אלה ונתנו להם להיקלט בבית אחיהם היהודים, אולם 15 שנה לאחר מכן, בימי המלך דאגוברט (628—639), נגזרו נגדם גזירות קשות יחד עם היהודים יושבי הארץ. הוא דרש מהם להתנצר או לעזוב את הארץ.

לאחר מכן היתה הירידה גדולה של ממלכת הפרנקים עד עלייתו של קארל הגדול (768). במשך תקופה ארוכה זו היו השלטונות עסוקים בבעיותיהם הם ולא נתפנו כ״כ לבעיית היהודים. היהודים ניצלו מצב זה ויצרו לעצמם מחדש עמדות כח ואף הצליחו לחדור לכל המחוזות כחלק בלתי נפרד ואף חשוב מבחינה כלכלית.

חיי הכלכלה של היהודים בכל התקופה הנ״ל התרכזו בעיקר בערים. הם ישבו אמנם בכל חלקי הממלכה, אבל בעיקר בחלק הדרומי, לחוף הים־התיכון. הסיבה לכך פשוטה: היהודים עסקו בעיקר במסחר, במיוחד במסחר בין־לאומי — בין ארצות המזרח לבין צרפת (אז ממלכת הפרנקים), בין איטליה לבין ארצות הפרנקים וצפון אפריקה ועוד — ומשום כך העדיפו לשבת בערי החוף בהן היו הנמלים והאניות.

שלוש הקהילות הגדולות של ערי החוף הדרומיות היו ארל, בורדו ומרסיי. ארל היא היום עיירה קטנה בצרפת הדרומית מזרחית במחוז בוש־די־רון, אולם בתקופה העתיקה ובימי הביניים היתה עיר חשובה עד למאוד. העיר מופיעה בספרות התורנית (התוספות וכו׳...) בשם „ארליש״ או „ארלי״. ארל קשורה בתעלה ארוכה ורחבה עם העיר פור־דה־בוק שממנה מגיעות אליה הספינות המביאות משאות ומעבירות אותם לנהר רון. כל השליטים, החל ביוליוס קיסר ועד לאחרון מלכי הפראנקים, הפנו תשומת לב רבה לעיר זו. המוסלימים כבשוה בשנת 730 אבל לא לזמן רב. חשיבותה היתה עוד במאה ה־10 כשהבורגונדים עשוה לבירתם. העיר מוקפת חומה עוד מימי הרומיים.

היהודים באו לארל מיד לאחר חורבן הבית השני וישבו בה בשלווה עד ימי דאגוברט ה־1 (ראה למעלה).

בראשית המאה ה־9 חזרו אליה היהודים ואף נעשתה קהילה זו לקהילה חשובה. לפי תעודות יהודיות מאותה תקופה קלטה קהילת ארל את כל ילדי ישראל שנגזרה בגדם גזירת שמד ונמלטו מעריהם (שלון, מקון, ויאן). יהודי ארל היו גרים ברובע מיוחד מרצון, כדי לא להתערב בגויים.

קהילה חשובה אחרת היתה בעיר בורדו, עיר הנמל הראשית של צרפת הדרומית־מערבית מימי קדם ועד היום הזה, עיר זו היא בירת המחוז ג׳ירונד המפורסם ביינותיו המצויינים.

עוד בימי הרומיים היתה בורדו ידועה כעיר מסחרית חשובה. הסוחרים באו אליה ממזרח. הם היו בדרך כלל יהודים או יוונים־נוצריים. כך הובאה הנצרות לבורדו. העיר סבלה קשות בימי נדודי העמים. היא גם היתה כבושה בידי הערבים במשך 3 שנים (732—735), אולם המלך שארל מרטל גירש אותם.

היהודים התערו בחיי המסחר והכלכלה של העיר. יסדו קהילה גדולה שקיימה קשרים מסעפים עם קהילות המזרח ולאחר מכן גם עם קהילות ספרד וצפון אפריקה. התעודות מעידות על קיום קהילה גדולה כבר במאה ה־5, אולם לאחר מכן גורשו ושוב חזרו והתישבו בה.

הקהילה השלישית החשובה היתה קהילת מרסיי.

מרסיי היא העיר השניה בגדלה בצרפת, לאחר פאריס. מאז ומתמיד היתה עיר הנמל החשובה ביותר ומשום כך שימשה תמיד גם למרכז המסחרי החשוב ביותר של ארץ זו. גם ענפי כלכלה אחרים חשובים קשורים במרסיי — תחבורה, ספנות, בתי זיקוק וענפי תעשיה רבים.

מרסיי נוסדה ע״י היוונים עוד ב־600 שנה לפנה״ס. כ־400 שנה לאחר מכן נכבשה ע״י רומי. לאחר ירידת הקיסרות עברה תחת ידי שליטים ועמים שונים.

התעודה ההיסטורית הראשונה המעידה על קהילה יהודית מאורגנת במרסיי היא משנת 576. רבים היו החוקים שהופעלו נגד יהודי מרסיי וכבדים היו המסים שהוטלו עליהם. בכ״ז החזיקה הקהילה מעמד ובאופן יחסי מצבם לא היה מהגרועים ביותר. גם היהודים חיו כאן בעיקר מהמסחר. הם היו למעשה מפתחי המסחר עם המזרח ומשום כך נהנו מעושר ומהכנסות יפות. מרכז תורני היה במרסיי רק במאה השתים־עשרה.

בכל שלוש הערים הנ״ל התעסקו היהודים גם במסחר עבדים. בכולן היה שוק גדול לעבדים שהובאו מהמזרח ומהדרום: מאסיה ומאפריקה. גם ביתר חלקי צרפת עסקו היהודים במסחר, בהלוואות בריבית ואף בחקלאות.

היחסים בינם לבין הנוצרים, באותם המקומות שלא היו קנאים מסיתים, היו בדרך כלל הוגנים.

קהילה גדולה אחרת בממלכת הפרנקים היתה באורליאנס (בצרפת של היום) שהיתה ידועה מאז ומתמיד כעיר קדושה לנוצרים, בירה של דוכסות בשם זה.

בספרות היהודית התורנית ידועה עיר זו בשם „אורלייניש״. יהודי אורליאנס סבלו הרבה מהנוצרים הקנאיים שבעיר. בסביבות ד׳ אלפים וש׳ (540)

הרסו הנוצרים את בית הכנסת של העיר. בזמן שלטון דאגוברט ה־1 גורשו גם יהודי אורליאנס. קהילה זו חודשה רק בסוף המאה ה־10. בשנת ד׳ תשס״ז (1007) הואשמו יהודי אורליאנש בכך, שהם הסיתו את החליף המצרי אל־חאכים להרוס את כנסת הקבר הנוצרי בירושלים. היתה זו כמובן האשמה מגוחכת אבל ההמוני הנוצריים קיבלוה והתחילו לרדוף את יהודי עיר זו.

בזמן מסעי הצלב הורע המצב, אבל זה שייך כבר לתקופה הבאה.

היו קהילות גם: בטור (במערב צרפת) שנתפרסמה מהקרב ההיסטורי הגדול שנערך לידה ובו ניצח מלך הפרנקים שארל מארטל את המוסלימים ובלם בזה את התקדמותם לאירופה (732).

בפריז — בירת צרפת — שהיתה גם בירת הפרנקים מהמאה הששית, היו יהודים כבר בימי הרומיים. קהילה גדולה קמה בראשית ימי הביניים. מראשית המאה הששית היתה שכונה יהודית מיוחדת. העיר נתפרסמה לאחר מכן בזכות חכמיה הגדולים שהספרות ההלכתית מכנה אותם בשם „חכמי פריז״.

גם במדינת הריינוס, באוסטריה, היו יהודים, אבל הידיעות עליהם מועטות מאד. האוכלוסיה במדינה הזאת היתה גרמנית טהורה. הקהילה החשובה ביותר כאן היתה בעיר קולוניה, קלן של היום. עיר זו שוכנת על שפת הריין, קרובה לאיזור הרוהר. בימי הביניים היתה קלן העיר הגדולה ביותר בגרמניה. בעיר זו היתה גם הקהילה העתיקה ביותר, מתקופת רומי. קהילה זו מוזכרת כבר בתעודת קונסטנטין מהמאה הרביעית. עד מסעי הצלב היו עליות וירידות במצבה של הקהילה. מבחינה כלכלית היה מצבם טוב.

קהילות אחרות אינן ידועות לנו עד המאה ה־8 — ה־9.

מראשית המאה השמינית ועד סוף המאה האחת־עשרה, במשך קרוב ל־400 שנה, חלה התפתחות עצומה בחיי הארגון של קהילות מערב אירופה. ההתחזקות חלה בראש וראשונה באשכנז ובצרפת, במיוחד כשעלה לשלטון קרל הגדול (ד׳ תקכ״ח, 768), שאיחד תחת שלטונו את כל גרמניה וצרפת. דבר זה הועיל להתקרבות היהודים בשני מחוזות גדולים אלה.

עלייתו של קארל הגדול נתאפשרה לאחר ששושלת המרובינגים (שהזכרנו) בממלכת הפרנקים הלכה וירדה. השלטון נשמט מידי המלכים והיה למעשה בידי השרים או נסיכי השבטים. שארל־מארטל, שהציל את אירופה מכיבוש ערבי בקרב שהוזכר לעיל (732) היה אחד השרים בלבד. אבל עם נצחונו זה פילס לבנו את הדרך לכסא המלכות במקום המרובינגים.

המלך הראשון משושלת זו היה פאפין שמלך משנת 751 ואילך. הוא מלך על כל ממלכת הפרנקים המאוחדת. אולם בנו היה עוד גדול ממנו. זה היה

קארל הגדול שמלך משנת 768 עד 814. הוא אשר דיכא את הלנגוברדים בצפון איטליה וכבשם ועזר בזה למעשה לאפיפיור, אבל גם הביא לידי כך שתהיה מעין הסכמה בינו לבין האפיפיור, דהיינו: הוא השליט החילוני על הכל, כולל שטח ארצו של האפיפיור, ואילו האפיפיור השליט הדתי — גם עליו.

ארבעים ושש שנות שלטון קארל הגדול משמשים תקופה חשובה בתולדות ימי הביניים. רוב ימי חייו בילה במלחמות. נוסף למלחמה המוזכרת נגד הלנגוברדים ניהל קארל מלחמה ממושכת ומייגעת נגד הסכסים, למעלה מ־30 שנה (772—803). היו אלה שבטים שישבו בין הריין והאלבה. אחדות לא היתה ביניהם, דתם היתה אלילית מובהקת. מטרתו של קארל הגדול היתה להביאם לנצרות. התנגדות השבטים הסכסיים היתה עיקשת ביותר והרגו הרג רב בצבא קארל. לבסוף נכנעו וקיבלו על עצמם את הנצרות. לאחר מלחמות נוספות שונות — בספרד, באוסטריה ועוד — הוקמה הממלכה האחידה הגדולה שגבולותיה היו: במזרח — האלבה, במערב — האוקיינוס האטלאנטי, בצפון — הים הצפוני ובדרום — נהר איברו שבספרד. היה זה שטח עצום וראוי היה להיקרא בשם „קיסרות" והמושל בה — בשם „קיסר". בעייה זו לא היתה מבוטלת. כי לפי ההשקפה שהיתה רווחת אז, קיימת רק „קיסרות אחת", היא הקיסרות הרומית (המזרחית — הפעם) שבראשה עומד הקיסר היושב בקונסטנטינפול, כלומר הביזאנטית.

אולם בעיני הקאתולים האדוקים מהמערב נחשבו כבר אז קיסרי ביזאנץ למינים. הבעיה החריפה, לאחר שבאותה תקופה ישבה על כס הקיסרות בביזאנץ אשה בשם אירנה, וספק היה אם יכולה אשה, מבחינה דתית, למשול בקיסרות.

כך היה המלך הגרמני קארל הגדול יורשם של קיסרי רומי העתיקה. עם קיסרותו נשתנה הכל. לפי החוק מושל הקיסר בשלטון בלתי מוגבל. ואכן, קארל עשה זאת באמת. למרות מלחמותיו הרבות שם לב לכל מה שמתרחש בממלכתו בכל השטחים. הוא שלח שליחי בקורת לכל המחוזות, שהיו צריכים לשלוח דו"ח על כל מה שנעשה בענייני משפט, צבא, חינוך, מסים, דת ועוד. שליחים אלה היו תמיד זוגות־זוגות: גרף וכומר, ע"י כך הוכיח קארל שהוא המושל גם בכנסיה.

יחד עם היותו קיסר המשיך קארל להיות גם גרמני, במלוא מובן המלה. היה מתלבש כמוהם, מנהל אחוזתו הפרטית כמו כל ראש שבט הגרמני, דיבר גרמנית ועוד. עיר בירתו היתה אאכן (ליד הריין).

כל ההשתלשלות הנ"ל החזירה בכ"ז את הזוהר הדתי העתיק לרומי. ע"י הקיסרות החדשה הזאת יכלו שוב להתחרות שני המרכזים ושתי הקיסרויות:

המזרחית הביזאנטית שמרכזה הרוחני והחילוני היה בקונסטנטינפול והרומית המערבית שמרכזה הרוחני היה ברומי.

היחסים עם היהודים היו שונים. כל זמן שהשלטון בקיסרות החדשה הזאת היה נתון בידי הקיסר ממש, היו היחסים טובים מאד. סיפורים שונים על יחסים אלה נשתמרו עד היום הזה, ביניהם הסיפור על יהודי נרבונה. איזור נרבונה היה עד ימי שלטון פאפין, אבי קארל, בידי הויזיגותים בספרד. והנה באו הפרנקים והטילו מצור על העיר. ומספר לנו הראב״ד ב„ספר הקבלה״: „והמלך קארליש שלה למלך בבל שישלח מן היהודים אשר לו מזרע המלוכה מבית־דוד. והוא שמע לו ושלח לו משם גדול וחכם ושמו רבי מכיר, והושיבו בנרבונה עיר הגדולה ונטעו שם, ונתן לו אחוזה גדולה שם בעת כבשו אותה מהישמעאלים, ולקח לו אשה מגדולי יהודי העיר. ובעת כיבוש העיר חילקה המלך לשלושה חלקים: האחד נתן למושל אשר שם בעיר שמו דון איימריך, והחלק השני להגמון העיר, והחלק השלישי נתן לר׳ מכיר ועשה אותו בן חורין, ועשה באהבתו חוקים טובים לכל היהודים היושבים בעיר״.

מכל הסיפור הזה אפשר ללמוד, שהיהודים כנראה עזרו לקארל לכבוש את נרבונה מידי הערבים ושעמדת היהודים בעיר זו ובמחוז זה היתה חזקה מאד עד כי מצא קארל למנות על שטח מסויים בה אוטונומיה יהודית עם „מלך״ בראשה, והמסקנה העיקרית היא שיחסים טובים שררו בין קארל לבין היהודים.

כל זה כאמור מצד הקיסר. מאידך גיסא לא יכלו מנהיגי הכנסיה, האפיפיורים והבישופים, להתייחס בשלוות נפש למצב זה. כל זמן שלא לקחו את השלטון לידיהם התריעו נגד יחס זה של המושלים אל היהודים, וכשהגיע השלטון ממש לידיהם, הורע מצב היהודים באופן ניכר.

האפיפיור הראשון שהתריע נגד מצב זה היה סטפן השלישי. הוא כתב אגרת מלאה כעס ורוגז על עניין זה. וזה לא פלא, כי היהודים השיגו אצל קארל הגדול מספר הישגים חשובים, ביניהם את הזכות לקנות קרקעות ולהעסיק נוצרים כשכירים. קארל עשה זאת משום שהוא ראה ביהודים עם חרוץ בכל ענפי הכלכלה שבממלכתו. חוץ מזה היו היהודים בקיאים בשפות רבות ויכול היה להשתמש בבקיאות זו בכל יחסי־החוץ שלו. (סיבה זו להעלאת יהודים לתפקידים רמים היתה קיימת גם אצל שלטונות המוסלימים בספרד וע״ז להלן). דבר זה הביא את ממלכת קארל למגע חשוב עם הממלכות המזרחיות שכל כך היה זקוק לו. במשלחות השונות שקארל שלח למזרח אנו מוצאים תמיד יהודים.

עם כל זה היתה השפעת הכנסיה גדולה מאד. המנהיגים הנוצרים לא התיאשו מללחוץ על קארל ואח״כ על יורשיו להתקין תקנות נגד היהודים. המצב הגיע בשטח זה לידי כך, שהיהודים נעשו מעין כלי משחק במאבק הסמוי בין מנהיגי הכנסיה לבין מנהיגי הקיסרות. כל זמן שקארל חי, לא היה מאבקם זה של מנהיגי הכנסיה נושא פירות, אבל אחרי מותו, כשעלה לשלטון בנו, לודויג, המכונה לואי החסיד (814—840) חשבו שישתנה מצב זה, כי מלך זה היה אדם חלש שנכנע למראית־עין בפני הכנסיה. גם הוא ניסה לעשות הרבה לקיום הסדר במצב היהודים. כדי שליהודים תהיה זכות קיום בממלכתו, הלך ופרש חסותו עליהם. אתו מתחילה השיטה שרווחה לאחר מכן בכל הממלכות של ימי הבינים ועברה גם לעת החדשה, והיא שיטת הענקת כתבי חסות ליהודים — לקהילות שלמות ולבודדים. כתבי חסות אלה הגנו בדרך כלל על היהודים מפני פגיעות בגופם וברכושם, התירו ליהודים לחיות על פי התורה והמצוות, הרשו להם לסחור ולקנות בגבולות מסויימים ונתנו להם זכויות משפטיות מסויימות, כגון עדות במקרים מסויימים ועוד. מאידך גיסא, היו חייבים היהודים להזהר מפני כל פגיעה בנוצרים ובדתם, אסור היה להם לגייר עבדים והיו צריכים להגביל עצמם בעבודה ובמסחר בימי ההגא של הנוצרים. עיקרם הטוב של כתבי החסות היה ההנחה היסודית שבהם, דהיינו: כל מי שפוגע ביהודי כאילו פוגע במלך. המלכים הקרולינגים (כפי שכונו ע״ש קארל הגדול) היו ממנים פקידים מיוחדים שתפקידם היה לשמור ולהשגיח על קיום וביצוע כתב החסות.

מצב חוקי זה הביא להתקרבות בין הנוצרים לבין היהודים שלא היתה תמיד רצויה. הנוצרים היו באים במגע עם היהודים גם בענייני דת, באים לבתי־כנסת לשמוע דרשות הרבנים וכדומה. גם מנהיגי הכנסיה דאגו נוכח מצב זה, אולם „דאגתם״ אינה מעניינת אותנו. חכמינו ז״ל דאגו שלא יתחלל חו״ח הקודש ע״י כך.

בישופים שונים פירסמו אגרות מודאגות על קיום כתבי החסות. אגרות אלו היו מלאות טענות נוצריות קנאיות נגד היהודים ולפעמים גם דברי הסתה גלויים נגדם. הבישופים פעלו בשני כיוונים: הכיוון האחד היה מופנה כלפי הקיסר שיתיר קצת את הגנתו על היהודים, ואילו הכיוון השני היה מופנה כלפי ההמון הנוצרי שלא יקיימו כל־כך את הוראות הקיסרים. בכיוון הראשון הצביעו הבישופים על הסתירה בין השאיפה להביא להתנצרות היהודים לבין הדאגה לקיום אמונתם היהודית. אחד הבישופים של התקופה, אגוברד, מדגיש באגרתו מצב אבסורדאלי זה. הוא כותב: „מתוך רצוננו למלא מצוות הכנסיה ומתוך הפחד שלנו להמרות מצוות הקיסר, אנו נמצאים בסכנה כפולה: אם נחזיק

בפקודת הקיסר — נחלל את הנצרות, ואם נמלא מצוות הכנסיה — אנו יראים מפני חרון הקיסר" (825). אגרת זו נשאה את הכותרת „על חוצפת היהודים". אותו בישוף יחד עם בישופים אחרים חיברו אגרת שניה בשם „על אמונת ההבל היהודית", שהיתה מלאה דברי לעג ושטנה על היהודים, מצוותיהם והתנהגותם.

ההמון הנוצרי התייחס למאבק זה מתוך אדישות. רק בודדים מתוכם נתפס לקנאות ולהסתה. רובם נהגו מהיחסים עם היהודים הנאה כלכלית עצומה.

המצב הורע בימי יורשי לודויג. עוד בחייו חילק לודויג את ממלכתו בין שלושת בניו: בן אחד, לודויג אף הוא, קיבל את הארצות הגרמניות. בן שני, קרל, קיבל את צרפת, ואילו הבן השלישי, לוטר, קיבל את איטליה ואת הארצות שהיו בין גרמניה לבין צרפת (הארצות הנקראות היום: הולנד, בלגיה, לוטרינגיה, אלזאס ושווייץ). שתי הממלכות הראשונות היו לאומיות מובהקות: הראשונה — גרמנית והשניה — צרפתית, ובמשך הזמן חל פירוד מוחלט ואף שנאה בין שני עמים אלה. הממלכה השלישית היתה חסרה את היסוד הלאומי ולכן היה מצבה תמיד בסכנה. במשך זמן קצר התפוררה ממלכה זו וחולקה בין שתים הראשונות והיתה מאז ומתמיד שטח מריבה בין הגרמנים לבין הצרפתים.

מצב היהודים, כאמור, הורע יחד עם התפוררות הממלכה, כי לודויג ה־1 היה המלך האחרון שהגן על היהודים. את התפוררות הממלכה ניצלו היטב האפיפיורים ומנהיגי הכנסיה לטובתם ולרעת היהודים.

בשנת ד' תר"ס (845), נקראה ועידת הכנסיה בעיר מו שליד פאריס. ועידה זו חידשה מספר גזירות נגד היהודים. ההנחה היסודית בועידה היתה הדרישה להחזיר את מעמד הקאנונים (פירוש — החלטות ועידות הכנסיה), לדרגת חוקי המדינה. קארל מלך צרפת לא רצה כל־כך להסכים לדרישה זו. הוא ראה בה, ובצדק, פגיעה במעמדו כמלך, חוץ מזה היה חי ביחסים טובים עם יהודי צרפת ואף השתמש בהם לטובתו. הוא רצה להמשיך את מדיניות אביו וסבו כלפי היהודים. וכאן חידשו בישופי צרפת את הסתתם. תלמידו ויורשו של אגוברדו הרשע, הבישוף אמולו, פירסם גם הוא אגרות שטנה נגד היהודים, אולם גם שנאתו לא נשאה את ה„פירות" הרצויים להם. אולם שלטונו של קארל בצרפת לא נמשך זמן רב. הפיאודאליזמוס (ראה להלן), זה שלטון בעלי האחוזות גבר מיום ליום, ויחד אתו ירדה השפעת המלך. בשנים 887 נאלץ קארל לוותר על שלטונו. מיד קמו מלכים חדשים בחלקים השונים של צרפת ואיטליה. הקיסרות של קארל הגדול התפוררה ונתבטלה סופית בגרמניה בשנת ד' תרע"א (911). הקארולינגים בצרפת עוד החזיקו מעמד כשבעים שנה. בשנת ד' תשמ"ז (987)

עבר השלטון בצרפת לנסיך פאריס, הוגו קפט, שהיה מייסד שושלת חדשה בשם „קפטינגים״, אשר משלה בצרפת עד המאה התשע־עשרה.

בגרמניה היה מצב דומה מכל הבחינות לצרפת, אלא ששם ההתפוררות היתה מהירה יותר (ראה למעלה). לאחר סיום תקופת הקרולינגים לקחו לידיהם את השלטון בגרמניה המלכים הסכסיים (ד׳ תרע״ט — תשפ״ד, 919—1024). המלך הגדול ביותר שלהם היה אוטו ה־1 המכונה „הגדול״ (ד׳ תרצ״ו — תשל״ג, 936—973), שירש את כסאו מאביו היינריך ה־1. בניגוד לאביו שהתנגד לכנסיה התקרב אוטו אליה, ולאחר שניהל מספר מלחמות ואף כבש את איטליה הצפונית והקים ממלכה גרמנית גדולה, הוא נקרא לרומי אל האפיפיור יוהאנס והוכתר שם בתור „קיסר האימפריה הרומית הקדושה של האומה הגרמנית״ (962). בזה קמה שוב הקיסרות לתחיה, אלא שהיא היתה שונה לגמרי מקיסרות קארל הגדול. ממלכת קרל היתה באמת אימפריה, כי הכירה את כל עמי אירופה המערבית ואילו ממלכת אוטו לא היתה אלא צירוף גרמניה ואיטליה, צירוף זה התקיים כשלושים שנה. במשך זמן זה ראה צורך כל מלך גרמני לבקר ברומי ולפעמים הזניח בשביל כך את גרמניה. אוטו השלישי, נכד ה־1, אף קבע את מושבו ברומי. האיטלקים לא שמחו להסדר זה. הם ראו בקיסרים הגרמנים שלטון זר וברברי.

בשנת 1024 תפסה את השלטון בגרמניה משפחה פרנקונית ובזה נגמרה תקופת הסכסונים.

מצבם של היהודים במאה העשירית והאחת־עשרה היה תלוי גם כאן ביחסים שבין המלכים לבין הכנסיה. עוד ועידת הכנסיה במוץ (ד׳ תרמ״ח; 888) חידשה את הגזירות. בשנת ד׳ תרצ״ב (932), בימי היינריך ה־1, הגיעה אגרת מזוייפת מירושלים (נכתב כנראה ע״י מסיתים גרמניים) ובה כתוב שפרץ ריב קשה בין היהודים לבין הנוצרים בירושלים ולכן יש לנקום ביהודי גרמניה. האגרת אף מספרת שקרה „נס״ והיהודים נכנעו בפני הנוצרים בארץ הקדושה וכולם התנצרו (וכל זה היה שקר וזיוף), משום כך יש לנצר גם את יהודי גרמניה. אולם האגרת לא השפיעה והאפיפיור ליאו השביעי קבע, שאין לכוף את ההתנצרות על היהודים אלא יש להשפיע עליהם בדברי שכנוע.

בימי אוטו ה־1 ויורשו, אוטו ה־2, נמסרו היהודים לשלטונם של בישופי המחוזות, אולם בניגוד לכל חשש מוקדם התייחסו אלה בצורה די הוגנת ליהודים. הסיבה לכך, כנראה, כי גם גביית מסי היהודים נמסרה לרשותם וסנוורו מאהבת הבצע שנשקף להם כאן. העדיפו את כספי היהודים על גירושם.

במשך רוב מלכי הסכסונים היה, איפוא, מצבם של היהודים טוב, כמובן באופן יחסי. רק היינריך השני התייחס אליהם רע. בשנת ד׳ תשע״ב (1012) פקד פתאום לגרש ממגנצא כל יהודי שיסרב להתנצר. בודדים בלבד המירו דתם והרוב הגדול העדיף לעזוב את העיר. שנה לאחר מכן חזרו לעיר, לאחר השתדלות ראש הקהילה ר׳ שמעון בר יצחק.

המצב הוטב שוב ונמשך כך עד סוף המאה, כשפרצו הגזירות הנוראות של מסעי הצלב.

כד. הקהילות החדשות במערב במאות ה־9–11

הקהילות בצרפת ובאשכנז — הקהילות: נורבונה — טולוז — בדרש — נים — טרויעס — מיץ — 3 קהילות שו״ם: שפירא — וורמייזא — מגנצא — קהילות אשכנז: מגדבורג — רגנסבורג ועוד.

ממצבם הטוב באופן יחסי של היהודים בימי הקרולינגים והסכסונים נוצרו קהילות חדשות בצרפת ובאשכנז. הגיאוגרפיה של הקהילות הללו מעידה על חיי הכלכלה של היהודים. היות ורוב יהודי אשכנז וצרפת עסקו בעיקר במסחר; לכן צמחו קמעא־קמעא היישובים היהודיים לאורך דרכי המסחר והנהרות הגדולים. קהילות אילו היו איפוא בדרומה של צרפת, לחוף הים־התיכון, במרכז צרפת ובאיזור הריינוס.

הצד השווה בכל הקהילות הללו הוא האוטונומיה הפנימית, ממנה נהנו היהודים. בדרום נתפרסמו קהילות נרבונה (ראה בפרק הקודם קטע מתולדותיה), טולוז, בדרש, נים וקרקסון.

נרבונה היא עיר בדרום־צרפת הקשורה גם לים התיכון וגם לנהר אוד. אמנם ישבו בה יהודים כבר במאה ה־5, אבל נתפרסמה מימי קארל הגדול ואילך. יהודי נרבונה ניהלו את מסחרם בעיקר עם סוריה ויוון. קארל הגדול, כאמור, העניק להם זכויות מיוחדות. משום כך נקראו ראשי קהילה זו בשם תואר „נשיא". הקהילה נתקיימה עד לגירוש יהודי צרפת בשנת ה׳ ס״ו (1306). במשך הזמן נתפרסמו גדולי תורה בעיר זו (ראה הפרק הבא).

קהילה חשובה היתה בטולוז, עיר בדרום־מערב צרפת. עיר זו היתה תקופה מסויימת בירת הווסטגותים, נכבשה ע״י הערבים לתקופת־מה וחזרה להיות אחר־כך בירת רוזנות.

יהודי טולוז סבלו רבות מפרעות הקנאים הנוצרים. בימי המלך קארל השלישי, בשנת ד׳ תרמ״ג (883) התלוננו יהודי טולוז בפני המלך על פגיעות הנוצרים בימי ה„חגא" שלהם. לבירור התלונה נתכנסה ועידת הכנסיה בעיר זו. בסיכום נתגלה, כי למנהג זה של הכאת יהודים בימי ה„חגא" בטולוז יש נימוק פוליטי־היסטורי, דהיינו: בימי מלחמות הערבים הצטרפו יהודי טולוז לערבים וקראו להם לבוא לגליה. הלך קארל הגדול ותיקן ששלוש

פעמים בשנה, בימי ה„חגא״, יוכה אחד היהודים ע״י נוצרי על לחיו. היה זה איפוא מנהג עתיק שנהפך לנוהג רצוי בעיני הנוצרים שניצלו זאת לפרעות. אמנם היהודים שללו עלילה זו, אבל מנהיגי הכנסיה סירבו לבטלה. בשעת קיום „מנהג״ זה היו מתעללים באמונת היהודים. יותר מאוחר אפשר היה לפדות בכסף ביצוע מנהג זה.

גורל דומה היה לקהילת בדרש (היא נקראת כך בספרות ישראל. אולם הצרפתים קוראים לעיר זו בשם בזיה). עיר זו היא לא רחוקה מלנגדוק, במרחק של כ־13 ק״מ מן הים התיכון. היא היתה תמיד עיר־צומת חשובה בין צרפת, ספרד ואיטליה. גם היא היתה בידי הוויזיגותים, לאחר מכן היתה 13 שנה בידי הערבים (720—733). שארל מארטל כבש אותה מידי הערבים ובנו, פאפין, הקים בה רוזנות. עוד במאה החמישית היו בסביבה יהודים, אולם קהילה יהודית ממש מוזכרת רק בתעודות מן המאה העשירית. בעיר היה קיים רובע מיוחד ליהודים שעמד תחת פיקוחו של ההגמון. חלק מן היהודים ישבו באיזור אחר תחת פיקוח רוזן העיר. גם בבדרש היה מנהג עתיק יומין שהיו סוקלים באבנים יהודים כל יום א׳ שלפני „חגת־הפסחא״. נוהג זה היה קיים עד שנת ד׳ תק״כ (1160) ורק אז בוטל תמורת מס שנתי קבוע.

בקהילת נים התיישבו יהודים בסוף המאה השביעית, פליטי רדיפות הויזוגותים מספרד. היא היתה עיר מפורסמת בעבודת אלילים ולאחר כך של הקנאים הנוצרים. הקהילה היהודית הגדולה התפתחה רק במאה האחת־עשרה. אז היא היתה המרכז היהודים החשוב ביותר בפרובאנס, שישבו בה חכמים ופייטנים לרוב. קהילה זו נתקיימה עד גירושה הסופי ה׳ קנ״ד (1394).

היישובים היהודיים החשובים שהתפתחו בתקופה זו במרכז צרפת ובאיזור הריינוס היו: טרויאס, מיץ, ושלוש קהילות „שו״ם״ שהן שפירא, וורמייזא ומגנצה. אולם למעשה היו כבר אז כ־40 ישובים יהודיים, פחות מפורסמים.

טרויאס נמצאת מדרום לפאריס. היא היתה ידועה כעיר־ירידים חשובה. משום כך גם נמשכו אליה יהודים רבים. במשך הזמן נוסדה כאן קהילה חשובה שהגיעה לשיא תפארתה בימי שבתו של הגאון הגדול ר׳ שלמה יצחקי רש״י ז״ל. אז נפתחה כאן גם ישיבה, שעוד נדבר עליה להלן.

קהילה יהודית פורחת היתה קיימת מהמאה ה־8 בעיר מיץ, הנמצאת בצפון־מזרח צרפת באיזור לותרינגיה. בגלל הפחם הרב הנמצא במכרות הסביבה נתפרסמה עיר זו כעיר תעשיה חשובה. היא היתה אחת הערים ששימשו סלע מחלוקת בין ממלכת הגרמנים לבין הצרפתים. רבים מגדולי ישראל פעלו בה

ומשום כך בני הקהילה נתונים לרדיפות רבות. הסבל הגדול ביותר היה לקהילה זו בימי מסעי הצלב.

פרשה מיוחדת במינה היא תולדותיהן של שלוש הקהילות החשובות המכונות בתולדות ישראל בראשי־תיבות „שו״ם״, שפירא, וורמייזא ו־מגנצא.

שפירא ידועה בשמה הגרמני שפיאר. היא שוכנת ליד הנהר ריין, בדרום־מערב גרמניה. במשך ימי הביניים נתפרסמה כעיר נוצרית קנאית. הקהילה היהודית נתארגנה כאן רק במאה האחת־עשרה, אם כי ישבו בה יהודים כבר בתקופת רומי. משום כך רובה של ההיסטוריה היהודית בעיר זו אינה שייכת כבר לתקופתנו אלא לתקופה של מסעי הצלב ולאחריה. בזמן שבתם בעיר זו זכו היהודים ל„חסותו״ של הגמון העיר, שניצל אותם לטובתו. תמורת המסים הכבדים שגבה מהם העניק להם זכויות אוטונומיות פנימיות שהתבטאו בין השאר בקיום בית דין יהודי־רבני ובזכות הגנה עצמית בימי פרעות.

הקהילה השניה מבין השלוש, וורמייזא (בגרמנית וורמס), היתה בימי הביניים מרכז מדיני ודתי חשוב. גם כאן ישבו כבר יהודים בימי רומי, אולם הקהילה התפרסמה רק מסוף המאה העשירית. בשנת ד׳ תשצ״ד (1034) הוקם בה בית־כנסת מפואר שהיה מהיפים ביותר בכל קהילות העולם. הינריך הרביעי שבתחילת שלטונו נתפרסם כנוצרי „קדוש״ ומשום כך רדף את היהודים (ראה הפרק הקודם), שינה דעתו והעניק לבני קהילה זו זכויות מיוחדות. הוא פירסם כתב חסות לשלוש הקהילות, לפיו: מותר היה להם לעבור ולסחור בתוך גבולות המדינה; נאמנים היו להעיד על חפץ שלהם שלא גנוב; יהודי שיתנצר מפסיד את זכות הירושה שלו; עבדי היהודים שיתנצרו אינם יוצאים לחפשי בזכות זו; מותר להם להעסיק עבדים נוצרים (פרט לימי א׳ והחגא); מותר להם להתדיין בפני בית דין יהודי; יהודים שנפצעו יקבלו פיצויים; ועוד דברים דומים. זכויות אלו הוענקו בשנת ד׳ תתל״ד (1074). יהודי וורמייזא לא הספיקו ליהנות זמן רב מזכויותיהם אילו, כי עשרים ושתיים שנה לאחר מכן (תתנ״ו) בימי התארגנות מסעי־הצלב נהרסה כל הקהילה.

רבים מגדולי ישראל; וביניהם רש״י ז״ל, חיו ופעלו בה (רש״י ז״ל פעל בה עשר שנים, מתתט״ו — תתכ״ה).

קינות רבות נכתבו על חורבן קהילה חשובה זו בימי מסעי הצלב. חלק מהן אנו אומרים בקינות של ט׳ באב.

השלישית מבין שלש הקהילות והחשובה ביותר, היתה קהילת מגנצא. היא גם היתה הקהילה שסבלה ביותר מכולן. היא ידועה בשם מאינץ. עיר

זו נמצאת ליד הריין ומול הנהר מאין ומכאן שמה. מראשית ימי הביניים היתה מגנצה מרכז קאתולי חשוב עם קטדרלות ומושב הגמונים מפורסמים. עובדה זו השפיעה מאד על היחס הרע של תושבי העיר אל היהודים. כשהרומים כבשו את גרמניה עשו את מגנצה לאחת הערים החשובות. משנת 747 ישב בה באופן קבוע ארכיהגמון שהיה ממונה על מספר הגמונים במחוזות. באותה תקופה כבר ישבו בה יהודים (ביניהם החכם ר׳ יהודה בן מאיר הכהן). אולם כקהילה מאורגנת היא ידועה רק מהמאה העשירית. מאז נתפרסמה כמרכז יהודי תורני חשוב.

בשנת ד׳ תשע״ב (1012) היה הגירוש הרציני הראשון של יהודי מגנצה. מאז היו עליות וירידות תכופות בגורל יהודי העיר.

היהודים ישבו כאן בשכונה מיוחדת והתפרנסו בכבוד. אולם בשנת ד׳ תתמ״ד (1084) קרה אסון נורא. פרצה דליקה גדולה ונשרפה כל שכונת היהודים. הנוצרים ניצלו אסון זה לשוד ולפרעות. יהודי מגנצה נאלצו להימלט לשפירא, שם קיבל אותם הגמון העיר בסבר פנים יפות.

רבים מגדולי אשכנז ישבו ופעלו בה. ביניהם יש לציין את ר׳ יהודה ליאונטין, רבו של ר׳ גרשום מאור הגולה ור׳ גרשום בעצמו. גם רש״י חי כאן תקופה מסויימת, וכן ר׳ אמנון ועוד (ראה עליהם בפרק הבא).

היהודים לא הספיקו לחיות בה שוב זמן רב עד שפרצו מאורעות מסעי הצלב, שהביאו את יהודי מגנצא לגורל דומה לזה של יהודי וורמייזא.

גם בגרמניה המרכזית נתפרסמו מספר קהילות והן מגדבורג, מרזבורג ורגנשבורג.

מגדבורג היא אחת הערים החשובות שבמרכז גרמניה (היום שייכת למזרח גרמניה). היא שוכנת ליד הנהר אלבה. משנת 862 היתה מקום מושבו של ארכיהגמון.

אין לדעת מתי באו יהודים בפעם הראשונה לעיר זו. בתעודות העיר הם מוזכרים בפעם הראשונה משנת ד׳ תשכ״ה (965). הם השתכנו מרצון בשכונה מיוחדת, אולם קיימו יחסים הדוקים עם תושבי העיר, במיוחד היה חלקם רב בפיתוח המסחרי של העיר. עד מסעי הצלב ישבו בשלווה יחסית, אולם לאחר מכן סבלו מרדיפות רבות.

קהילה עתיקה יותר היתה קהילת רגנשבורג, היא עיר באווארית בדרום מזרח גרמניה ליד הנהר דאנובה. עיר זו היתה תמיד בירת דוכסות של נסיכי באוריה.

כבר במאה ה־5 ישבו בה יהודים ובתעודות מוזכרת הקהילה מהמאה העשירית, בימי מסעי הצלב לא הסתפקו הרשעים בגירוש וברדיפות אלא הכריחו את כל יהודי העיר להתנצר. לאחר מכן הורשו לחזור לדת אבותינו.

גורל דומה היה כלל הקהילות באשכנז ובצרפת. בכל מקום ומקום התחילו להתרקם חיים יהודיים טהורים משולבים באבני פז של בתי מדרש וישיבות עד שבא הכורת בדמות מסעי הצלב וגידע את הכל.

את פעולותיהם של גדולי אשכנז וצרפת נתאר בפרק הבא.

כה. החיים הרוחניים באשכנז ובצרפת

המקוריות שביהדות צרפת ואשכנז — הקשר עם א״י ואיטליה — ראשית ההתפתחות — בתי הכנסת בצרפת ובאשכנז — המוסדות היהודיים — ר׳ יהודה ליאונטין — רבנו גרשום מאור הגולה: תולדותיו — העתקת הש״ס — תשובותיו — תקנותיו — הרם דר׳ גרשום — פירושיו למסכתות — ר׳ שמעון בר׳ יצחק — ר׳ מכיר, אחי ר׳ גרשום — ר׳ מנחם בנו — ר׳ אליעזר הגדול, ר״מ במגנצא — ר׳ יעקב בר׳ יקר, ר״מ בוורמייזא — ר׳ יהודה הכהן — ר׳ יצחק הלוי, יורש ר׳ יעקב — ר׳ יצחק בן ר׳ יהודה, יורש ר׳ אליעזר הגדול — שניהם רבותיו של רש״י — ישיבת נרבונא; ר׳ משה הדרשן — ר׳ שלמה יצחקי רש״י: ייחוסו — האגדה על לידתו — לימודיו בוורמייזא ובמגנצא — ייסוד הישיבה בטרויעש — שמו מתפרסם בעולם — פירושיו לתורה ולתלמוד — ההבדל בינו לבין הגאונים — גדול במידות ובמעשים — הדיוק בדקדוק ובגירסאות התלמוד — גדולת רש״י — רש״י הפייטן — פטירתו — „כתב רש״י״ — „תפילין של רש״י״ — ר׳ שלמה בר׳ שמשון — ר׳ מנחם בר׳ חלבו — ר׳ שמחה בעל „מחזור ויטרי״ — ר׳ שמעיה.

בד בבד עם ייסוד והתפתחות הקהילות התפתחו גם החיים הרוחניים שבקהילות. חיים רוחניים אלה היו מקוריים ועצמאיים בצרפת ובאשכנז, משום הקשר הרופף שהיה קיים בין יהדות ארץ זו לבין יהודי הארצות האחרות. עם יהודי ספרד וצרפת הדרומית (פרובאנס) נותק קשר זה כמעט לגמרי משום שיהודים אלה עמדו תחת השפעת הערבים. השפה הערבית המדוברת בפי יהודים אלה לא היתה מובנת להם. הקשר עם בבל היה גם חלש מאד משום מספר סיבות, ובעיקר משום שמעמדן של ישיבות אלו הלך ונידלדל מיום ליום ואפילו כשהיו קיימות לא היתה השפעתן ניכרת על יהודי בבל.

הארצות שלהן היתה השפעה ישירה או עקיפה על יהודי אשכנז וצרפת היו ארץ־ישראל ואיטליה.

השפעה זו באה משום הקשר הקיים בין ארצות אלו, שהתבטא בביקורים תכופים של יהודי ארץ־ישראל בצרפת, בהעברת הפיוט מארץ־ישראל לאיטליה ומשם לאשכנז ולצרפת, בספרי קודש שבאו באותה דרך וכן בקיום קשר של שאלות הלכתיות שהיו מופנות בדרך כלל אל חכמי ארץ־ישראל. אולם אין פירוש הדברים האלה שיהודי אשכנז וצרפת היו משועבדים שעבוד רוחני או גשמי כלשהו ליהודי ארץ־ישראל או איטליה. הם הצליחו לארגן את חייהם, אמנם לאט־לאט אבל בבטחון, בצורה כזאת שהם היו אד־נים לעצמם.

ארגון חיי הרוח והחברה בקהילות התבלט בחיפושי דפוס דרך לחיים אלה. ההתקרבות אל הנוצרים שהתבטאה בדיבור בשפת המדינה (גרמנית או צרפתית), בהתעסקותם ולפעמים במנהגיהם שהיו קרובים לנצרות גרמה לעיכובים בהתארגנות זו. מצב זה נמשך עד שקמו באשכנז ובצרפת גדולי תורה ויראה, ידועי שם, אשר צמצמו התקרבות זו לדרגה כה מבוטלת, שלא היה לה כל משקל מכריע בחיי היהודים, ולעומתה העלו את לימוד התורה וההלכה בישיבות לדרגה המכריעה ביותר בחייהם הפרטיים והציבוריים גם יחד.

כך התפתחה תרבות יהודי צרפת וגרמניה בצביון מיוחד לה שהיה שונה מארצות אחרות, בלי פילוסופיה ובלי סטיות רוחניות אחרות. ההמון היהודי התעמק בלימוד התורה שבכתב ושבע״פ במטרה לעשותה כמרכז חייהם הפשוטים. חיים אלה התרכזו בעיקר מסביב לבית הכנסת ולבית המדרש. את בית הכנסת היו מטפחים בצורתו וביפיו כדי לעשותו מקדש מעט העומד בגבהו מעל כל יתר בנייני היהודים ומשפיע ע״י כך עליהם. מכאן היו מורכבים משני חלקים: הפרוזדור (פאלש בלע״ז), שהיה מוקדש למקום הכנה נפשית וגשמית כאחד (למשל, ההתעטפות בטלית לא היתה בבית הכנסת עצמו אלא בפרוזדור זה) לקראת הכניסה לקודש פנימה הוא אולם בית־הכנסת עצמו. כאן אנו מוצאים בפעם הראשונה בתי כנסת עם עמודי שיש או אחרים מבפנים, שהיו יוצרים מעין הבדלה בין שני החלקים וכן את השורות המסודרות יפה בתוך בית הכנסת.

לארון הקודש שהיה קבוע יפה בצד המזרחי היו עולים במדרגות. למטה מהן היה עמוד התפילה בשביל הש״ץ ובמרכז האולם היתה עומדת בימה שגם אליה עלו במדרגות ואשר שימשה למקום קריאת התורה. על קירות בתי הכנסת היו ציורים יפים, שבוטלו לאחר מכן לפי החלטת גדולי התורה.

בית הכנסת לא היה הבנין היחיד במקום זה, אלא מסביבו התרכזו כל יתר הבניינים הדתיים: בית־המדרש, שהיה מוקדש כולו ללימוד התורה ואשר היה מלא לומדים במשך כל שעות היום: המקוה, חדר השחיטה ועוד. במשך

הזמן נבנה כאן גם ביתו של הרב דמתא ושל השוחט וכך נוצר המושג הנקרא „שולהאף״ — חצר בית הכנסת.

בראש הקהילה עמד פרנס נבחר שהיה בא־כוח הקהילה כלפי השלטונות. אם הפרנס הזה היה גם גדול בתורה, אז הוא היה גם ראש בית הדין היהודי. לידו פעלו מוסדות קהילתיים אחרים.

הקשר בין הקהילות השונות בצרפת ובאשכנז היה חזק מאד. שלוש פעמים בשנה היו מתאספים פרנסי ונציגי הקהילות למעין ועידה מיוחדת שתפקידה היה לדון על כל הבעיות המשותפות של הקהילות. אסיפות אלו היו מתקיימות בדרך כלל ביריד שבעיר קולניא היא קלן והיו מתקבלות החלטות משותפות שסוכמו לאחר מכן כתקנות יסודיות לכל יהודי אשכנז בשם „תקנות דרבנו גרשום״ (להלן).

רשימת גדולי התורה בצרפת שפעלו בשטח הפצת התורה בין ההמון נפתחת ברבי יהודה בן ר׳ מאיר ליאונטין, רבו המובהק של רבנו גרשום מאור הגולה. הוא הגיע למגנצא מאיטליה, והקים כאן ישיבה מפוארת שגדולי חכמים יצאו ממנה. ר׳ גרשום מאור הגולה מכנה אותו בשם „רבי ליאון רבי שלמדני רוב תלמודי זצ״ל חכם מופלא״.

תלמידו הגדול של ר׳ יהודה היה כאמור: רבנו גרשום בן יהודה, המכונה בשם „מאור הגולה״ שהיה מעין ראש הגולה האשכנזית כולה. ר׳ גרשום מאור הגולה היה למעשה המעצב של דמותה הרוחנית של יהדות אשכנז. הוא נולד במיץ, בשנת ד׳ תש״ך (960) בערך, עבר למגנצא וחי בה. כאן הורה בישיבה גדולה שרבים מבני אשכנז וצרפת למדו בה. ישיבה זו עלתה בימיו לדרגה גבוהה מאד והיתה לאחת הישיבות המפורסמות ביותר בעולם היהודי. אולם פעילותו לא הצטמצמה בלימוד התורה בלבד אלא עסק בכל ענייניה הרוחניים של היהדות. לא היה שטח בחיי היהודים שלא הורגש בו ידו המסדרת. התלמוד הבבלי היה כבר אז באשכנז אולם רק בטפסים בודדים. הנוסח המקובל היה משובש. הוא קבע את הנוסח המתוקן לפי מספר כתבי־יד. הוא כתב בעצם ידו את כל הש״ס ואסר על כל המעתיקים להכניס בו איזה שינוי.

כל קהילות אשכנז וצרפת היו פונים אליו בשאלות הלכתיות ולאחר מכן פנו אליו גם מיתר הארצות: מאיטליה, מפרוואנס ומספרד. תשובותיו לשאלות אלו היו ליסוד החיים התורניים בכל תפוצות ישראל עד כי היו רגילים לומר: „כי מצרפת תצא תורה ודבר ה׳ ממגנצא״. רוב התקנות היסודיות בחיי יהדות אשכנז נקראות על־שמו. תקנות אלו עוסקות בכל שטחי החיים. בין התקנות היו כאלו שצורפה אליהן ההגדרה: „בחדר״ג״ דהיינו: בחרם דרבנו גרשום. מכאן

רואים את תקיפותו לביצוע התקנות. בין אלה יש לציין: א) חרם על מי שנושא יותר מאשה אחת בחייה. ב) לא לגרש אשה בעל כרחה. ג) איסור הסגת גבול בשטח הפרנסה, למשל להקים בית מלאכה מסויים או חנות בקרבת מקום שבו נמצא כבר מסוג זה. ד) דומה לתקנה זו היא האיסור לקרוא במכתבו של אדם שלא ברשותו. ה) תקנה שבאה למנוע עליית שכר־דירה לגוי והיא: שאסור לשכור מגוי בית שגר בו יהודי, בטרם מלאה שנה ליציאת הדייר הקודם, כדי שהגויים לא יגרשו מבתיהם את הדיירים היהודיים בכוונה להשכירם למי שישלם יותר. ו) לא להזכיר לאנוסים בעלי תשובה שחזרו ליהדותם את עוונם. ז) החובה על כל יהודי להדיין רק בפני בית־דין של יהודים, ועוד תקנות דומות אחרות.

התשובות ההלכתיות של ר׳ גרשום מפוזרות ע״פ ספרי הלכה רבים: מחזור ויטרי, אור זרוע, שו״ת מהר״ם, מרדכי, שיטה מקובצת ועוד. בתשובות אלו מסתמך ר׳ גרשום על התנ״ך ועל התלמוד בלבד ורק לעתים רחוקות הוא מזכיר גם את הגאונים.

נוסף לתשובות חיבר ר׳ גרשום פירוש למסכתות: תענית, בבא־בתרא, מנחות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד וחולין, רובן מסדר קדשים.

ר׳ גרשום היה גם מהפייטנים הראשונים באשכנז, הוא חיבר סליחות רבות, שהידועה מביניהן היא „זכור ברית". סליחותיו מצטיינות בפשטות ובלשון טבעית ומתוכן משתקפות הצרות והגזירות הרבות שעברו על בני דורו.

רבים היו חבריו וידידיו ועוד יותר תלמידיו.

בבית הקברות הישן במגנצא נמצא קברו ועליו מצבה שרואים עד היום.

אחד הידידים הקרובים ביותר של ר׳ גרשום היה ר׳ שמעון בר׳ יצחק, שהיה מבוגר מר׳ גרשום. נולד במגנצא בשנת ד׳ תש״י (950). הם למדו יחד מקודם את סוגיותיהם ואחר־כך הביאו אותן לבית המדרש. ר׳ שמעון נתפרסם בעיקר כפייטן שחיבר „קרובות" רבות. גם הוא כתב בסגנון פשוט, יפה וקל. השפעת הפייטנים הא״ם ניכרת בפיוטיו. פיוטיו הרבים נתקבלו לתפילותינו השונות ונדפסו במחזורינו.

ר׳ שמעון היה גם איש־ציבור. בכל מקרה שהיתה מתעוררת איזו שהיא גזירה, היה ר׳ שמעון עומד בפרץ ומשתדל לבטלה.

גם אחיו של ר׳ גרשום, ר׳ מכיר, נתפרסם כגדול בתורה. הוא חיבר מלון ללשון הקודש לפי סדר א״ב, וגדולי התורה שלאחריו, ובמיוחד רש״י בפירושיו היו משתמשים במלון זה.

ארבעה בניו היו גם גדולי תורה והם: מנחם, נתן, נחמיה ויקר. הבן ר׳ מנחם עמד בקשרי הלכה של שו״ת עם רוב חכמי דורו. הוא ושלושת אחיו

ערכו יחד ספר השוב רב־ערך של שו״ת הלכתיות ופסקי דין מפורסמים וקראוהו ע״ש אביהם „מעשה המכירי״.

ר׳ מנחם היה גם פייטן ידוע. כעד למאורעות תתנ״ו (מסעי הצלב) הוא מתאר אותם בקינות נוגעות ללב. הוא חיבר עוד שני פיוטים מפורסמים בתפילותינו: „כהושעת אלים״ — ההושענא לשבת חוה״מ סוכות ו„הרשות לחתן־תורה״.

מבין תלמידיו הרבים של ר׳ גרשום יש לציין את גדולי התורה במאה ה־11, שהקימו כולם אלפי תלמידים ומהם קם במאה שלאחר מכן דור בעלי התוספות הראשונים. בזה נפתחה תקופה מפוארת של מרכז התורה באשכנז ובצרפת שאינה שייכת כבר לתקופתנו בכרך זה.

תלמידו המובהק של ר׳ גרשום וממלא מקומו בראשות ישיבת מגנצא היה ר׳ אליעזר בן ר׳ יצחק מוורמייזא. הוא עמד בראש ישיבת מגנצא יחד עם חברו ללימודים, ר׳ יעקב בר׳ יקר, שהיה באותו זמן גם ראש ישיבת וורמייזא. רש״י המזכיר מספר פעמים את ר׳ אליעזר בפירושו, מכנה אותו בשם „ר׳ אליעזר הגדול״. הוא נתפרסם בפסקי דין רבים וכן בחיבור ספר „ארחות חיים״ המפורסם בדברי מוסר. כמו כן כת בעל סודות התפילה.

חברו להנהגת הישיבה היה, כאמור, ר׳ יעקב בר׳ יקר, רבו המובהק של רש״י. רש״י מכנה אותו בשם „מורי הזקן״. בטרם היה ראש ישיבת מגנצא, לפני פטירת רבו — ר׳ גרשום מאור־הגולה, ניהל כבר בית מדרש שיצא לו שם לתהילה בעיר וורמייזא. כאן למד אצלו גם רש״י. הוא למד אצלו כאן פירושים רבים למספר מסכתות. כן השפיע עליו רבו זה במידותיו התרומיות ובענוותנותו הרבה. רש״י מציין זאת יפה במחזור ויטרי.

שני מנהיגים תורניים אלה עוד למדו תורה גם אצל החכם הגדול ר׳ יהודה הכהן, שהיה תלמידו של ר׳ גרשום. הוא חיבר ספר הלכה חשוב בספר „ספר הדינים״. על ספרו זה עבר גם ר׳ גרשום רבו; הוסיף עליו תשובות רבות משלו ומשל חכמים אחרים וכך נעשה הספר לאחד מספרי היסוד של ההלכה באשכנז.

לאחר פטירת ר׳ יעקב בר׳ יקר עמד בראש ישיבת וורמייזא אחד מגדולי חכמי צרפת, ר׳ יצחק הלוי, המכונה „סגן לויה״. הוא היה תלמידו של רבנו גרשום ושל ר׳ אליעזר הגדול. בוורמייזא היה רבו של רש״י. הצטיין בחסידות ומספרים עליו שהיה צם גם ביום י״א בתשרי בגלל „ספיקא דיומא״.

את מקומו של ר׳ אליעזר הגדול במגנצא ירש החכם הגדול ר׳ יצחק בן רבי יהודה. גם הוא נמנה בין „חכמי לותיר״ המפורסמים. גם הוא היה מורו ורבו של רש״י, וכאשר רש״י נתפרסם כבר ,עוד המשיכו להחליף שו״ת עם רש״י.

רש״י קרא לו „רבנו הגדול״ ואילו הוא כינהו „חביבי״. רש״י מציין בדבריו שהרבה מפירושיו לתלמוד מובא מרבו זה. כן מובאים רבים מפסקי הדין שלו בספרות ההלכתית של אותה תקופה.

משפחתו סבלה מאד בשעת גזירות מסעי הצלב. בנו ר׳ יהודה ונכדו ר׳ יצחק היו בין קדושי מגנצא.

נוסף לתלמידים הנ״ל היו ידועים כגדולי תורה והלכה שגם חיברו חיבורים הלכתיים התלמידים הבאים של ר׳ גרשום: ר׳ יוסף טוב־עלם, רבנו דוד הלוי ועוד.

בזמן הנהגתו של ר׳ גרשום באשכנז ובצרפת נתפרסמו ישיבות גם בדרום צרפת ובעיקר באותן הקהילות שהיו מאורגנות זה מכבר ובראשן בנרבונה, שהזכרנו בפרק הקודם.

גם בראש ישיבת נרבונה עמדו גדולי תורה. המפורסם בהם הוא ר׳ משה הדרשן, רבו של ר׳ נתן בר׳ יחיאל מרומי, מחבר „הערוך״. תלמידו זה מביא מדבריו בספר חשוב זה. כן מביא ממנו הרבה פעמים רש״י בפירושו לתורה.

ר׳ משה לא היה ראש הישיבה הראשון בנרבונה. אבותיו במשך כמה דורות כבר שימשו כאן כראשי ישיבה.

למרות היות ר׳ משה, ראש ישיבה, שתפקידו היה בעיקר להורות הלכה לתלמידיו, נתפרסם ר׳ משה בעיקר כדרשן. הוא חיבר ספר מדרשי גדול על התורה, שרק קטעים הגיעו ממנו אלינו, בעיקר ע״י רש״י ואחרים שציטטו ממנו. הוא פירש מדרשים קיימים וחיבר מדרשים עצמאיים. המקורות ליצירותיו היו כל המדרשים שהיו קיימים עד זמנו ממאמרי חז״ל בתלמודים דרך כל המדרשים המיוחדים, כגון ה„תרשא״ של ר׳ פנחס בן יאיר ואחרים.

„וזרח השמש ובא השמש״, עד שלא שקעה שמשו של ר׳ גרשום מאור הגולה זרחה שמשו של גדול הפרשנים ביהדות, רבנו שלמה יצחקי המכונה רש״י. הוא נולד בעיירה טרויאש שבצרפת (ראה בפרק הקודם) לאביו ר׳ יצחק בשנת ד׳ אלפים ת״ת (1040), השנה בה נפטר ר׳ גרשום.

משפחתו היתה מיוחסת מאד. הם התייחסו לר׳ יוחנן הסנדלר וממילא גם למשפחת בית דוד.

האגדה מספרת על לידת רש״י: לאביו, ר׳ יצחק, היתה איזו מרגלית יוצאת מן הכלל, שהנוצרים רצו לקנותה כדי להכניסה לתוך עיניה של „האם הקדושה״ שלהם. אולם ר׳ יצחק השתמט מהם בכל כוחו ולמרות המחיר הגבוה המוצע — לא מכרה להם. פעם הצליחו להביאו בערמה לספינה, הפליגו עמו ובלב ים רצו להכריחו למכור להם המרגלית. ר׳ יצחק ראה זאת וזרק את המרגלית. אז יצאה

בת קול מן השמים: אתה איבדת את האבן המאירה, כדי שלא יתחלל שם־שמים על־ידך, אני נותן לך בן שיאיר עיני בני ישראל בתורה ושם־שמים יתקדש על־ידו.

לאחר שרש״י למד תורה בביתו נמשך אל תורת „חכמי לותיר״ ויצא ללמוד מקודם לוורמייזא ולאחר מכן למגנצא. בוורמייזא היה קודם רבו ר׳ יעקב בר׳ יקר, שהשפיע עליו מאד (ראה למעלה בפרק זה) ולאחר פטירת רבו זה, נשאר ללמוד אצל ראש הישיבה החדש, ר׳ יצחק הלוי (ראה שם), אשר גם אתו נקשר בקשרי אהבה וידידות.

לאחר שלמד מספר שנים בוורמייזא נמשך למגנצא, שם עמד אז בראש הישיבה ר׳ יצחק בר׳ יהודה, אבל רוחו של ר׳ גרשום עדיין ריחפה בכל פינה ופינה של ישיבה גדולה וחשובה זו. אז גם נשא אשה — בעודו יושב ולומד — ולמרות מצבו הכלכלי הקשה, המשיך לשבת בפני רבותיו וללמוד עד הגיעו לגיל 25. במשך כל הזמן הזה היה רש״י ז״ל לא רק לומד אלא יושב ורושם כל מלה ומלה היוצאת מפי רבותיו, מצרף פירוש לפירוש, יוצר קונטרסים של מסכתות שונות לפי פירושים שונים של רבותיו, מוסיף נופך הגון משלו וכך הפכו קונטרסים אלה ליצירה הכבירה של פירוש רש״י לתלמוד.

כשחזר רש״י לטרויאש יסד בה ישיבה שמשכה אליו המון תלמידים, מצרפת, מאשכנז ואף מארצות מזרח אירופה. תלמידים אלה הקיפו את רבם הנערץ והקימו יחד אתו מרכז רוחני חדש, שהיה היסוד לאחר־מכן להתפתחות רוחנית חדשה וכבירה של צאצאי רש״י ותלמידיו, הם בעלי התוספות.

הוא גם שימש ברבנות בעיירתו עד יום פטירתו, אולם שלא־על־מנת לקבל פרס. פרנסתו היתה על כרמיו שהיו לו ושבהם היה בוצר ודורך בעצמו ומוכר את יינו. התנהגותו ויחסו לבריות ולתלמידיו במיוחד, כן לימודו הוציאו לו במהרה שם של גאון הדור. מאות מכתבים ושאלות הורצו אליו ועל כולם השתדל להשיב בהדגישו תמיד שהוא אין ואפס ושהוא מתפלא ששואלים אותו בו בזמן שיש חכמים גדולים ממנו בדורו. אפילו רבותיו לשעבר הפצירו בו שישיב להם לשאלותיהם וכן היו פונים אליו שיתפלל בעדם. התשובות הרבות שרש״י היה משיב, נקבצו ע״י השואלים לקבצים והיו לעזר רב־ערך להוצאת פסקי דין בישראל. כך הפכה עירו למרכז תורני חשוב ובית־מדרשו למרכז היצירה התורנית וההלכתית ליהדות כולה. ע״י תלמידיו הרבים, שנפוצו לעבר כל תפוצות היהדות, נתפרסמו פירושי ולתורה ולתלמוד והיו במשך הזמן לחלק בלתי נפרד מהם שאי־אפשר ללמוד אותם בלעדי פירושו. פירושים אלה עשו את התורה ואת התלמוד לנחלת הכלל. הם נתחבבו על המוני העם בגלל לשונם הבהירה, סגנונם הפשוט והקצר, שילובם בדברי האגדה של חז״ל ובעיקר בגלל ההסבר במקומו של כל

עניין ועניין. במשך הזמן דחו פירושי רש״י לתורה ולתלמוד את כל הפירושים שקדמו להם ותפסו את המקום הראשון בלימוד.

הוא בעצמו אף פעם לא שקט על שמריו אלא שקד ושקד עוד פעם ועוד פעם, שיכלל את פירושו לתלמוד מספר פעמים, מהדורה אחר מהדורה עד שהגיע למהדורה השלישית הנמצאת בידינו, שהיא כולה תכלית השלימות.

בפירושים אלה נתן לנו רש״י, לא רק ביאור הדברים הסתומים, אלא העניק לדורות הבאים אחריו, את השיטה הנכונה, איך ללמוד ואיך לבאר. רש״י ידע להבחין יפה בין דרש לפשט. ואמנם, מטרתו היתה לתת לנו פשט, פירוש פשוט, אבל כשראה שהדרש נותן לנו הסבר מתאים וטוב לגופו של העניין — הדגיש את הדרך והוכיח את יעילותו הרבה להבנת הדברים. היתה זאת, איפוא, שיטה חינוכית־פדגוגית ללימוד ולהוראה.

ההבדל היסודי בין פירושי רש״י לתורה ובעיקר לתלמוד לבין פירושיהם של הגאונים שקדמו לו, ובעיקר גאוני בבל, היה בזה שרש״י הכיר את הבעיות של ההמונים בלימוד התורה והגמרא וידע מה חסר להם ואיך לקרב דעתם והבנתם לדברינ אלה. בו בזמן הגאונים, אשר כתבו גם הם פירושים רבים, השאירו עדיין המונים רבים מחוסרי הבנה וידיעה לדברים האלה. הגאונים, ידיעתם את הדברים היתה עמוקה מאד וחשבו שגם ההמונים יודעים ומבינים כמוהם.

גם גדולי התורה וההלכה בספרד הכירו ביסוד הפירושים האלה ונתנו לרש״י את המקום הראוי לו בהפצת לימוד התורה והתלמוד, ר׳ אברהם אבן עזרא נתן לו את התואר „פרשן־דתא״ המתאים לו במיוחד.

ההערות הרבות במלים לועזיות בפירושו המוערות מיד על־ידו בהערה „בלע״ז״ נתנו גם הן דחיפה חשובה להבנת התורה והתלמוד ע״י ההמונים.

כשם שהיה גדול בתורה כך היה גדול במעשים ובמידות. תלמידיו ותלמידי תלמידיו העידו עליו שגדול זה לא ידע בכלל מה פירוש המלה „גאווה״. תמימות צנועה ואהבת האמת והבריות, הן־הן אשר הדריכו אותו במשך כל ימי חייו. ההדגשה „לא ידעתי״ המופיעים לפעמים בפירושיו, רק מאירה לנו את הצד הזה של אישיותו.

בפירושיו הרבים, ובעיקר בתורה, נתן רש״י את דעתו גם על הצורות הדקדוקיות של המלה המוסברת. פירושו לתורה מלא קטעים מוקדשים רק לצד הדקדוקי של המלה. בקטעים אלה הוא מצטט בעיקר את שני המדקדקים הגדולים מספרד — את ר׳ מנחם ואת ר׳ דונש בן לברט — כשהוא מכריע לצד אחד או מוסיף בענווה את הדעה שלו. בדיונים דקדוקיים אלה מרבה רש״י להביא פסוקים

מהתנ״ך למכביר להוכיח כל הדעות וע״י זה הוא נותן לנו דרך בקיאות בלתי רגילה בתנ״ך כולו.

וכן בתלמוד היו מונחות בפניו גירסאות שונות שהיה צריך להכריע ביניהן, אולם הוא לא עשה זאת אלא בעת שינוי הדגיש „הכי גרסינן״, פירוש: כך מקובל אצלנו, ובזה השאיר פתח פתוח בשביל אלה שיבואו אחריו ויוכיחו גירסה נכונה יותר.

הגדולה העיקרית של כל פירושי רש״י היא בזה, שכל אדם ואדם בישראל נאלץ להזדקק לו. הם מהווים צורך חיוני ללמדנים ולפשוטי עם כאחד. הראשונים נזדקקו לפירושים אלה כשבאו לחדש דבר מה, להוסיף או לפעמים לחלוק עליו. (הרמב״ן, אבן עזרא ואחרים בתורה, בעלי התוספות בגמרא). ואילו פשוטי העם למדו פשוט כל פסוק בתורה וכל קטע בגמרא עם פירושי רש״י, בלעדיהם — פשוט לא הבינו ואינם מבינים עד היום מה שלומדים. לימוד זה של פירוש רש״י מקיף ומלווה את חיי כל יהודי, מהצעדים הראשונים של הילד ב„חדר״ ועד סוף ימי חייו.

אולם לא פחות חשובה היא העובדה, שרש״י נתן בפירושיו אלה דחיפה עצומה להתפתחות פרשנות נוספת ולימוד מעמיק בתורה ובגמרא. בתלמוד הביא לתוספות, ורוב התוספות פותחות בביטוי „פירוש הקונטרס״ ואילו בתורה עומדים רוב הפרשנים, ובראשם נכדו הרשב״ם, על פירוש רש״י מקודם ורק לאחר מכן מרצים טענותיהם הם (אגב, גם בתוספות עומד בראש נכדו השני, את הרשב״ם, הרבנו־תם).

בסוף ימיו ראה רש״י צרות וסבל בגזירות „מסעי הצלב״, אותן הוא מבטא בפיוטיו הרבים. כן מתגלה בפנינו רש״י הפייטן, בעל הנפש הרוגשת. הוא שאהב כל־כך כל אדם ודאג לכולם, הזדעזע ביותר נוכח הרדיפות והגזירות שבאו על האומה הישראלית. הוא מבטא הזדעזעות זאת בקינות ובסליחות, שהידועה ביותר מהן היא הסליחה „תורה התמימה״.

גם בימיו האחרונים של חייו לא פסק פיו מללמוד תורה. רש״י, שכל ימי חייו עברו עליו כשהוא עטוף בטלית ומעוטר בתפילין מהבוקר עד הערב וכך יושב ולומד, יושב וכותב, לא הפסיק בכך גם בימיו האחרונים. נכדיו הגדולים היו יושבים ליד מיטתו וקוראים בפניו שאלות והוא היה מכתיב להם התשובות. כך זה נמשך עד היום המר והנמהר, כ״ט בתמוז ד׳ תתס״ה (1105). אז נתבקש לישיבה של מעלה, כשהוא בן ס״ה בלבד.

חוץ מפירושיו השאיר לדורות, עד היום הזה את צורת הכתב של האותיות, אותו אנו מכנים בשם „כתב רש״י״, וכן את הסדר של 4 הפרשיות שבתפילין.

בסדר הפרשיות שבתפילין היו קיימות מאז ומתמיד 2 מסורות עתיקות. לפי מסורה אחת הסדר הוא: „קדש" (שמות י"ג, א׳ — י׳), „והיה כי יביאך" (שם, פסוקים י"א — ט"ז), „שמע" (דברים ו׳, ד׳ — ט׳), „והיה אם שמוע" (דברים י"א, י"ג — כ"א). יש שנהגו לפי המסורה הראשונה ויש — לפי השניה. בין הנוטים לראשונה היה רש"י — משום כך התפילין שכולם מניחים יום־יום נקראים על שמו „תפילין של רש"י". בין הנוטים למסורת השניה היה נכדו של רש"י, רבנו־תם. ההלכה היא להניח יום־יום תפילין של רש"י, ואילו המהדרין מניחים גם „תפילין של רבנו תם".

רש"י לא הספיק לסיים את המהדורה השלישית של פירושו לתלמוד. יש מסכתות שהפסיק באמצע (מכות, בבא בתרא) ואז באה הערה והמשך של חתנו ר׳ יהודה בר׳ נתן או נכדו הרשב"ם ויש שבאים מקביל הפירושים — למשל בפסחים פרק י׳ בנדרים, נזיר ועוד.

אפשר לסיים תולדות חייו של רש"י בסיפור הנפלא והפשוט, אבל המביע את כל מטרת חייו של רש"י. הוא החזיק פעם בחיקו את שני נכדיו, בני בתו יוכבד, שנישאה לר׳ מאיר מרומרוג: את יעקב ואת שמואל, בהיותם קטנים. יעקב השתדל לתפוס את התפילין שבראש ולהשמיטו ואילו שמואל הפריע לו לכתוב בעטו. אמר רש"י זצ"ל: יעקב יחלוק עלי בדיני תפילין ושמואל בפירושי לתורה. וכך היה: יעקב גדל והיה לרבנו תם ואילו שמואל הוא הרשב"ם.

רבים היו ידידים של רש"י בחייו ועוד יותר תלמידיו.

אחד הקרובים ביותר מבין חברי רש"י היה ר׳ שלמה בר׳ שמעון, מגדולי חכמי וורמייזא. גם הוא התפרסם בתשובותיו ההלכתיות הרבות והן נקבצו ב„תשובות חכמי צרפת ולותיר".

חכם זקן בדורו של רש"י היה ר׳ מנחם בר׳ חלבו, מפרשני התורה הראשונים. רש"י שהיה צעיר ממנו מזכירו לפעמים בפירושיו.

תלמידיו הרבים ותלמידי תלמידיו נתפרסמו כבר בעיקר בימי מסעי הצלב ולכן אין הכרך הזה המקום להערכת אישיותם. אולם בכ"ז יש לציין שנים מהם, שפעלו רבות עוד לפני התחלת הגזירות. האחד הוא ר׳ שמחה בר׳ שמואל מויטרי, מחבר מחזור ויטרי, שנשא את נכדת רש"י לאשה.

מחזור זה הנקרא „מחזור ויטרי" כולל בתוכו את סידור התפילות, המנהגים והדינים הקשורים בתפילות וכן את פירוש הדברים האלה. רוב העניינים המובאים ב„מחזור" הם משל רש"י וחלק משל ר׳ שמעיה (ראה להלן) ומשל אחרים. ה„מחזור" מבוסס על הסידורים שהיו קיימים לפניו — סידור רב עמרם ועוד — וכן על ספרי דינים לתפילה, כגון „הלכות גדולות" שהיו קיימים וידועים.

הזכרנו מקודם את התלמיד השני של רש״י שהיה גם חברו ושותפו לעבודה — הוא ר׳ שמעיה. הוא ישב רוב ימי חייו יחד עם רש״י בטרויאש ולקח חלק חשוב בהגהת הפירושים שהיו קיימים לפני רש״י כדי לעזור לפירוש רבו. ר׳ שמעיה גם הוסיף הערות לפירושו של רש״י.

עם זה סיימנו לתאר תולדותיהם של גדולי התורה באשכנז ובצרפת במאה הראשונה של ההתפתחות הרוחנית שהביאה לאחר מכן לתקופה המפוארת, תקופת הזוהר של יהדות זו — תקופת בעלי התוספות (עליהם נדבר אי״ה בכרך הבא של ספרנו). עם זאת נכנסה יהדות אשכנז וצרפת לתקופה קשה של גזירות ותלאות שבאו עליהם בעקבות מסעי הצלב, אשר נתארגנו בארצות אלו וכבר בראשית צעדיהם לא חסו ולא חמלו, חיבלו והרגו. עיני יהדות אשכנז היו נשואות לאביהם שבשמים שיושיעם בעת צרה זו.

כו. היהודים בממלכה הביזאנטית מעליית הערבים עד מסעי הצלב

הממלכה הביזאנטית בפני התמוטטות — התחזקות מחדש בימי ליאו ה־3 — מחלוקת „האיקונין" בנצרות — הקיסרית אירינה — גזירותיה נגד היהודים — מיכאל השני ובנו תיאופילוס ויחסם הטוב ליהודים — הרעת המצב בימי באסיליוס ה־1 — חורבן הקהילות — ר' שפטיה — פיוטיו — פגישתו עם הקיסר — הטבה במקצת בימי לואי ה־6 — פוקס וצימיסקוס — „מגילת אחימעץ" — חסדי ה', הנסים והנפלאות.

מאז עלו הערבים והשיגו את שלטונם על רוב ארצות המזרח, הגיעו ימים קשים לממלכת ביזאנץ. אם נוסיף לכך שבאותה תקופה התחילו להתארגן ולעלות גם השבטים הסלביים שבאירופה, ובעיקר בשטח רוסיה של היום שהיה הגבול הצפוני של ביזאנץ, הרי נבין מה גדולה היתה הסכנה לקיומה של ביזאנץ.

סכנה זו נפתחה עם כיבוש חצי האי הפירנאי ע"י הערבים ומשם ההסתערות גם על הבלקן. בשנת 717 הגיע הצבא הערבי לשערי קונסטנטינופול והיה נראה שבזה הגיע סופה של ממלכת ביזאנץ. אולם הקיסר ליאו ה־3 (717—741) שרק זה עתה עלה למלוכה, הצליח להדוף את התקפת הערבים ולחסל בזה את התקדמות הערבים מצד זה של אירופה.

במאה השמינית פרצה מחלוקת פנימית בביזאנץ שהיתה בעצם מחלוקת נוצרית פנימית, כי הרי ביזאנץ היתה המדינה הנוצרית המובהקת. נושא המחלוקת היה פולחן הפסלים בנצרות. היו נוצרים, שראו בו שריד מתקופת האלילות ורצו לחסל את הפסלים ואילו האחרים רצו להעבירם לאמונה הנוצרית, ולצמצם אותם לדמותו של „אותו איש".

הקיסר ליאו הנ"ל שבא ממשפחה סורית וגדל בין יהודים וערבים ליגלג לפסילים האלה ורצה לחסלם, בידעו שדברים אלה מזיקים לו בשאיפתו להביא את היהודים והערבים לנצרות, ואילו מנהיגי הכנסיה ראו ברצונו זה של הקיסר פגיעה ב„קדושת" „אותו איש" ובתמונתו והתנגדו בכל כוחם לדעתו של הקיסר. הם לעגו לו וכינו אותו בשם „מתיהד". למחלוקת זו קוראים בהיסטוריה מחלוקת

„פולחן האיקונין". הקיסר ויורשיו לא נרתעו והמשיכו במלחמתם עד תקופת הקיסרית אירינה שנכנעה לכנסיה (787).

בימיה חודשו הגזירות נגד היהודים בגלוי וגם נגד האנוסים הרבים שהיו קיימים אז.

המחלוקת הזאת חודשה במאה התשיעית, בימי הקיסר מיכאל השני (820—829), אשר גם הוא גדל בין יהודים והושמץ ע״י ראשי הכנסיה. ההשמצה „הנוראה" ביותר שהושמעה נגדו, היתה שסבו היה יהודי. הנכון הוא שקיסר זה בא ממשפחה של „מתיהדים", זו כת האמוריאנית אשר התקרבה ליהדות, קיבלה חלק ממצוותיה, אבל כמובן לא נתקבלה אף פעם לתוך חיק היהדות. הם היו שומרי שבת וכשרות בלבד.

ליהודים, משום כך, היה טוב בימי קיסר זה וגם בימי בנו תיאופילוס (829—843). זה האחרון אף כרת ברית עם היהודים בקיסרות.

מצב היהודים בקיסרות הורע שוב בימי באסיליוס הראשון (867—886), שבא ממשפחה מוקדונית. קיסר זה הציב בחייו את מטרתו העיקרית להביא להתנצרות כל היהודים. בהתחלה עשה זאת ע״י הטפה בע״פ וע״י קביעת ויכוחים פומביים. לאחר שראה שכל אלה לא משיגים מטרתו, התחיל להבטיח ליהודים המתנצרים כל מיני הבטחות של זכויות ומינויים ממשלתיים. לאחר שגם זה לא הועיל, התחיל לגזור גזירות קשות שהביאו לחורבנן של 1000 קהילות יהודיות ברחבי הקיסרות.

גדולי ישראל באותה תקופה ובראשם החכם הגדול של יהודי איטליה (שגם הם היו חלק מהקיסרות), ר׳ שפטיה בן אמיתי הפייטן, לחמו נגד גזירות אלו, אולם ללא הועיל. לפי „מגילת אחימעץ" שנתפרסמה באותה תקופה (ד׳ תר״ך 870) היו הגזירות נוראות ביותר. בבואה נאמנה על גזירות אלו משתקפת גם בפיוטיו של ר׳ שפטיה, ובמיוחד בסליחה הידועה „ישראל נושע בה׳ תשועת עולמים". בכל זאת הצליח ר׳ שפטיה להתקבל אצל באסיליוס. לאחר שיחה ארוכה השפיע על הקיסר בחכמתו הרבה ואף ריפא את בתו החולה של הקיסר. עם כל זה רצה הקיסר „לשכנע" את ר׳ שפטיה לעבור לנצרות אבל לא הצליח, כמובן. הגזירות גם לאחר מכן לא נפסקו. הדבר היחיד שהשיג ר׳ שפטיה, היה הפסקת רדיפת בני עירו, אוריה. קהילה זו המשיכה להתקיים יחד עם מספר קהילות בודדות, אבל היתר הוחרבו. בנו של בסיליוס, ליאו ה־6 (886—911) שהושפע מהפילוסופים, ביטל את הגזירות. המגילה מתארת זאת כך: „והשיב היהודים לאמונתם, ובחוקיהם ובתורתם, לשמור שבתותם וכל דיני מצוותם" וכו׳...

הזכויות הפנימיות לא הוחזרו. את משפטיהם היו צריכים להביא בפני ערכאות הגויים, בענייני אישות רצו להכריחם להזדקק לחוקי המדינה ולאחר מכן אף גזרו על התורה שבע״פ והדרשות בבתי הכנסת (ראה על תקופה דומה מלפני 400 שנה בכרך הקודם).

גזירות קשות יותר נגזרו בימי הקיסר רומאנוס (920—944) אשר גזר גזירת שמד. מאותה תקופה נשתמרו ידיעות מעורפלות על אנוסים רבים. אלה שלא רצו להתנצר, אף למראית־עין, נמלטו לממלכת כוזריה היהודית הסמוכה (ראה להלן).

בימי הקיסר פוקס (963) וצימיסקוס (עד 976) הצליחו הביזנטים לכבוש חלק מסוריה ועוררו בהלה אצל יהודי א״י שגם עליהם תבוא הרעה. אולם לא הצליחו והפחד חלף.

(רק לאחר כ־120 שנה, בימי מסעות הצלב, הגיעו חזרה הנוצרים לא״י ואז באמת הורע המצב לגמרי) (ע״ז בכרך הבא).

אם בכל זאת הצליחו יהודי האימפריה הביזאנטית להחזיק מעמד ולהתקיים בימי הגזירות הממושכות הללו, הרי זה רק הודות לחסדי ה׳ הרחום, אשר העניק להם נסים ונפלאות ממש. מגילת „אחימעץ״ הנ״ל מלאה תיאורי נסים אלה ובסיפורי צדיקים של אותה תקופה. מסופר שם, למשל, על אחד הגאונים הגדולים, ר׳ אהרן מבגדד, שעשה בעזרת „השם המפורש״ נסים על כל פסיעה ופסיעה. הוא נדד ממקום מולדתו לאימפריה הביזנטינית ובכל מקום שנגזרה גזירה על בני ישראל — בא להציל. דברים דומים מסופרים על ר׳ שפטיה הנ״ל ועל חכמים אחרים מאיטליה, מיוון ומכל הארצות השייכות לממלכה.

„חסדי ה׳ כי לא תמנו, כי לא כלו רחמיו״.

כז. ממלכת הכוזרים והתישבות היהודים ביתר חלקי מזרח אירופה

המקורות לתולדות הכוזרים — מקום התיישבותם — ההתחרות על אמונת הכוזרים — ההכרעה לטובת ההתיהדות — כוזריה כארץ יהודית — המשטר הפנימי — המלחמות עם הביזנטים — התערבות הרוסים — התפוררות הממלכה ע״י סויאטוסלאב נסיך הרוסים — המעבר לרוסיה — מצב יהודי רוסיה — המעבר לפולין מגרמניה וראשית צעדי היהודים בארץ זו.

הספר הקדוש „כוזרי״ שחובר ע״י ר׳ יהודה הלוי בונה את כל תוכנו על סיפור מעשה של מלך שבט הכוזרים ברוסיה הדרומית שהגיע לידי הכרה מלאה לעבור לדת ישראל ולקבל על עצמו ועל שבטו את כל המצוות. עוד הרבה זמן לפני ר׳ יהודה הלוי, בימי החכם והשר ר׳ חסדאי אבן שפרוט הגיעו השמועות לספרד על קיום ממלכה יהודית כזאת. ר׳ חסדאי הריץ שליחים מיוחדים עם איגרת אישית ליוסף, מלך הכוזרים, וקיבל ממנו תשובה.

שני מקורות אמיתיים אלה הם־הם הנותנים לנו תמונה ברורה על מקרה מופלא זה.

נדידת העמים הגדולה נסתיימה כבר מזמן במערב, כשבמזרח היא עוד נמשכה בכל תוקפה. הנדידה העיקרית היתה ברוסיה הדרומית של היום, איזורי הים השחור והים הכספי. הישובים שנוצרו כאן היו בעיקר יווניים. הם גבלו עם ממלכת ביזאנץ מצפון. אמנם לא נכבשו על־ידה אבל נכנסו תחת השפעתה הנוצרית. אולם באיזור רחב ידיים זה היו קיימים מאות שבטים ומחוזות בלי כל איחוד מדיני, כשהם מגוונים ביותר הן מבחינה לאומית והן מבחינה דתית. בין יושבי האיזור היו יהודים שהגיעו לכאן מארץ־ישראל ומארצות אחרות, מוסלימים, עובדי אלילים ונוצרים. הקיסרים הביזנטים ובמיוחד מנהיגי הכנסיה רצו בכל כוחם להשפיע על כל יושבי האיזור להתנצר, אולם היות והשלטון המדיני באיזור לא היה בידם, ממילא לא יכלו לכוף שאיפתם זו אלא להשפיע בדברים בלבד.

מכל השבטים הנודדים הנ״ל מעניין אותנו וחשוב לנו שבט טורקי בשם „הכוזרים״, שנדד מפרס דרך ארמניה והקוקז, גיאורגיה עד שהגיעו לרצועת חוף הים הכספי והתישבו באיזור הנקרא היום אסטראכן. הם קבעו בירתם בעיר איטיל, ליד מורד הנהר וולגה.

שבט הכוזרים היה שבט של לוחמים, אשר לא יכלו לשבת בשקט על מקומם. הם ניצלו את חולשת שבטי הסלבים שבסביבה והיו מתנפלים גם על טוואריה שהיתה מיושבת יוונים נוצרים ואיימו אף על ממלכת הביזנטים. משום כך נאלצו קיסרי ביזאנץ לכרות ברית עם הכוזרים. התקוה שהיתה בלב הנוצרים הביזנטינים להשפיע השפעה דתית על הכוזרים החזקים נעשתה קלושה יותר ויותר, כי קמה מתחרה חזקה מאד לנוצרים היא, להבדיל, היהדות.

ההתחרות הדתית של ההשפעה על הכוזרים היתה משולשת: של המוס־לימים — שהיו בעליה מתמדת, של הנצרות — שהתקדמה צפונה לעבר הים השחור ולהבדיל, של היהדות, אשר אמנם היתה מזה מאות בשנים דת נרדפת ומושפלת עד שאול תחתיה, ומפוזרת ע״פ גלויות שונות, אבל מפיצה תורתה ואמונתה אף נגד רצון הרודפים והנוגשים. יותר מזה, ראינו כבר במשך ההיסטוריה הארוכה של עמנו שדוקא בימי צרות וגזירות נמשכו אל היהדות גרים.

המקורות הנ״ל מתארים את הכרעת הכוזרים כך: מלך הכוזרים ועמו שהיו עובדי אלילים רצו לקבל על עצמם דת חדשה. הוא הזמין אליו את נציגי הנצרות, האיסלאם והיהודים. מתוך הויכוח ביניהם לא היה יכול להגיע לשום מסקנה ממשית. לאחר מכן קרא לנוצרי ביחידות ושאלו: „דת ישראל ודת ישמעאל — איזה טוב יותר״? השיב הנוצרי ללא היסוס: „דע, כי אין בעולם כדת ישראל. הקב״ה בחר בישראל מכל האומות, ורק לאחר שחטאו, כעס עליהם, פזרם וכו׳...״ לאחר מכן שאל את המוסלימי אותה שאלה, אלא שהפעם רצה לשמוע מה עדיף — דת ישראל או דת אדום. לאחר ששמע מפיו תשובה דומה לזו של הנוצרי, הזמינם יחד וחזרו הנוצרי והמוסלמי על אותם הדברים. כששמע זאת מלך הכוזרים, אמר: „כבר הודעתם בפיכם, שדת ישראל היא הטובה והישרה, ואני בחרתי בדת ישראל שהיא דתו של אברהם״. כך נוסדה ממלכת הכוזרים היהודית.

ההתפתחות הדתית של ממלכה זו היתה כבירה. אחד מצאצאי המלך הראשון (שנקרא בולאן), בשם עובדיה, העמיד את ממלכת הכוזרים על בסיס מלא של תורה ומצוות. הוא בנה בתי כנסת, בתי מדרש, החזיק מכספי המדינה תלמידי חכמים ואף הזמין ע״ח המדינה חכמים מבבל, העניק להם זהב וכסף

תמורת פירוש והוראת כ״ד כתבי הקודש, משנה ותלמוד ברחבי הממלכה והזמין חזנים לתיקון התפילות.

תקופת שלטון הכוזרים היהודים ארכה כמאתיים שנה. מאמצע המאה השמינית (בערך ד׳ ת״ק, 740) עד אמצע המאה ה־10. במשך תקופה זו התפתחה הממלכה גם מבחינה מדינית וחברתית. המשטר היה מסודר ומשוכלל והיה מהמשטרים המתקדמים ביותר בעולם באותה תקופה. בניגוד לנוצרים ולמוסלימים בארצותיהם שלא הצטיינו בסובלנות יתרה כלפי הדתות האחרות, הרי היהודים הכוזרים התייחסו בכבוד כלפי הזולת. המלך, שכונה בשם „כאגאן״, משנהו שכונה בשם „אישא״ או „בק״ ואשר היה ראש הצבא, וכן כל שרי המדינה והמחוזות היו יהודים, אבל הפקידות הבינונית והשכבות הבינוניות כללו גם ערבים וגם נוצרים. הזכויות היו שוות, בית־הדין העליון של המדינה שהיה מורכב משבעה שופטים, כלל: 2 יהודים, 2 מוסלימים, 2 נוצרים ו־1 עובד אלילים. כמובן, שבית־דין זה דן רק בענייני מדינה משותפים ולא בדברים יהודיים מיוחדים וגם לא בעניינים שבין מדינה למדינה.

גם מבחינה כלכלית היה מצבה של המדינה טוב. ארץ הכוזרים היתה צומת דרכים חשובה בדרך המסחרית שבין אסיה ואירופה. היות ויושבה קרוב לים נתפתח המסחר בארץ עוד יותר.

כבר הזכרנו בפרק הקודם שמדינה יהודית זו היתה בוחה מאד בשביל היהודים שנמלטו מגזירות הביזנטינים. הפליטים הללו תיארו בהרחבה את ההתאכזרות האיומה של הביזנטים ליהודים. דבר זה עורר את התמרמרות הכוזרים כלפי הביזנטים וגרם למלחמות ביניהם שלא נפסקו בכל המחצית הראשונה של המאה־העשירית. שני הצדדים חיפשו להם בעלי ברית — הביזנטים את שבט האלאנים שבקוקז ואילו היהודים את הרוסים שבאיזור קיוב ואת התורכים שבסביבות בגדד.

האלאנים נוצחו ע״י הכוזרים שבראשם עמד אז המלך אהרן (עד ד׳ תרצ״ב, 932). כשעלה לכס המלכות המלך יוסף (ד׳ תרצ״ב — תשכ״ה, 932—965), התחילו שוב הרדיפות נגד היהודים בביזאנץ. המלך יוסף קיבל על כך ידיעות וחרה אפו. הוא התנקם ביוונים הנוצרים שבמלכות הכוזרים. דבר זה גרם למלחמה חדשה בין הביזנטים לבין הכוזרים. הקיסר רומאנוס הצליח להסית את הרוסים נגד הכוזרים ע״י שוחד רב ואלה התקיפו את היהודים מצד קרים, אולם שר הצבא פסח הצליח להדפם. מאידך עלה פסח עם צבא כוזרי־יהודי רב על מושבות הנוצרים באיזור והרג בהן הרג רב. לאחר שהתנקם בהם פנה נגד הרוסים והכניעם. המנהיג הרוסי נכנע והתנצל, כי נאלץ לעשות כך משום שהביזנטים הסיתוהו. פסח לא

ויתר ודרש שיצא למלחמה נגד הביזנטים. הוא נאלץ להסכים, עלה נגד קונסטנטינופול ונוצח.

לפי אגרת התשובה של יוסף, המלך האחרון של הכוזרים אל חסדאי אבן שפרוט, מתבררת רשימת המלכים היהודיים בכזריה, בלי ציון תאריכים, החל בבולאן שהתגייר. המלכים שמלכו אחריו לפי סדר הם: עובדיה, חזקיה, מנשה, חנוכה, יצחק, זבולון, משה נסי, מנחם, בנימין, אהרן ויוסף.

בינתיים התגברו הרוסים שבקיוב. בשנת ד׳ תשכ״ו (966) עלה סוויאטוסלב, נסיך קיוב על הכוזרים. בהתחלה החריב את המבצר שרקול שליד הנהר דון ואחר־כך הגיע לאיטיל, בירת הממלכה שליד הוולגה, והחריבה. משם פנה לסמנדר שליד הים הכספי והחריבה. במשך שלוש שנים נפלו רוב הערים הכוזריות בפניו.

מנהיגי הכנסיה שבביזאנץ הרגישו שיש שעת כושר לפעול להגשמת שאיפתם הישנה, כרתו ברית עם הרוסים שאגב הוסיפה להם כוח חדש, משום שהנסיך הרוסי החדש ולדימיר התנצר. ברית זו הרסה לגמרי את ממלכת היהודים בכזריה.

חלק מהיהודים נשאר במקומו ונטמע שם בגויים, ואילו אלה שרצו להשאר יהודים בכל לבם הצליחו להמלט מערבה ולחיות כיהודים באשכנז ובספרד.

בין הפליטים מכזריה היו כאלה שהתיישבו באיזור קיוב הסמוכה. הרוסים לא התנגדו להתיישבותם, היות והיהודים האלה היו ידועים כסוחרים מצליחים המעשירים את הארץ. היחס הזה של הרוסים ליהודים נתקיים, כל זמן שההמונים הרוסיים לא התנצרו ולא נדבקה בהם הקנאות האנטי־יהודית. אולם לאחר הברית הביזנטית־רוסית שהזכרנו מקודם, התחילו לבוא נזירים נוצריים מביזאנץ לרוסיה ולעשות נפשות לנצרות. כל זמן שממלכת הכוזרים היתה קיימת — לא הצליחה התעמולה הנוצרית בין הרוסים. אולם עכשיו, לאחר החורבן, הצליחה הנצרות לרכוש לעצמה יותר ויותר אנשים. עם זאת המשיכו יהודי קיוב לעמוד על נפשם ועל דתם ולהשיב בכתב ובע״פ לתעמולה הנוצרית, אולם ללא הצלחה יתרה.

בראשית המאה ה־11 היו כבר המוני רוסים בתוך הכנסיה הנוצרית. מהם יצאו בישופים שלא היו פחות רשעים ואכזריים מחבריהם בכל העולם הנוצרי. בימי הנסיך הרוסי יארוסלאב (1935) נתמנה לבישוף בנובוגרוד אחד בשם לוקאס ז׳ידיאטה (כינוי למומר מזרע היהודים). הוא היה מצאצאי האנוסים והיה היחידי שלחם בעוז ובאומץ נגד ההסתה האנטי־יהודית. היתר התחרו בקנאותם. בין הרוסים נמצאו גם נזירים אשר עברו בלילות מבית לבית אצל היהודים וניסו לשכנעם לעבור על דתם.

הגרוע מבין המנהיגים הרוסיים היה המטרופוליט איון ה־2 (1077—1088), אשר שמר בקפדנות על החוקים והתקנות של כל ועידות הכנסיה ואף השתדל לקיים גזירות אגוברדו מצרפת ברוסיה.

יחד עם התקרבות לתקופת מסעי הצלב — גברה גם ההסתה האנטי־יהודית, וכאשר הגיעו הצלבנים הראשונים מהמערב לרוסיה, כבר נתקבלו בהתלהבות קנאית ולא מעט פורעים ורוצחים רוסיים הצטרפו למסע שוד ורצח זה.

בניגוד לראשוני היהודים ברוסיה שבאו מהמזרח, התיישבו בפולין בראשונה יהודים יוצאי ארצות המערב. אמנם גם הפולנים היו סלאביים, אבל מראשית צעדיהם בהיסטוריה (אגב, עד היום הזה) היו שונאים את אחיהם לגזע, את הרוסים. לכן נמשכו הפולנים למערב. משום כך גם כשהחל הפירוד הגדול בכנסיה הנוצרית, קיבלו הרוסים על עצמם את הכנסיה היוונית ואילו הפולנים יחד עם הצ׳כים, שגם הם סלאבים, קיבלו על עצמם את חסותה של הכנסיה הרומית.

גם לפולין באו בעיקר סוחרים. לפי אחת האגדות מהמאה ה־9, אף הציעו ליהודי בשם פרוחובניק את כס המלכות, אולם זה סירב. ואז המליכו את פיאסט. הוא נתן מיד זכות בלתי מוגבלת ליהודים להתיישב בארצו וכך התחילו לבוא היהודים בהמוניהם.

בסיכום אפשר לומר, שעד מסעי הצלב אי אפשר לדבר אלא רק על תחילת ישוב יהודי בפולין.

קורות היהודים בפולין מתחילות ממש עם מסעי הצלב. אז הכריח ההמון הנוצרי את היהודים בגרמניה ובבוהמיה להימלט על נפשם, ואלה מצאו את מקום מקלטם בפולין, שהפכה לאט־לאט לאחד המרכזים החשובים ביותר בתולדות היהודים בגולה.

כח. יהודי ספרד: המצב הפוליטי, הכלכלי והרוחני עד ימי ר׳ שמואל הנגיד

ראשית בני אומיה בספרד — ייסוד חליפות קורדובה — עבד־אר־רחמן ה־3 ובנו אל־חכם — מצב היהודים בממלכה — קורדובה עיר הבירה המשגשגת — תולדות היהודים באיזור זה — ר׳ חסדאי אבן שפרוט: תולדותיו — תפקידיו — יחסו עם השלטונות ועם בני עמו — תומך חכמים — ר׳ מנחם בן סרוק — ר׳ דונש בן לברט — ר׳ יהודה חיוג׳ — ר׳ יוסף בן אביתור — ר׳ חנוך בר׳ משה — ירידת קורדובה.

כבר הזכרנו בפרקים הקודמים, שלאחר ירידת חליפות בני אומיה בדמשק וכיבוש השלטון בידי בני עבאס, הצליח החליף האחרון לבית אומאיה, עבד־אר־רחמן, להימלט לספרד ושם לשלוט על מחוז אחד קטן בשם אנדאלוסיא שבדרום ספרד, כשהעיר קורדובה משמשת לו כבירה.

מדינה קטנה זו לא הצליחה להחזיק מעמד בימי יורשיו של המייסד עבד־אר־רחמן והתפוררה מהר. אולם כמאתיים וחמשים שנה לאחר עבד־אר־רחמן ה־1, בשנת ד׳ תרע״ב (912) קם אחד מצאצאיו אשר גם נקרא על־שמו, עבד־אר־רחמן ה־3, דיכא בהצלחה את הנסיכים הפיאודאליים הקטנים ואיחד את כל ספרד המוסלימית תחת שלטון אחד. הוא הכריז על עצמו חליף, וכך נוסדה חליפות חדשה, בשם חליפות קורדובה. הוא מלך עד שנת ד׳ תשכ״א (961). בימיו ובימי החליף השני אל־חאכם בנו (ד׳ תשכ״א — תרל״ו, 961—976), הלכה והתחזקה הממלכה המאוחדת עד כדי כך, שהמעצמות הגדולות ביותר, כמו אוטו הגדול מלך הגרמנים, וקיסרות ביזאנץ ביקשו את קרבתה.

עבד־אר־רחמן ה־3 הבין שהבעיה המרכזית של קיום ממלכתו היא מעמד האצילים אשר ריכזו יותר מדי כוח בידיהם ואיימו תמיד על המלך ועל שלימות הממלכה, אם לא תינתן להם פריבילגיה זאת או אחרת. משום כך השתדל להרחיק את האצילים מכל עמדות הכח. הוא מינה לעצמו וזירים (שרים) מבין המוני העם. אלה היו בעצם בדרגת יועצים. גם מבחינה לאומית ודתית חידש הרבה. הוא לא גרס את השנאה כלפי היהדות או הנצרות, כשם שלא גרס את השנאה

כלפי מי שאינו ערבי. רוב פקידיו היו ספרדים שנתאסלמו או שנשארו נאמנים לדתם הנוצרית וכן יהודים בעלי גאווה יהודית.

המקורות מספרים שיום־יום היו יוצאים מרובע היהודים שבקורדובה 700 יהודים בכוון ארמון המלך כדי לשרתו. כל היהודים היו מלובשים בגדי מלכות עם כל הסימנים של פקידי מלך.

קורדובה הלכה והתפתחה, שיגשגה ביפיה ובעושרה, עד כי היתה דומה לגמרי לבגדד, מרכז בני עבאס החדש. במיוחד היה כך בימי אל חאכם, אשר היה נוסף לכל, גם איש תרבות בעל נפש עדינה. הוא הריץ שליחים מלובשים בעושר רב ומצויידים בכסף רב אל כל המרכזים הערביים החשובים והיו שם מחפשים ספרים יקרי ערך בשביל ספרייתו. בזה נתן אל חכם פרסומת עד כמה הוא תומך בסופרים, במשוררים ובמלומדים. המאמצים הועילו, תרבות הערבים בספרד התפרסמה כתרבות גבוהה ביותר העולה על תרבותם של כל בני אירופה. כל השליטים באירופה היו באים לספרד המוסלימית ולבירתה קורדובה ומחפשים כאן עצה רפואית, תכניות אדריכליות יפות ואנשי מקצוע. ע״י כך נעשתה קורדובה עיר בין־לאומית, ששמה יצא לשם ולתפארת.

היהודים ישבו בספרד עוד בטרם באו לכאן המוסלימים, ואפילו לפני הווסטגותים. הם הושבו כאן ע״י הרומים ועסקו בעיקר בחקלאות ובמסחר. במחצית הראשונה של המאה ה־5, כשנכבשה ספרד ע״י השבטים הווסטגותיים, לא נשתנה מעמד זה בהרבה. הם נחשבו בעיני הכובשים לרומיים בכל דבר והיחס אליהם היה כמו אל רומיים. יחד עם זאת במידה והיו קיימים חוקי אפליה מסויימים נגד היהודים — לא בוטלו ע״י הברברים.

מצב היהודים הורע כאשר המלך הווסטגותי, רקרד, קיבל עליו את הנצרות (ד׳ שנ״ט, 589). ע״י כך השתלטה הכנסיה על כל העניינים במדינה וכמובן שה„טיפול״ הראשון ניתן ליהודים. הגזירות הנוראות הגיעו לשיאן בימי המלך סיסיבוט (ד׳ שע״ג, 613) כשנגזרה עליהם גזירת שמד כללית. רבים נאלצו להמיר דתם מאונס והפכו ע״י כך לאנוסים ורבים נמלטו לקהילות דרום־צרפת, שגם שם לא מצאו מנוחה נכונה.

הכיבוש המוסלימי היטיב בהרבה את המצב, משום שכיבוש זה, כפי שכבר כתבנו בפרק זה, הביא רווחה לכל אלה שסבלו במשטר האכזרי של הנוצרים.

בימי עבד־אר־רחמן ה־3 ואל־חאכם הנ״ל, הגיע מצב היהודים לשיא פריחתו. רבים מבני עמנו עזבו מקומות מגוריהם בארצות אחרות ובאו להתיישב בספרד המוסלימית.

מעמדם של היהודים עלה מיום ליום. העובדה שהיהודים היו בדרך כלל יודעים שפות אחדות, העלתה אותם לדרגה גבוהה. כי השלטונות אשר בדרך כלל דיברו רק ערבית, יכלו להשתמש בידיעות היהודים ביחסי החוץ שלהם. גם רוב אנשי המדע היו יהודים. בתקופה זו כבר נתפרסמו בני עמנו כרופאים מומחים, מהנדסים ואסטרונומים והיו מוזמנים לעבוד במקצועם בחצר החליף. רוב רופאי החצר היו תמיד יהודים. לשיא מעמדם הגיעו היהודים כשאף מונו מהם לדרגת „וזיר", הוא שר.

הראשון מבין חכמי היהודים בספרד, שהגיע גם לעמדה מדינית גבוהה היה ר׳ חסדאי אבן שפרוט, אשר היה גדול בתורה, חכם גדול, רופא וחוקר. בזכות חכמתו נתמנה לוזיר לענייני חוץ בחצר המלך (מעין שר החוץ). הוא ניצל את כשרונותיו ואת מעמדו לטובת בני עמו. מוצאו היה מגולת ירושלים אשר בספרד שהביא כבוד לבני עמו. שליח המלך אוטו הגדול שביקר בספרד, התפעל ממנו מאד ואמר: „מימי לא ראיתי חכם גדול כחסדאי היהודי".

ר׳ חסדאי היה נאמן למלכו, שידע להוקיר נאמנות זו. המלך לא עשה שום צעד — גדול או קטן — בלי עצתו. נוסף לעצותיו המדיניות היה ר׳ חסדאי גם רופא מומחה שהמציא תרופה ידועה נגד כל מיני מחלות. עברית וערבית, ספרדית ורומית היו שגורות בפיו והוא ניצל ידיעותיו אלו לטובת עמו ומלכו גם יחד. בזכות ידיעת השפות הללו יכול היה לתרגם את כתב היד הרומי (תרגום) של הרופא דיוסקורום לערבית, שהיה אז חיבור חשוב בענייני רפואה.

רבות פעל ר׳ חסדאי בחצר המלך לטובת בני עמו בספרד ואף לטובת היהודים בני הארצות האחרות. כל פעם שהיתה מתעוררת איזו גזירה שהיא באחת הארצות, היה ר׳ חסדאי מפעיל מיד את השפעתו הדיפלומטית ומבטל הגזירה. האפשרויות שעמדו בפניו היו רבות, כי תפקידיו היו רבים וחשובים: רופא, מתורגמן, שר החוץ ומנהל המכס. בכל אחד מהתפקידים הנ״ל השיג ר׳ חסדאי הישגים נהדרים. גם שליחת המכתב לארץ הכוזרים הרחוקה, להתעניין על אמיתות השמועות בדבר ממלכה יהודית (ראה הפרק הקודם) נתאפשרה הודות להשפעתו ויכולתו של ר׳ חסדאי. היהודים ברחבי תפוצות הגולה ידעו על מעמדו זה של ר׳ חסדאי וניצלו אותו היטב. שליחים מחכמי בבל וארץ־ישראל, מאיטליה ומאשכנז היו מופיעים בפניו, מתנים צרותיהם ובקשותיהם ונענים תמיד בחיוב.

ועל הכל היה ר׳ חסדאי מוקיר חכמים. לא נח ולא שקט עד אשר ימציא טרף לכל אלה העוסקים בתורה שלא ירגישו מחסור. משום כך נחשב לפטרונם של כל הדור הראשון של מדקדקים, פייטנים והמשוררים בספרד. הוא השתדל

להעביר לקורדובה תלמידי חכמים עם משפחותיהם מגלויות רחוקות ולהושיבם ללמוד וללמד ועליו כל צרכיהם.

שני החכמים הידועים ביותר, שנתמכו ע״י ר׳ חסדאי היו 2 המדקדקים הגדולים ר׳ מנחם בן סרוק ור׳ דונש בן לברט.

ר׳ מנחם בן סרוק נולד בטורטוסה, שע״י הנהר אברו (בקצה אנדלוסיה) וחי בקורדובה באמצע המאה העשירית. הוא נתקבל בעיר זו ע״י הנדיב ר׳ יצחק אביו של ר׳ חסדאי והיה מאוכלי שולחנו. כמקובל בתקופה ההיא היה ר׳ מנחם מקדיש רוב עטו ועתו לר׳ יצחק, חיבר לכבודו שירים וכשנפטר כתב ר׳ מנחם קינה קשה עליו. ר׳ מנחם המשיך להיות קשור למשפחה זו ע״י ר׳ חסדאי. הוא היה ממציא לר׳ חסדאי שירים ואגרות לפי הזמנה. הוא ידע והבין נפש פטרונו וכשנפטרה אם ר׳ חסדאי, מיהר ר׳ מנחם באמצע לילה לכתוב עליה קינה. וכאשר הגיע ר׳ חסדאי לבית ר׳ מנחם כדי להזמין קינה, כבר מצאהו יושב וכותב את השירים הדרושים לו. אותה שעה נשבע ר׳ חסדאי לר׳ מנחם, שלעולם לא ישכח טובתו זאת. גם את האגרת ליוסף מלך הכוזרים חיבר ר׳ מנחם.

למרות יחסים טובים אלה עזב ר׳ מנחם קשריו עם בעל חסדו ונטש את קורדובה, אולם להפצרת ר׳ חסדאי חזר וקיבל על עצמו חיבור מלון גדול של לשון הקודש הנקרא עד היום „מחברת מנחם״. ר׳ מנחם התמסר בכל לבו ונפשו למפעל זה, אולם לא הצליח להתגבר על בעיותיו האישיות, כי משום מה שוב נותקו היחסים עם ר׳ חסדאי.

החכם השני שנתמך ע״י ר׳ חסדאי ואשר היה מתנגדו המובהק של ר׳ מנחם ל„מחברתו״ היה ר׳ דונש בן לברט. הוא נולד בפאס שבמרוקו, נתחנך בבגדד וחי בקורדובה, לאחר שר׳ חסדאי הזמינו לבוא לשם. בבגדד היה תלמידו של רב סעדיה גאון. ר׳ דונש הוא אשר המציא את משקל התנועות והיתדות לשירה העברית. את שיריו לפי השיטה הזאת היה מקריא בכל מיני אסיפות חכמים שר׳ חסדאי היה קובע אותן בביתו ומהן נפוצה השיטה אל רוב משוררי ספרד. רבים היו תלמידיו בספרד. רבים באו ללמוד אליו, משום שידעו שהוא תלמידו של ר׳ סעדיה גאון.

ר׳ דונש ניהל מלחמה קשה נגד ר׳ מנחם בגלל ה„מחברת״ שלו ללשון העברית. גם לאחר פטירת שני גדולים אלה, נמשכה מלחמה ספרותית זו. בעצם כל הויכוח היה בגלל דעת ר׳ מנחם שיש פעלים בעברית בעלי שתי אותיות ואפילו אות אחת, דבר שלא נתקבל על דעת רבים.

בינתיים נתפרסמה שיטה דקדוקית אחרת של גדול מדקדקי ספרד, ר׳ יהודה בן דוד חיוג׳. גם הוא יליד פאס שעבר לקורדובה. הוא בנה את כל הדקדוק

העברי על שורש של 3 אותיות שלפיו אנו הולכים עד היום הזה. עבודתו הגדולה וכשרונותיו המופלאים נודעו רק לאחר פטירתו.

כל החכמים הנ״ל ועוד אחרים כמו יצחק בן קפרון, יצחק בר שאול, ר׳ יוסף אבן אביתור, נתמכו ע״י ר׳ חסדאי אבן שפרוט. לכן, כל זמן שר׳ חסדאי היה בחיים לא העז אף אחד לפגוע בהם או לחלוק עליהם. אולם לאחר מותו נתגלו חילוקי דעות רציניים בין ראש ישיבת קורדובה, הגאון הגדול ר׳ חנוך בן ר׳ משה (מ־4 השבויים) לבין ר׳ יוסף אבן אביתור, אחד מגדולי המשוררים, תלמיד ר׳ משה — אב איש ריבו. ר׳ יוסף אבן אביתור דרש לעצמו את תפקיד הנהגת הישיבה, אולם רוב היהודים והשלטונות תמכו בר׳ חנוך. משום כך נדד ר׳ יוסף לארץ־ישראל, משם למצרים, ולבסוף חי בבגדד ליד ר׳ שרירא ורב האי גאון. משם נדד לדמשק העיר בה נפטר.

עם פטירת ר׳ חסדאי הגאון התקרבה כוס התרעלה גם ליהודי קורדובה. מלחמה קשה פרצה בין הערבים לבין השבטים הברבריים. במלחמה זו נשדדה העיר ובתיה נשרפו. הברברים, שהיו מחוסרי תרבות, הרסו כל חלקה טובה בעיר. אולם בזה טרם הופסקו החיים התוססים של יהודי ספרד, אלא עוד עלו וגברו והגיעו לשיאם בדורו של ר׳ שמואל הנגיד והדורות הבאים אחריו.

כט. ר׳ שמואל הנגיד ודורו

תולדות ר׳ שמואל הנגיד — עלייתו לגדולה — גדולתו בתורה ובמדעים — הצלחתו בתפקידיו — השליח הנאמן לעמו — היחס של העם אליו — יחסו למשוררים — יחסיו עם רשב״ג — גדולת רשב״ג ויצירותיו — המצב לאחר פטירת הנגיד — בנו יהוסף, גורלו וחורבן יהדות גרנדה.

לאחר שהברברים פרצו לקורדובה והחריבוה (בשנת ד׳ תרע״ג; 1013) נמלטו רבים מיהודי העיר לערים אחרות בספרד. בין הנמלטים היה גם הצעיר שמואל הלוי בן יוסף אבן נגרילה, שהיה לאחר מכן לר׳ שמואל הנגיד.

ר׳ שמואל היה נצר למשפחה מיוחסת מעיר מרידה, נולד בקורדובה בשנת ד׳ תשנ״ג (993) ונפטר בגרנדה בשנת ד׳ תתט״ז (1956).

עוד בקורדובה רכש לעצמו ידיעות מקיפות בכל ענפי התורה וההלכה וכן בלימודי חול ובערבית. כבר בצעירותו בא במגע עם כל חכמי דורו שהתפעלו מידיעותיו הרבות. כשהברברים פרצו לקורדובה ושמואל הצעיר ברח למלגה שבגרנדה, נקלע שם במלכות ברברית שהיתה זקוקה מאד לכשרונות כמוהו. במלגה עבד ר׳ שמואל בהתחלה כפקיד ממשלתי. באותו זמן השתדל לשפר את כתב ידו ע״י כל מיני אימונים. לאחר שהודח ממשרתו חזר להיות חנווני. חנותו היתה קרובה לחצר הוזיר שהכיר בכשרונות ר׳ שמואל ועשה אותו לסופרו ויועצו. הוזיר היה מעביר תמיד עצותיו למלך שקבלן ממנו והיה תמיד מצליח.

לימים עמד הוזיר למות. בא אליו המלך ואמר לו: „מה אעשה בלעדיך וכו׳...?״ הודה הוזיר ואמר: „לא מלבי יעצתיך אלא מלב היהודי שמואל שהוא הסופר שלי. שים עיניך עליו וכל מה שיאמר לך — עשה״. וכך נלקח ר׳ שמואל לחצר המלך חבוס, שם נעשה לראש כל המדברים. במשך תקופת שהותו בחצר המלך חבוס וחצר בנו, המלך באדיס, שימש ר׳ שמואל בכל התפקידים האחראיים של הממלכה. בהתחלה מינהו „על הגלילות״ ולאחר מכן נעשה משנה למלך, ראש המטה הכללי ושר האוצר. בכל התפקידים הצליח.

אנו יכולים לתאר את השנאה הגדולה שרחשו השרים המוסלימים נגד ר׳ שמואל שהטיל עליהם את צלו.

נוסף לחכמתו ופקחותו הטבעית היה ר׳ שמואל הנגיד גם בקי ומומחה בשפות רבות. פעם אף חיבר למלכו חבוס שיר בן שבעה בתים, כשכל בית הוא בשפה אחרת. היה גאון בהלכה וגדול במקצועות מתמטיקה, פילוסופיה ואסטרו־נומיא. אפילו שונאיו הרבים שבין הערבים נאלצו להודות בגדולתו.

במשך שלושים שנה שירת ר׳ שמואל את מדינתו. בינתיים גם קיבל את התואר „נגיד" שהעניק לו את הזכות לייצג את עמו ישראל בפני השלטונות. במשך כל התקופה הזאת לא שכח אף פעם את עמו. כשרונותיו הרבים בכתיבת פיוטים אף פרסמו את שמו כאדם נדיר במינו — שר צבא הכותב פיוטים ובקשות ליראת ה׳ שיצליחו במלחמתו וכותב שירי הודיה לה׳ לאחר נצחונותיו הרבים.

אותו כשרון ואותה הצלחה בהיותו שר האוצר. אוכלוסיית מלכות גרנדה היתה ברובה יהודית ור׳ שמואל ידע את הדרך הנכונה איך להגיע אל לבם בגביית המסים וכדומה, כדי שלא תהיה קופת המלכות ריקה.

את כל ההצלחות זקף ר׳ שמואל הנגיד להשגחת ה׳. הוא השומר עליו והמשגיח על דרכיו וכל זה לא למענו אלא למען עמו ישראל שלא יימעד חס וחלילה בעת צרה. הקב״ה בחר בו למנהיג ואף שלח אליו את מיכאל וגבריאל מלאכיו, אשר הבטיחו לו בשם ה׳ שיהיו לו למגן כל ימי חייו. למרות הירידות הפתאומיות שקרו לפעמים בחייו הוא רואה את נס ה׳ המתגלה ברגע האחרון ומתברר, שכל ההבטחות היפות מתקיימות.

על פקחותו המדינית מעיד גם המקרה הבא: לאחר מות המלך חבוס רבו על הירושה שני בניו. הנגיד תמך בבן הצעיר באדיס ואילו רוב אנשי החצר תמכו בבן הבכור, מאקסן. לבסוף ניצח באדיס וכמובן שלא שכח את תמיכת ר׳ שמואל בו. הוא היה לו ליועץ נאמן ופעמים רבות הציל ר׳ שמואל את המלך, שמטבעו היה פזיז ואכזר, מאיזה מעשה שיכול היה להמיט עליו אסון.

גדול היה ר׳ שמואל בשירה. פעם, כאשר ניצח את אחד משונאי והגדול ביותר במלחמה, את אבן עבאס משנה למלך אלמרהי, כתב מזמורי הודיה לה׳ על הנצחון כיום „פורים" נוסף בשבילו. אף שלח את תולדות הנצחון והמזמורים לכל תפוצות ישראל.

תפוצות ישראל בכלל ויהדות בבל בפרט ראו בר׳ שמואל הנגיד את אחד מגדולי פטרונם שנשלח ע״י הקב״ה לעמוד לימין עם ישראל בעת צרה. ר׳ שמואל הנגיד, למרות גדולתו ומעשיו הרבים, הכיר בפומבדיתא ובגאון אותה תקופה, רב האי גאון, ולכן כשהגיעה הידיעה על פטירת גאון זה הדהימה ידיעה זו את כולם. הוא קונן על פטירה זו באחת הקינות היפות ביותר שלו. כגאון

בתלמוד בעצמו, הרי הוא חיבר את „מבוא התלמוד" המודפס בכל ש"ס, ידע ר' שמואל הנגיד להעריך אבידה גדולה זו.

למרות טרדותיו המדיניות והציבוריות הרבות נתן ר' שמואל דעתו גם לתורה וליצירה. בעצם ימי הטרדות הרבות הפתיע רבים ממעריציו בשיריו היפים והמקוריים, בפירושיו הרבים, במחקריו ההלכתיים ועוד.

גם יחסו לחכמים ולמשוררים אחרים היה יחס של הוקרה והערצה תוך כדי תמיכה רבה. בין אלה יש לציין את יחסו אל ר' שלמה אבן גבירול, אותו משך אליו לגרנדה.

משורר גדול זה שנתייתם מהוריו עוד בימי ילדותו וסבל ממחלה ממארת רוב ימי חייו, חי בבדידות ובדחיקות רבה. אשר במשך 35 שנות חייו הקצרות הספיק להדהים את העולם כולו בשיריו, ביצירותיו בעומק ביטויו ובסגנונו העשיר.

מחקר הבריאה וגדולת ה' הם־הם הנושאים שרשב"ג עוסק בהם, נושאים שהיו אהובים גם על ר' שמואל הנגיד ומשום כך תמך בכל לבו. בכ"ז קרה פעם והיחסים התקררו נגדו, לאחר מכן נתפייסו.

פטרון יותר לרשב"ג היה השר ר' יקותיאל, שנרצח כתוצאה מעלילה שפלה בשנת ד' תשצ"ט (1039).

מאות שירים כתב לנו רשב"ג, מהם בעיקר שירי קודש שהגדול והקדוש בהם היא יצירה ענקית אותה אנו אומרים בליל יום הכיפורים — היא „כתר מלכות". חוץ מזה השאיר אחריו ספר מוסר רב ערך „מקור־חיים", בו הוא סולל את הדרך שהתחיל בה רב סעדיה גאון בספרו „האמונות והדעות".

רשב"ג היה מלווה את נצחונות ר' שמואל הנגיד בשיריו. אולם גם ר' שמואל המשיך במרץ רב בפיוטיו הרבים. בין אלה יש לציין 3 קבצים גדולים, מקבילים בשמותיהם לספרי כתובים: „בן תהילים", „בן־משלי" ו„בן־קהלת".

בשנת תתט"ז נפטר ר' שמואל הנגיד שבע ימים ומאורעות אבל גם ביסורים רבים, את מקומו כמשנה למלך וכנגיד ירש בנו יהוסף, אולם בינתיים המצב הורע וימי יהוסף כבר לא עברו בשקט ושלוה ליהודים כמו ימי אביו.

הקנאות המוסלימית הלכה וגברה, ועוד יותר הקנאה למשפחת הנגיד. רק עשר שנים עברו מאז נפטר ר' שמואל וקהל מוסלימים גדול נתאסף בשוק גרנדה כדי לשמוע שיר הסתה נגד היהודים. כי הנגיד יהוסף לא היה זהיר ביחסי מדיניות כמו אביו. בנצלו את מעמדו מינה מאות יהודים לתפקידים ממשלתיים וכל מינוי כזה היה מגביר את שנאת המוסלימים, עד שפרץ מה שיגורו.

בשנת תתכ״ז התנפל המון מוסלימי קנאי על ביתו של יהוסף, הרג אותו ואת גויתו תלו בשער העיר.

באותה „הזדמנות״ התנפלו הקנאים על יהודי העיר, הרגו בהם 1500 נפש והיתר היו לבז. רבים נמלטו למדינות הסמוכות — ביניהם גם אשת יהוסף ובנו לאליסאנה. יהודי מחוז זה פרנסו אותם בכבוד.

כך בא הסוף הטראגי גם על יהודי מלכות גרנדה.

ל. היהודים בספרד עד מסעי הצלב

המלחמות בין השבטים — עליית אלפונסו — הופעת המוראביטים — נצחון המוסלימים — היחסים בין היהודים יושבי הערים לבין המוסלימים — תרבות היהודים בבבל: השירה, חכמת ה', המוסר, הישיבות — רבנו בחיי — הר"ן — הרי"ף — גורל יהודי ספרד הנוצרית.

לאחר חורבן קורדובה פרצו מלחמות רבות בין השבטים השונים, בין השבטים המוסלימים בינם לבין עצמם ובינם לבין השבטים הברבריים.

מלחמות אלו הפריעו לשלוות התושבים שקנאו אחד בשני. בכ"ז התרבות הערבית המשיכה לפרוח.

עם מותו של אל־חכם ה־2 התחילה כבר למעשה הירידה, כי הנוצרים הצליחו גם הם לכונן מדינות קטנות באיזור זה וע"י כך להכניס תריז בתוך איזורי המוסלימים.

לאחר חורבן קורדובה התפוררה ספרד המוסלימית לאמירויות רבות שבמרכזן עמדו הערים הגדולות: סיביליה, גרנדה, סרגוסה ועוד. ערים אלו היוו מעין ממלכה בפני עצמה וסכסוכים רבים היו ביניהם.

בינתיים הלך וגדל הלחץ של הנוצרים מהצפון. אלפונסו ה־6, מלך קשטיליה הצליח לאחד את מדינות קשטיליה, ליאון ונבארה למדינה אחת ולפתוח בהתקפה גדולה נגד המוסלימים (1085). המטרה היתה להשתלט על ספרד כולה ולהשליט עליה את הנצרות. כמובן, שתמיכתן של מדינות אירופה ושל האפיפיור היתה נתונה למאבק זה. אולם זה לא היה מספיק. כדי להצליח היה אלפונסו זקוק לכסף רב ולפרשים רבים. כי הערבים היו ידועים כלוחמים מצויינים. ודברים אלה לא יכול היה אלפונסו בינתיים להשיג. לבסוף בכ"ז הצליח לכבוש את טולידו ולהפוך את העיר לבירתו.

כשהערבים ראו שאין להם ברירה ועלולים להפסיד את ספרד, קראו לעזרה דחופה לשבט המוראביטים מצפון אפריקה. שבט זה היה שבט קנאי לוחם, מתנזר וברברי. כל חייהם היו מוקדשים לתפילה ולתרגילים צבאיים.

המוראביטים באו לעזרת הערבים וביחד הצליחו לנצח את הנוצרים בהנהגת אלפונסו, בקרב שליד צלקה (1086). הם נשארו בספרד וכבשו בחזרה את כל ספרד המוסלימית חוץ מטולידו.

אולם כעבור עשרות שנים הופיעו האלמואחידים, שבט מוסלימי־ברברי נוסף והם אשר השתלטו על כל הממלכה והמיטו אסון על יהודי ספרד המוסלימית. פעולותיהם של אלה האחרונה חלות כבר במאה ה־12, משום כך אינו עניין לספרנו.

מצבם של בני ישראל בכל התקופה שלמדנו היה שונה מאד. היו תקופות טובות והיו רעות. אבל אפילו התקופות הטובות, כגון זו של ר׳ שמואל הנגיד, הוכיחו, שהיהודים חיו בסביבה מלאה שנאה וקנאה ורק בחסד יכלו להתקיים.

בערים ישבו היהודים מרצונם הטוב בשכונות חזקות ומבוצרות. בראש הקהילות המאוחדות עמד נגיד או „נשיא״. בערים גרו גם היהודים ששימשו כפקידים בכירים בנסיכויות.

הקשר עם המוסלימים היה רק למראית־עין טוב. אמנם היו הרבה מנהגים משותפים, שפה משותפת, חינוך משותף, אבל השנאה היתה כה גדולה, שכל זה רק למראית־עין.

למעשה, יצרו היהודים לעצמם תרבות משלהם שהיתה ההמשך המפואר של יהדות בבל עם שינוי. בו בזמן שבבבל עסקו כמעט רק בהלכה ורק בסוף התקופה, מר׳ סעדיה גאון ואילך למדו גם מדעים, הרי כל גדולי ספרד שלטו בשני השטחים גם יחד.

לשון הקודש פרחה באופן מיוחד בספרד. אין כמעט אף גדול בספרד היהודית שלא כתב שירים ופיוטים. תקופה זו העשירה בהרבה את אוצר הלשון העברית.

אמנם זו היתה רק פתיחת התקופה. לשיא גדולתה הגיעה יהדות ספרד במאה הבאה, בדורם של ר׳ יהודה הלוי ובמאה שלאחריו בדורו של הרמב״ם ז״ל, אבל כבר הפתיחה הראתה גדולות ונצורות, במיוחד כשמדובר בגדולים כמו ר׳ שמואל הנגיד והרשב״ג.

בדור שלאחר ר׳ שלמה אבן גבירול חי רבנו בחיי הדיין, מחבר ספר „חובות הלבבות״. דעתו לא היתה נוחה מאלה העוסקים במדעים. הוא קרא לעסוק רק בתורה ובמוסר. הוא דרש להתעמק בעבודת ה׳, להעמיק אמונתנו בו, לבוא לעבודת ה׳ אמיתית בלב, לבטחון בה׳ ליראת שמים ולקידוש חיינו. כל הנושאים האלה מרוכזים בספרו זה. הספר נכתב בסגנון עממי פשוט וביראת שמים ומשום כך נתחבב על המוני בני ישראל בכל הדורות. המטרה העיקרית של הספר להביא את האדם לחסידות שלמה, לדעת שכל מה שעושים כאן בעוה״ז הוא רק הכנה לשם — לעוה״ב.

גם לימוד התלמוד תפס מקום חשוב בספרד. אמנם במשך מאות בשנים סמכו על פסקי הגאונים בבבל, אבל לאט־לאט נוסדו ישיבות חשובות גם בספרד שהוציאו תלמידי חכמים ופוסקים לרוב.

בימי ר׳ שמואל הנגיד בא לגרנדה אחד מגדולי קירואן, רב נסים בן יעקב ופתח ישיבה גדולה, בה למד גם רשב״ג.

לאחר מכן בא לאליסאנה הגאון ר׳ יצחק בן יעקב אלפאסי (הרי״ף), שנולד בשנת ד׳ תשע״ג (1013) בפאס אשר במרוקו ונאלץ בגיל 75, בסוף תקופתנו, לעבור לספרד עקב הלשנה. הוא הקים באליסאנה מרכז עצום לתורה שהיה למרכז החשוב ביותר בספרד, ויחד עם מגנצא באשכנז וקירואן בצפון אפריקה נעשו ל־3 מרכזי התורה החשובים ביותר באותה תקופה.

הרי״ף חיבר את „ספר ההלכות״ המסודר לפי סדר התלמוד. בספר זה השמיט את השקלא וטריא והשאיר רק את הראיות ואת פסק ההלכה. הוא גם הכריע תמיד לטובת התלמוד בויכוח עם הגאונים.

כשנפטר הרי״ף, נתאבלו רבים עליו וביניהם שני משוררים צעירים שטרם נתפרסמו כל־כך, הם ר׳ משה אבן עזרא ור׳ יהודה הלוי. אלה שייכים כבר לתקופה הבאה.

הקשר בין יהודי ספרד לבין יהודי יתר הארצות היה הדוק ביותר, במיוחד עם יהודי ארצות האיסלאם: בבל, א״י וצפון אפריקה. אולם היו קשרים גם עם יהודי אשכנז וצרפת. עשירי ספרד שלחו כספים רבים לישיבות בבל וארץ־ישראל.

וכך, תוך כדי שלווה וצרות תכופים, נעשתה ספרד למרכז היהודי החשוב ביותר בעולם, יורשתה של בבל, שלדאבוננו, בסופו של דבר גורלה היה עוד יותר גרוע מיהודי בבל.

גם יהודי ספרד הנוצרית החזיקו מעמד באותו זמן די טוב. אלפונסו ה־6 התיחס אליהם טוב, כי היה זקוק להם. למרות יחס הכנסיה המשיך למנות פקידים יהודיים ואף הקל על התקנות הקיימות.

כל זה נמשך כמובן רק עד מסעי הצלב. כשהתחילו מסעות הצלב להתארגן בצרפת, הורע המצב גם בספרד.

היהודים בשנת תתנ״ו, 1096, היו זקוקים לחסדי ה׳ ולרחמים גדולים, כדי להינצל מהגזירות הרבות שעמדו להתרחש.

בחסדו הגדול, למרות הסבל והייסורים, הציל אותם ה׳. ועל זה אי״ה בכרך הבא.